

№1 (72),
НАУРЫЗ,
2024

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

**АТЫРАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 1 (72) 2024

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2024
г. Атырау, 2024
Atyrau, 2024

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор

э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепрпетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиегова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор

к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора

к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор

к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь

к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal “Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University” publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor

candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company “Khalel Dosmukhamedov Atyrau University”.

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Гасанов Ю.Л. Политико-экономические отношения между СССР и Турецкой Республикой в 40-60-е годы XX века [Political and economic relations between the USSR and the Republic of Turkey in the 40s and 60s of the 20th century].....	6
Tashtanov Zh., Zhanbolatov S. Microhistorical studies on the example of residents of the Sairam region.....	17
Бердыгужин Л.Б., Алипова Д.Ж. Ә.Мұқтар еңбектеріндегі өлке тарихының мәселелері [Problems of the history of the region in the works of A.Mukhtar].....	26

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Burov A.E. Professional graphic justification of test programs for professionally significant qualities assessment of future specialists (on the example of Kh.Dosmukhamedov Atyrau university).....	36
Каналина Г.М., Глеубердина Г.Т., Батыргалиева Г.Т., Берикбол Т. Ақындар айтысының әлеуметтік мәселелерді шешудегі тәрбиелік мәні мен өнегелік маңызы [Educational and moral meaning of aitys akyns in solving social problems]	45
Мәдениетова З.А., Утешкалиева А.М. Мектепшілік бақылау – білім беру орнын басқару жүйесінің бөлігі ретінде [Intra-school control – as part of the management system of an educational institution].....	55

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Файзиева Д.Ш. Развитие социального молодежного предпринимательства как драйвера роста общества и экономики [Development of social youth entrepreneurship as a driver of social and economic growth].....	66
Майсигова Л.А. Анализ инструментов финансового рынка России [Analysis of financial market instruments in Russia].....	76
Мусаева А.А. Оценка эффективности функционирования инновационной инфраструктуры Казахстана [Assessment of the effectiveness of the functioning of Kazakhstan's innovation infrastructure].....	86
Bashu Z.R., Serikova M.A., Zhussupov Ye., Burtabayeva A.A. Strategic audit as a foundation for effective management of national resources.....	99
Сабинова Р.К., Утешкалиева К.М., Сулейменова Ж.У., Тажиденова А.Р. Атырау облысындағы адами капиталдың дамуына әсер ететін факторлар [Factors influencing the development of human capital in Atyrau region].....	110
Насырова А.М., Рыспекова М.О., Бекбусинова Г.К. Современное состояние внутрипроизводственной деятельности мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области [The current state of intra-industrial activity of meat processing enterprises of the Almaty region].....	122

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Yasan M. Constitutive elements of the company concept according to Turkish law: rules, exceptions and trends.....	136
Нуржанова А.К. Кәмелетке толмағандардың кәсіпкерлік қызметпен айналысудағы құқықтық жағдайы [The legal status of minors in business activities].....	144
Наурызова В.К. Бала денсаулығына және тәрбие мен сана шекарасына тікелей әсер ететін ақпараттың зияны және олардан құқықтық қорғау [The harm of information and the boundaries of education and consciousness, directly affecting the health of the child of their legal protection].....	152

Ю.Л. Гасанов*

Сумгаитский государственный университет
г. Сумгаит, AZ5008, Республика Азербайджан
*e-mail: ali200808@rambler.ru

ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СССР И ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В 40-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация.

Русско-турецкая отношения, начавшаяся с войны за независимость Турции и объявления ее Республикой, завершившаяся подписанием Договора о мире в 1925 г. и продолжившись в соответствии взаимных интересов до середины 1930 г. С начала 1930-х годов приоритеты двух стран также изменились параллельно с изменением мировых условий. В частности, в период, начавшийся с подписания в 1936 году Конвенции о проливах Монтрё и продолжавшийся Второй мировой войной, отношения между двумя странами ухудшились, и произошел своеобразный возврат к традиционной турецко-русской политике. После войны стремлением к изменению режима в проливах Монтрё, с советскими нотами с требованием создания баз в проливах, отношения зашли в тупик, и до 1960-х годов элементом, направлявшим внешнюю политику Турции и отражавшим ее внутреннюю политику, был «советский» страх, другими словами, страх перед коммунизмом. Этот страх привел к тому, что даже слово «левые» было воспринято как угроза, а публикации, поддерживающие эту идеологию, особенно пресса, были запрещены. В 1940-х и 1950-х годах в стране было принято множество решений о запрете сбора и публикации книг, календарей и различных видов печатных текстов в связи с коммунистической пропагандой. Настоящее исследование, подготовленное на основе фундаментальных научных исследований и научных статей, имеет целью выявить формы экономических отношений и их результаты параллельно с политическими отношениями Турции с СССР в 1940-1960-е годы.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Советская Россия, СССР, политика, экономика, отношения.

Введение.

За время существования обеих империй в турецко-русских отношениях всегда были взлёты и падения. Несмотря на продолжающиеся войны Османской империи с Российской империей, после прихода к власти большевиков в ходе Первой мировой войны отношения двух стран вступили в фазу сближения [1]. Позитивная атмосфера, которая существовала в 1920-е и 1930-е годы в турецко-русских отношениях претерпела резкие изменения сразу после Второй мировой войны в связи с политикой СССР в Турции [2].

По мере приближения Второй мировой войны в отношениях Турции и СССР возникли серьезные проблемы. В частности, в 1936 году на конференции в Монтрё СССР изменил свой политический курс и потребовал открыть проливы для военных кораблей соседних с Чёрным морем государств, что стало переломным моментом в отношениях между Турцией и Советским Союзом. Еще одним признаком ухудшения двусторонних отношений является обвинение в адрес Турции Мир Джафара Багирова, первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана, на заседании ЦК Компартии 28 февраля 1937 года в том, что Турция оказывая помощь тюркским народам в СССР, тем самым стремится создать единое турецкое государство под властью Турции [3].

Тогда процессы, происходящие в мире с первых месяцев 1939 года, поиск нового союза, оказали глубокое влияние на турецко-советские отношения. Тот факт, что СССР повернулся к Германии с подписанным 23 августа 1939 года «Пактом о ненападении», вызвал удивление в Турции, которая перед войной вела переговоры о сотрудничестве с Францией и Англией и ожидала, что Советский Союз займет позицию в этом направлении. До этого дня Турция, пытавшаяся совместить сближение Советского Союза с Францией и

Англией с дружбой с Советским Союзом, оказалась перед трудным выбором в результате подписания российско-германского договора. Хотя Турция колебалась между союзом с Западом и дружбой с Советским Союзом, Турция не теряла надежды заключить соглашение о взаимопомощи с Советской Россией, с которой она поддерживала дружбу со времен войны за независимость. Однако дальнейшее развитие событий сделало подписание такого пакта невозможным. Причиной стали территориальные претензии СССР к Турции и требования по проливам. Эти требования заключались в следующем: совместная защита проливов Турцией и Советским Союзом, добавление к режиму турецких проливов пункта о том, что страны, не имеющие Черноморского побережья, не могут проходить через проливы, переговоры Турции с Англией и Францией переходят в консультации, а в случае вступления России в войну с Англией и Францией тройственный союз (Турция-Франция-Англия) недействителен [4].

Бесплодная дипломатическая борьба СССР по поводу проливов, сбалансированная внешняя политика Турции, основанная на союзе с Западом и дружбе с СССР, создали условия для развития дружественно-соседских отношений [5]. Этот процесс ускорил экономическую и политическую интеграцию Турции с капиталистическим западным миром. После смерти Сталина отказ нового правительства от необоснованных претензий к Турции привел к ренормализации двусторонних отношений, расширению экономических и политических отношений в 60-е годы XX века.

Все вышеперечисленные аргументы явились основными факторами, повлиявшими на экономические и политические отношения Турции и СССР в 40-60-х годах XX века. Объектом исследования данной статьи являются политические и экономические отношения между Турцией и СССР в указанные годы.

Материалы и методы исследования.

В соответствии с меняющейся мировой политической системой вопрос о том, как отношения Турции и СССР отразились в историографии Турции, России и Азербайджана, остается актуальным и сегодня. В целом следует отметить, что по данной теме проведено достаточно исследований во всех трёх странах и в мире. Это было связано еще и с тем, что после обеих мировых войн Турция всегда находилась в центре политических, военных и экономических процессов. Поэтому со времен провозглашения Республики в Турции и по сей день было проведено множество исследований, опубликовано статей, созданы многочисленные труды, посвященные отношениям Турции и СССР (Российской Федерации после падения СССР). Конечно, в написанной нами статье мы не имеем возможности сослаться на все работы этих многочисленных исследователей, и мы не ставим перед собой такой цели. Однако позиция турецких исследователей к работам которых мы обращались в данном исследовании, и среди которых имеются такие имена, как Байрам Кодаман, Эбру Генчалп, Эрхан Ч., Фатма Сарыаслан, Феррух Оздер, Гюрбюз Арслан, Юлиде Туналы, Камель Айхан, Камуран Гюрюн, Мустафа Албайрак, Окан Ешилот, Мехмет Йылдырым, Зехра Аслан, Яшар Семиз, Биrol Акгюн, Тугба Корхан, Нечми Уяник, Вефа Курбан, Музаффер Эрджан по отношениям Турции с СССР была примерно такая же, как выразил Исмет Инёню в форме «да - сотрудничеству с СССР, нет - коммунизму». Таким образом, сложившаяся в то время экономическая и политическая ситуация требовала тесного сотрудничества между двумя странами, и был сделан вывод, что оба государства заинтересованы в тесном сотрудничестве как в политической, так и в экономической областях в соответствии с взаимными интересами. Также данные исследователи показали, что во время Национально-освободительной борьбы Турции от Советской России против империалистических государств во многих вопросах была получена помощь и поддержка. В то же время они подчеркивают, что Советская Россия (позднее СССР) пыталась влиять на Турцию в торговле, экономических и политических отношениях, и отмечают, что Турция вынуждена была для избежания попадания под

влияние и давление СССР, отдавать приоритет экономическим и военно-политическим отношениям с Западом.

Среди российских исследователей, писавших об отношениях Турции и СССР в этот период встречаются следующие имена – А.М. Шамсуддинов, Д.И. Вдовиченко, В.И. Данилов, Н.В. Коптевский, М.С. Мейер, С.Ф. Орешкова, П.В. Шлыков, Н.Ю. Ульченко, Ю.И. Уразова и Н.Г. Киреев. Среди упомянутых исследователей несколько иной подход наблюдается у В.И. Шлыкова. Некоторые советские исследователи объясняли основные принципы внешней политики Турции в начале 1940-1950-х годов как антикоммунизм и шаг против СССР и критиковали такую ситуацию. Это можно объяснить как своеобразное заявление с позиции современной России и царской России.

Среди азербайджанских исследователей М.Гасымлы, Д.Гасанлы, Г.Алиев, Э.Гахраманов и другие, изучающие отношения СССР и Турции, в своих работах отдавали предпочтение методу объективного анализа путем добавления новых источников, исходя из источников обеих стран. В то же время многочисленные исследователи из Америки и западных стран в контексте отношений СССР-Турция или СССР-США, европейских отношений смотрели на вопрос с разных точек зрения и вводили в научный оборот ценную информацию.

В статье основной метод нашего исследования – анализировать сведения из различных литератур, подойти к ним объективно и критически, исторически. При объяснении вопросов соблюдался принцип хронологической последовательности [4. – 101].

Результаты и их обсуждение.

СССР хотел ратификации «Договора о нейтралитете», подписанного в 1925 году. Однако, по мнению Турции, одобрение соглашения, которое до сих пор действует, было ненужным. После этого СССР ужесточил политику в отношении Турции и даже рассматривал подписание Турцией-Англией-Францией «Соглашения о взаимной помощи» в Анкаре 19 октября 1939 года как акт, направленный против него самого.

В то же время СССР устраивала нейтральная позиция Турции до ее вступления в войну. Даже зная, что подписанный с Германией пакт продлится недолго, СССР 9 марта 1941 года смягчил свою позицию, заявив турецкому послу в Москве Гейдару Акая, что он может рассчитывать на дружбу России в случае нападения на Турцию.

На фоне этой позиции СССР Германия 17 марта 1941 года объявила Турции требования, которые СССР выдвинул турецкой стороне в ходе переговоров между Германией и СССР в Берлине. После этого Турция попросила Советский Союз официально объяснить сказанное ее послу в Москве, о чем было объявлено 25 марта 1941 года. После нападения Германии 22 июня 1941 года СССР вступил в войну и стал требовать от Турции вступления в войну против Германии. Но эта ситуация не совпала с сбалансированной политикой Турции, находящейся между двух огней. Более того, Турция 18 июня 1941 года подписала пакт о дружбе с Германией и продолжала продавать хром в эту страну до 20 апреля 1944 года. В то же время, хотя Турция официально объявила войну «державам оси» 23 февраля 1945 года, она старалась остаться в стороне от войны и продолжала сбалансированную политику до конца войны [6].

В то время, когда отношения Турции и СССР вступили в напряженный внешнеполитический период, левая идеология в Турции предприняла усилия для большего распространения посредством публикаций и пропаганды. Однако в годы Второй мировой войны и в последующие годы социалистическая пропаганда в Турции стала восприниматься как «большая угроза» из-за влияния отношений с СССР. Тем не менее, в этот период расширилось и распространение левой деятельности в стране.

Таким образом, в конце Второй мировой войны между Турцией и советским государством возник великий кризис, который было трудно преодолеть. Прежде всего, 19 марта 1945 года СССР направил Турции ноту, в которой говорилось, что «Договор о

дружбе», заключенный в 1925 году, утратил свою силу. 7 июня 1945 г. для подписания нового договора о сотрудничестве СССР потребовал уступок от турецкой стороны Карса, Ардагана и Босфора, а в период с 8 августа по 24 сентября 1946 г. дал резкие ноты Турции по вопросу Босфора. Однако Турция отвергла обе ноты, поскольку они противоречили независимости и территориальной целостности. В результате этих требований СССР создал серьезную угрозу своему старому другу и союзнику Турции, а Турция начала сближаться с Англией и США [7].

Тем не менее, Турция, пережившая болезненные внешнеполитические процессы после Второй мировой войны, предприняла важные шаги по переходу к демократии во внутренней политике. Конечно, левые организации также начали пользоваться демократическими условиями, в которых были созданы политические партии.

Несомненно Турция выиграла от доктрины Трумэна и плана Маршалла, подписанных в 1947 году. Однако, напряжение, создавшееся в отношениях между Советским Союзом, что угрожало Турции, и ноты, выпущенные с 1946 года, продолжались, даже в 1950 году, когда к власти пришла Демократическая партия [8]. Поскольку СССР жестко отреагировал на заявление Турции о приеме в члены Североатлантической организации (НАТО), которая хотела обеспечить свою безопасность, Турция заявила, что ее целью обращения в НАТО является не враждебность, а безопасность. Наконец, Турция была принята в члены НАТО 18 февраля 1952 года в качестве награды за отправку войск в Корею [9]. Таким образом, хотя отношения между двумя странами вновь складывались на основе традиционной политики вражды, после смерти Сталина 5 марта 1953 г., 30 мая 1953 г., СССР выступил с заявлением, направленным на улучшение отношений с Турцией. Хотя Турция ответила на эту ноту 18 июля 1953 года, она продолжила свой проамериканский и прозападный политический курс.

Взгляд правящей Демократической партии на Советский Союз во внешней политике также определил позицию Турецкой Республики против левых во внутренней политике.

Как видно из приведенных фактов, в 1940-х и 1950-х годах и Советский Союз, и Турецкая Республика переживали политические и экономические процессы, которые считались очень сложными. Экономические отношения между Советским Союзом и Турецкой Республикой продолжались и в 1940-1950-е годы, когда происходили сложнейшие военно-политические процессы. В упомянутых хронологических рамках обе страны пережили период существенных изменений в своей экономике, которые повлияли на двусторонние торговые отношения. В частности, в этот период существовало несколько основных факторов, влияющих на взаимные экономические отношения между двумя странами. СССР и Турция подписали торговое соглашение в годы войны в 1942 году, которое облегчило экспорт произведенной в Турции продукции, включая фрукты, овощи и сырье, в Советский Союз. После Второй мировой войны Советский Союз изо всех сил пытался восстановить свою экономику и расширить свое влияние в Европе, в то время как Турция стремилась модернизировать свою инфраструктуру и укрепить связи с Западом. Несмотря на это, Советский Союз и Турция в этот период поддерживали дипломатические отношения и поддерживали торговые отношения друг с другом [10].

Как уже упоминалось, во время Второй мировой войны Турция сохраняла нейтралитет, а Советский Союз стал главным союзником западных держав против нацистской Германии и ее союзников. Это означало, что после того, как мир вернулся в Европу в 1945 году, экономика СССР сильно пострадала из-за расходов на войну, включая политические потрясения, вызванные политикой Сталина в странах Восточной Европы. Кроме того, после Второй мировой войны международные отношения снова резко изменились. Таким образом, из-за международной напряженности, возникшей в годы Холодной войны, экспорт Турции в СССР был ограничен, а наоборот, значительно

увеличился импорт продукции, что привело к общему отрицательному балансу казны турецкого правительства.

Перед лицом угрозы со стороны СССР после Второй мировой войны Турция ввела войска в Корею, а затем стала членом НАТО, что создало определенную поляризацию в двусторонних отношениях. Фактически политика, которую Турция пыталась проводить с 1923 года, была направлена на мир во всем мире, то есть на широкие дипломатические отношения, а не на принадлежность к одному центру или одному полюсу. Однако агрессивная позиция СССР заставила Турцию искать безопасность на Западе, особенно в отношениях с США. Перспектива того, что коммунизм может распространиться на Европу и что возможность вмешательства США в события на Ближнем Востоке уменьшится, стали причинами, по которым Соединенные Штаты стремились оказывать влияние на Турцию. Именно по этой причине Соединенные Штаты оказали политическую и экономическую поддержку Турции, что привело к зависимости от США, а не к развитию Турции. В результате доминирование США над Турцией возросло, а турецкие правительства, политически не поддерживавшие политику США, были либо отстранены от власти путем переворота, либо попытались дискредитировать их, применив экономические эмбарго. Например, после переворота 1960 года заявление военной группы о верности НАТО и СЕНТО (Багдадский пакт) ясно показало, что эти институты поддержали переворот [11].

1950-е и 1960-е годы были периодом, когда у власти в Турции находилась Демократическая партия. После смерти Сталина в 1953 году Советский Союз хотел исправить свою предыдущую ошибку и нормализовать отношения с Турцией [12]. Помимо сторонников Сталина, в новом правительстве должности были отданы и тем, кто ранее не принимал его политику. Эти изменения были первыми признаками того, что сталинская политическая линия советской политики не будет продолжена. Одним из первых действий СССР в этот период было заявление 30 мая 1953 года, в котором говорилось, что ноты, переданные Турции предыдущим правительством, не были одобрены новым правительством [13]. В то же время Советская Россия официально заявила, что отказывается от претензий на проливы. Судя по всему, такими усилиями представители властей СССР надеялись вернуть доверие Турции [14]. Кроме того, положительному развитию отношений способствовало и заявление Хрущева в декабре 1955 года. В своей речи Хрущев заявил, что отношения между двумя странами были хорошими во времена Кемала Ататюрка и Исмета Инёну, но позже эти отношения ухудшились и что виновной в этом была не только Турция, но и неуместные заявления, сделанные Советским Союзом, также стали причиной такой напряженности.

Известно, что во времена правления Демократической партии Турция имела дистанционный подход к политическим отношениям с СССР. Но большой прогресс был достигнут в экономических отношениях, чем в политических. Например, СССР решил построить стекольный завод в Турции в 1957 году и предоставил кредит в размере 3,4 миллиона рублей сроком на три года под 2,5 процента. Кроме того, несмотря на разногласия, обе стороны достигли определенных соглашений, которые помогают расширить экономические связи, связанные с энергетическими ресурсами, такими как нефть и газ. Ярким примером развития двусторонних экономических отношений в годы холодной войны стало «Анкарское соглашение», подписанное тогдашним премьер-министром Турции Аднаном Мендересом и генеральным секретарем Коммунистической партии Советского Союза Никитой Хрущевым. По этому соглашению СССР должен был поставлять в Турцию сырую нефть по льготным ценам сроком на 15 лет, а Турция должна была оказывать строительные работы и другие услуги в СССР (г. Москва). Такая форма отношений позволила расширить сотрудничество между двумя государствами на идеологическом фронте и, таким образом, привела к лучшей экономической интеграции в регионе, несмотря на множество проблем, с которыми сталкивался окружающий регион из-

за сильно изменчивого геополитического ландшафта. Этот процесс продолжался до конца 50-х годов. Хотя экономические отношения между СССР и Турецкой Республикой в 40-50-х годах XX века были слабыми и сложными, они имели большое значение для обеих сторон. Потому что за этот период обе страны добились большого прогресса как в экономическом, так и в политическом плане. Это также было связано с рядом факторов, таких как соглашения и договоры, направленные на удовлетворение растущих торговых потребностей, которые позволяли им извлекать выгоду из ресурсов друг друга. Чтобы лучше понять экономические отношения между сторонами, достаточно обратить внимание на контракты и соглашения, подписанные в этот период. Также на турецко-советских отношениях сказались смягчение отношений между Западным и Восточным блоками к концу 1950-х годов. Разрядка между двумя блоками не является желательной ситуацией для Турции, поскольку иностранная помощь, которую она получает, утверждая стратегическую важность страны, может впоследствии уменьшиться.

Аднан Мендерес, тогдашний премьер-министр Турции, несмотря на свои антикоммунистические выступления во внутренней политике, планировал посетить Москву в июле 1960 года, однако визит не состоялся после того, как правительство было свергнуто в результате военного переворота 27 мая. Следует отметить, что фактором, побудившим Мендереса посетить Москву, стало охлаждение экономических и политических отношений с США. Итак, Мендерес начал искать другие иностранные ресурсы, чтобы предотвратить стагнацию экономики. Из этого видно, что Турция пыталась диверсифицировать источники получения экономической помощи, принимая во внимание последствия смягчения межблоковых отношений. По мнению некоторых исследователей, план Аднана Мендереса посетить СССР является одной из причин военного переворота 27 мая, а по мнению других исследователей этот визит не состоялся в результате переворота 27 мая. Другая идея в этом вопросе связана с тем, что 27 мая Москва сформировала новый инструмент для своих попыток сближения с Анкарой. Естественно, сближение Турции с СССР обеспокоило Америку. После переворота председатель Комитета национального единства Джамаль Гурсал спросил: «Вы посетите СССР?» Он ответил, что не сможет совершить запланированный визит, потому что у него нет времени [15].

После военного переворота, 31 мая 1960 года, СССР официально заявил о признании нового правительства Турции, надеясь на нормальные добрососедские отношения.

Позже, с середины 1960-х годов, при благоприятной обстановке, созданной новой ситуацией во время «холодной войны», Турция получила возможность проводить независимую внешнюю политику, не дистанцируясь от Запада. Это политическое направление стало экономической политикой последующих правительств, находящихся у власти в Турции.

В целом, когда оцениваются турецко-советские отношения, в том числе экономические, в 1960-е годы, выделяются некоторые важные проблемы, затрагивающие двусторонние отношения. Среди них особое место занимает инцидент, известный как письмо Джонсона. Из-за этого письма отношения Турции с Соединенными Штатами на некоторое время оказались под вопросом. В письме, направленном президентом США Джонсоном премьер-министру Инёню 5 июня 1964 года, были оценены последствия возможного вмешательства Турции на острове из-за роста насилия на Кипре. В такой ситуации президент Джонсон подчеркнул возможность вмешательства СССР и написал, что союзники по НАТО не смогут выполнить свои обязательства по защите Турции от Советов и что Турция не сможет использовать военную технику, которую получила от Америки в случае возможной интервенции. Письмо Джонсона не только оказало существенное влияние на турецко-американские отношения, но и вызвало изменение внешней политики Турции. После этого инцидента, приведшего к усилению антиамериканских настроений в Турции, от государства до общественности, Турция

приняла принцип многовекторной внешней политики, включая Советский Союз и страны третьего мира, и начала развивать отношения с СССР, что привело к расширению взаимных визитов.

С другой стороны, экономические проблемы побудили и тогдашнего премьер-министра С. Демирала сблизиться и развивать экономические отношения с Советским Союзом. Об этом свидетельствует его заявление: «Турция будет проводить многоплановую внешнюю политику. Хотя мы против коммунизма, мы продолжим наши международные отношения с коммунистическими странами». Демирель заявил, что экономические и политические отношения, которые будут развиваться между двумя странами, будут одновременно способствовать региональной и глобальной безопасности и очень важны с точки зрения стабильности, и отстаивал идею о том, что отношения должны быть многогранными.

В то же время отношение Советского Союза к проблема Кипра было важным вопросом, влиявшим на ход турецко-советских отношений в 60-е годы XX века. Советский Союз поддерживал греков с 1963 года, когда возникла проблема. В то же время тезис, основанный на признании существования двух общин на острове, был высказан во время визита Н.Подгорного, исполняющего обязанности председателя Президиума Верховного Совета СССР в Турцию, 4-15 января 1965 г. Кипрская проблема также стояла на повестке дня во время визита премьер-министра СССР А.Н. Косыгина в Турцию в 1966 году.

Визит А.Н. Косыгина, состоявшийся 20-27 декабря 1966 г., стал первым официальным визитом СССР в Турцию на уровне премьер-министра. В ходе визита обсуждались такие международные вопросы, как Вьетнам, Кипр, Восточная Германия и Палестина. Премьер-министр Демирель заявил, что турецко-советские отношения построены на прочной основе Ататюрком и Ленином, а Косыгин заявил, что между сторонами нет разногласий по вопросу о земле. Премьер-министр Советского Союза пригласил президента Джовдета Суная посетить СССР. Кроме того, Косыгин предложил помощь в строительстве третьего металлургического завода в Турции [14. – 276].

Следует также добавить, что 25 марта 1967 года в Москве было подписано соглашение о существенном экономическом сотрудничестве между Турцией и Советским Союзом «о создании некоторых промышленных объектов между Турецкой Республикой и Союзом Советских Социалистических Республик, технические средства которых должны быть предоставлены Советским Союзом оборудованием и материалами для доставки в Турцию и условиях их оплаты». Благодаря этому соглашению, реализованному всего через три месяца после визита Косыгина, были решены такие вопросы, как строительство Искандерского металлургического завода, инвестиционные, были определены план и сумма кредита, подлежащего получению от Советского Союза. Официальная церемония открытия завода состоялась во время второго визита Косыгина в Турцию в 1975 году.

По сравнению с рассмотренными нами предыдущими годами в 1960 г. были осуществлены взаимные визиты на высшем уровне между СССР и Турцией. 19 сентября 1967 года премьер-министр Демирель, его жена Назмия и сопровождавшая его делегация посетили Москву по официальному приглашению советского правительства. Затем, в апреле 1968 года, Джовдет Сунай принял делегацию СССР. В конце 1969 года в повестке дня турецкой и советской прессы стоял визит президента Джовдета Суная в СССР. Так, 12-21 ноября 1969 года Джовдат Сунай совершил официальный визит в СССР по приглашению Президиума Верховного Совета СССР и Совета Министров СССР. Суная сопровождали его жена Атифет Сунай и делегация из 36 человек. Важнее и значимее поездку сделало то, что глава турецкого государства впервые посетил СССР. В ходе визита Суная стороны взаимно договорились, что предпримут шаги по развитию отношений в области науки, культуры и спорта. Более того, обе стороны согласились подписать консульское соглашение. Сунай

заявил в двусторонней декларации, что существует соглашение по вопросу Европейской конференции и Кипра.

Первая серьезная напряженность в двусторонних отношениях возникла во время обсуждений Конвенции о проливах Монтрё в 1936 году. Вслед за этой напряженностью требования СССР к Турции, выдвинутые министром иностранных дел Молотовым после Второй мировой войны, привели к ухудшению политических отношений между двумя странами, а ухудшение политических отношений привело к нарушению экономических отношений. Более того, на Потсдамской конференции 1945 года Сталин пытался пересмотреть Конвенцию Монтрё. Кроме того, 19 марта 1945 года Советский Союз направил Турции ноту, заявив, что Договор о дружбе и нейтралитете 1925 года, срок действия которого истекает 7 ноября 1945 года, не будет продлен в рамках радикальных изменений, вызванных Второй Мировой Войной. Для заключения нового соглашения требовалось передать СССР Карс и Ардаган, а также пересмотреть в пользу Советов Конвенцию о проливах Монтрё о турецких проливах. Эти требования, которые не могут быть приняты независимым государством, были без колебаний отвергнуты Турцией. Турция была только благосклонна к пересмотру Конвенции Монтрё и созыву международной конференции, в которой также примут участие США, но этого не произошло во время холодной войны, когда напряженность нарастала. После Второй мировой войны между двумя странами происходили определенные периодические сближения, поскольку на протяжении всей холодной войны они находились в разных лагерях, поэтому возможности сотрудничества в двусторонних отношениях оставались весьма ограниченными. Однако, несмотря на ограниченность условий, отношения между Турцией и Советским Союзом время от времени смягчались.

Кроме того, Советский Союз и Турция в этот период поддерживали дипломатические отношения и продолжали торговые отношения друг с другом. В 1942 году две страны подписали торговое соглашение, которое облегчило экспорт турецких товаров, включая фрукты, овощи и сырье, в Советский Союз. Однако отношения между двумя странами оставались натянутыми из-за геополитической напряженности и идеологических разногласий, поскольку Турция была членом НАТО, а Соединенные Штаты опасались советской экспансии в регионе. В 1950-е годы в обеих странах наблюдался некоторый экономический рост и развитие: Турция сосредоточилась на индустриализации и модернизации, а Советский Союз стремился развивать тяжелую промышленность и коллективизированное сельское хозяйство. Тем не менее, две страны продолжали относиться друг к другу с подозрением и настороженностью, и во время холодной войны напряженность оставалась высокой. В целом экономические отношения между Россией и Турцией в 1940-х и 1960-х годах были относительно ограниченными, но находились под влиянием политической напряженности и более широких геополитических событий в регионе.

В результате разрешения ракетного кризиса на Кубе холодная война вступила в период относительного смягчения, события развернулись против Турции, и, наконец, когда к Кипрскому вопросу добавился инцидент с письмом Джонсона, Турция начала проводить многостороннюю внешнюю политику, анализируя характер своих отношений с Соединенными Штатами. В этот период, помимо поиска дипломатической поддержки, в которой Турция чувствовала необходимость в Кипрском вопросе, наблюдалась также тенденция к реализации многогранной внешней политики, связанной с экономическими проблемами, например, поиску ресурсов для модели планового развития, применяемой с 1963 года. В этом контексте отношения, сложившиеся с Советским Союзом в 1960-е годы, предоставили возможность со временем создать более тесные экономические отношения. В результате в марте 1967 года было реализовано всеобъемлющее соглашение о промышленном сотрудничестве между Анкарой и Москвой. В рамках соглашения

Советский Союз согласился на строительство нескольких промышленных объектов в Турции, в том числе завода по переработке железа, алюминия и нефти. В результате в конце 1960-х годов Турция имела большую долю, чем другие страны, среди стран, получивших наибольшую экономическую помощь от Советского Союза [15].

В целом, если посмотреть на отношения между двумя странами после начала «холодной войны», можно сказать, что политико-экономические отношения напряженные и отдаленные. Основная причина этого заключалась в том, что слабая в экономическом и военном отношении Турция столкнулась с сильным давлением со стороны СССР.

Заключение.

В 40-60-е годы 20 века Турция серьезно выполняла свои обязательства в политических и экономических отношениях с СССР и его западными союзниками. Однако поиск новых друзей не задержал его работу. Стараясь окружить себя дружественными и надежными соседями, Турция никогда не использовала эту дружбу против других своих союзников и, несмотря на все трудности, в течение 20 лет уделяла особое внимание экономическим отношениям с СССР, основанным на взаимной выгоде. Однако Турция не увидела той искренности, которую она ожидала от некоторых своих союзников в вопросах, касающихся ее национальных интересов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Кодаман Б. Большевистская революция и Турция. СДУ Факультет науки и литературы. Журнал социальных наук. — № 25. — 2012. — С. 65-68
- 2 Гасанов Ю.Л. К вопросу о сотрудничестве Турецкой Республики и Советской России в первой половине XX века. «Современная научная мысль». Научный журнал истории, экономики и права. — М.: НИИЕП. — 2022. — № 6. — С. 210-291
- 3 Ешилот О. Бурджу Оздемир. Будущее турецко-российских отношений: конкуренция или сотрудничество? Журнал тюркских исследований «Мармара». Том III. — № 2. — 2016. — 58 с.
- 4 Ыылдырим М. Политические и экономические аспекты проблемы проливов Турция-СССР (1945-1953). Финансы и финансовые статьи. — № 119 — 2023. — С. 97-116
- 5 Тунали Ю. Отношения Турции и Советского Союза (1945-1950). Academia.edu.html. [Электронный ресурс] — URL: [file:///C:/Users/Acer/Desktop/\(58\)%20](file:///C:/Users/Acer/Desktop/(58)%20) (дата обращения 16.10.2023).
- 6 Отношения Турции с СССР и США (1960-1980 гг.). [Электронный ресурс] — URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/75232/1234350> (дата обращения 16.11.2023).
- 7 Эрхан Ч. «Отношения с США и НАТО», в книге «Внешняя политика Турции – случаи, документы, комментарии от войны за независимость до наших дней», том I (1919-1980) Б.Оран, ред. — Стамбул: Публикации Илетитим. — 2006. — С. 681-715
- 8 Камурану К. Турецко-советские отношения (1920-1953). ТТК: — Анкара. — 1991. — 310 с.
- 9 Белюкбаши С. За турецко-израильским союзом: взгляд Турции. Журнал палестинских исследований. Том. 29/1. — №26. — 1999. — 89 с.
- 10 Йель С. Проблема Черного моря и проливов в меняющихся мировых условиях (1923-2008 гг.). Исследовательский центр Ататюрка: — Анкара. — 2009. — С. 184-185
- 11 Генчалп Э. Оценка прессы визита премьер-министра СССР Косыгина в Турцию. Журнал тюркских исследований Университета Хаджеттепе. — № 30. — 2019. — С. 55-77
- 12 Оран Б. Внешняя политика Турции, дела, документы, комментарии от войны за независимость до наших дней. Том 1: 1919-1980, İletişim Publications. — Стамбул. — 2001. — 520 с.
- 13 Айхан К. Турецко-российские отношения от конца Второй мировой войны до наших дней. Современная турецкая дипломатия: 200-летний процесс. Доклады, представленные на симпозиуме. ТТК: — Анкара. — 1999. — 411 с.
- 14 Гасымлы М. Союзные отношения Турции и Советской Социалистической Республики (1960-1980). Перевод на турецкий язык Альпертунги Алтайлы. — Анкара. — 2013. — 280 с.
- 15 Ыылмаз М.Э. Развитие турецко-российских отношений (1923-2023 гг.). Евразийский журнал международных исследований. Спецвыпуск: Турция к 100-летию республики. — 2019. — С. 24-45

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-60 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КСРО МЕН ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа.

Түркияның егемендігі үшін болған соғысы және оның Түрік Республикасы болып жариялануымен басталып, 1925 жылғы Бейбітшілік туралы келісіммен аяқталған түрік-кеңес достығы өзара мүдделерге сәйкес 1930 жылдардың ортасына дейін жалғасты. Алайда 1930 жылдардың басынан бастап халықаралық жағдайдағы өзгеріске байланысты екі елдің басымдықтары да өзгерді. Атап айтқанда, 1936 жылы қол қойылған Монтрё бұғаздары туралы конвенциядан басталып, Екінші дүниежүзілік соғыспен жалғасқан кезеңде екі ел арасындағы қарым-қатынас нашарлап, бұрынғы дәстүрлі түрік-орыс саясаты сипатына қайта оралды. Соғыстан кейін Монтрё бұғаздары режимін өзгертуге ұмтылу, бұғазда базалар құруды талап ететін кеңестік ноталарымен қарым-қатынастар тоқтап, 1960 жылдарға дейін Түркияның сыртқы саясатында «кеңестік қорқыныш», яғни коммунизмнен қорқу анық байқалды. Бұл қорқыныш тіпті «солшыл» деген сөзді де қауіп ретінде қабылдауға ұшыратты және бұл идеологияны қолдайтын басылымдарға, әсіресе баспасөзге тыйым салынды. 1940-1950 жылдары елде коммунистік үгіт-насихаттың кесірінен кітаптарды, күнтізбелерді, әр түрлі баспа мәтіндерін жинауға және басып шығаруға тыйым салу туралы көптеген шешімдер қабылданды. Іргелі ғылыми зерттеулер мен ғылыми ізденістерді пайдалана отырып дайындалған бұл мақала 1940-1960 жылдардағы Түркия мен КСРО арасындағы экономикалық байланыстардың түрлері мен нәтижелелерін саяси қарым-қатынастарымен қатар анықтауды мақсат етеді.

Негізгі сөздер: Түркия Республикасы, Кеңестік Ресей, КСРО, саясат, экономика, қарым-қатынас.

POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE USSR AND THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE 40S AND 60S OF THE 20TH CENTURY

Abstract.

The Turkish-Soviet friendship, which began with the Turkish War of Independence, continued with the proclamation of the republic and secured by the 1925 Treaty of Friendship, continued in accordance with mutual interests until the mid-1930s. But since the early 1930s, the two countries' priorities have also changed in parallel with changing global conditions. In particular, during the period that began with the signing of the Montreux Straits Convention in 1936 and continued with World War II, relations between the two countries deteriorated and there was a kind of return to traditional Turkish-Russian politics. After the war, with a desire for regime change in the Montreux Straits, with Soviet notes demanding the establishment of bases in the Straits, relations reached an impasse, and until the 1960s, the element that guided Turkey's foreign policy and reflected its domestic policy was "Soviet" fear, in other words, fear of communism. This fear led to the fact that even the word "left" was perceived as a threat, and publications supporting this ideology, especially the press, were banned. In the 1940s and 1950s, the country made many decisions to ban the collection and publication of books, calendars and various types of printed texts in connection with communist propaganda. This study, prepared on the basis of fundamental scientific research and scientific articles, aims to identify the forms of economic relations and their results in parallel with the political relations of Turkey with the USSR in the 1940-1960s.

Key words: Republic of Turkey, Soviet Russia, USSR, politics, economy, relations.

REFERENCES

- 1 Kodaman B. Bolshevistskaya revoliutsiya i Turtsiya [*Bolshevik Revolution and Turkey*]. SDU Fakultet nauki i literatury. Jurnal sotsialnykh nauk. № 25. 2012. P. 65-68 [in Russian]
- 2 Gasanov Y.L. K voprosu o sotrudnichestve Turetskoi Respubliki i Sovetskoi Rosii v pervoi polovine XX veka [*To the question of the cooperation of the Turkish Republic and Soviet Russia in the first half of the 20th century*]. "Sovremennaya nauchnaia mysl". Nauchnyi zhurnal istorii, ekonomiki i prava. M.: NIIEP. 2022. №6. P. 210-291 [in Russian]
- 3 Eshilot O. Burzhu Ozdemir. Budushhee turetsko-rosiskikh otnoshenii: konkurentsia ili sotrudnichestvo? [*The future of Turkish-Russian relations: competition or cooperation?*]. Zhurnal turkskikh issledovani "Marmara". Tom III. №2. 2016. 58 p. [in Russian]
- 4 Iyldirim M. Politicheskie i ekonomicheskie aspekty problemy proshivov Turtsiya-SSSR (1945-1953) [*Political and Economic Dimensions of the Türkiye-USSR Straits Problem (1945-1953)*]. Finansy i finansovye stati. №119. 2023. P. 97-116 [in Russian]
- 5 Tunali I. Otnosheniya Turtsii i Sovetskogo Soyuz (1945-1950) [*Turkey-Soviet Union relations (1945-1950)*]. Academia.edu.html. Available at: — URL: [file:///C:/Users/Acer/Desktop/\(58\)%20](file:///C:/Users/Acer/Desktop/(58)%20) (accessed: 16.10.2023). [in Russian]

6 Otnosheniya Turtsii s SSSR i SSHA (1960-1980 gg.) [Turkey's relations with the USSR and the USA (1960-1980)]. Available at: — URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/75232/1234350> (accessed: 16.11.2023). [in Russian]

7 Erkhan Ch. "Otnosheniya s SSHA i NATO", v knige "Vneshnaya politika Turtsii - sluchai, dokumenty, komentarii ot voyny za nezavisimost do nashikh dnei" ["Relations with the US and NATO," in Turkish Foreign Policy - Cases, Documents, Comments from the War of Independence to the Present]. Tom I (1919-1980) B. Oran, red. Stambul: Publikasii İletişim. 2006. P. 681-715 [in Russian]

8 Kamuranu K. Turetsko-sovetskie otnosheniya (1920-1953) [Turkish-Soviet Relations (1920-1953)]. TTK. Ankara. 1991. 310 p. [in Russian]

9 Belukbashi S. Za turetsko-izraelskim soiyuzom: vzglyad Turtsii [Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View]. Zhurnal palestinskikh issledovaniy. Tom. 29/1. №26. 1999. 89 p. [in Russian]

10 Iel S. Problema Chernogo morya i prolivov v menyayushikhsya mirovykh usloviakh (1923-2008 gg.) [The Black Sea and Straits Issue in Changing World Conditions (1923-2008)]. Issledovatel'ski tsentr Ataturka. Ankara. 2009. P. 184-185 [in Russian]

11 Genchalp E. Otsenka pressy vizita premer-ministra SSSR Kosygina v Turtsiyu [Press Evaluation of Soviet Prime Minister Kosygin's Visit to Turkey]. Zhurnal turkskikh issledovaniy Universiteta Hazhettepe. № 30. 2019. P. 55-77 [in Russian]

12 Oran B. Vneshnaya politika Turtsii, dela, dokumenty, komentarii ot voyny za nezavisimost do nashikh dnei [Turkish Foreign Policy, Cases, Documents, Comments from the War of Independence to Today]. Tom 1: 1919-1980, İletişim Publications. Stambul. 2001. 520 p. [in Russian]

13 Aikhan K. Turetsko-rosiskie otnosheniya ot kontsa Vtoroi mirovoi voyny do nashikh dnei, Sovremennaya turetskaya diplomatiya: 200-letni protses [Turkish-Russian Relations from the End of the Second World War to the Present, Contemporary Turkish Diplomacy: 200-Year Process]. Doklady, predstavlenyye na simpoziume, TTK. Ankara. 1999. 411 p. [in Russian]

14 Gasymlı M. Soyuznye otnosheniya Turtsii i Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki (1960-1980) [Turkey-Soviet Socialist Republic Union Relations (1960-1980)]. Perevod na turetski yazyk Alpertungi Altaily. Ankara. 2013. 280 p. [in Russian]

15 Yılmaz M.E. Razvitie turetsko-rosiskikh otnoshenii (1923-2023 gg.) [The Development of Turkey-Russia Relations (1923-2023)]. Evraziskiy zhurnal mezhdunarodnykh issledovaniy. Spetsvyypusk: Turtsiya k 100-letiyu respubliki. 2019. P. 24-45 [in Russian]

Information about authors:

Yusifali Hasanov – **corresponding author**, doctor of philosophy in history, docent of the Department of “History and its Teaching Methodology”, Sumgait State University, Sumgait, Republic of Azerbaijan

E-mail: ali200808@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9149-4256>

Информация об авторах:

Юсифали Гасанов – **оновной автор**, доктор философии по истории, доцент кафедры «История и методика ее преподавания», Сумгаитского государственного университета, г. Сумгаит, Азербайджанская Республика

E-mail: ali200808@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9149-4256>

Авторлар туралы ақпарат:

Юсифали Гасанов – **негізгі автор**, тарих бойынша философия докторы, «Тарих және оны оқыту әдістемесі» кафедрасының доценті, Сумгаит мемлекеттік университеті, Сумгаит қ., Әзірбайжан Республикасы

E-mail: ali200808@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9149-4256>

Zh. Tashtanov^{1*} , S. Zhanbolatov¹

¹M.Auezov South Kazakhstan University
Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan

*e-mail: z_tashtanov@mail.ru

MICROHISTORICAL STUDIES ON THE EXAMPLE OF RESIDENTS OF THE SAIRAM REGION

Abstract.

In the article, the microhistory of Sairam district is recognized from a new angle, taking as an example. At the same time, an overview of the development of the direction of microhistory is given, giving an understanding of the concept of microhistory. In this context, the views of Italian scientists K. Poni, E. Grandi, J. Levy on the formation of microhistory were analyzed. Researchers of Kazakhstan Abdrakhmanova K.K., Bisembayeva L.A. and other collective studies are reviewed by the method of microhistory. In the course of the article, a general description of Sairam's life at the beginning of the last century was given. In this context, the researches of historian-professor S. Zholdasov were put forward. Famous scientist J. Levi's questions from his sources, starting from demographic indicators, family structures and relations, land-related operations, the demographic situation and population composition, tribal composition, land-related relations in Sairam district were comparatively noted. Due to the lack of tax standards in the land tax policy of the Soviet government in Sairam, there was a mass protest of small people, that is, peasants. As a result, riots and even rampage took place. In the article, as an archival source, the information of the Turkestan department of the "Imperial Russian-Geographical Society" about the population list and composition of the population of Shymkent uyezd in 1922 is given. Opinions were also raised about the names of Karabulak and Mankent settlements in Sairam district. Analyzes were also made on how the different ethnic groups who lived in these settlements tried to distinguish themselves and preserve their peculiarities. A comparative evaluation of the speech style of Karabulak and Mankent Uzbek ethnic groups compared to Tashkent Uzbeks and their sound phonemes is given.

Key words: microhistory, demography, tax norms, clan composition, sound phonemes, land relations, clan symbol.

Introduction.

First of all, let's reveal the deep meaning of the concept called the history of everyday life. The term "history of everyday life" or "microhistory" was used in the 1950s and 1960s (for example, in the works of F. Braudel, as well as the French writer Raymond Kenot) but in a negative, sarcastic way, as an equivalent of the word "history dealing with useless things" [1]. However, by the end of the 1970s, a group of Italian historians led to the formation of this microhistory term as a new scientific direction in the field of history [2]. Today, this direction is known by the same name to the entire scientific world. The term microhistory was coined in 1978 by the Italian scientist K. It was reflected in Poni's small article "Land cultivation and microhistory" [3]. As E. Grandy pointed out, social anthropology greatly influenced the formation of the direction of microhistory [4].

In Kazakhstan, research from the position of microhistory began in 2000. First, K.K. Abdrakhmanova [5] defended her PhD thesis on the everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953 years in Karaganda State University named after E.A. Buketov, and then the research institute "Told History", which was created at KazNPU named after Abay by scientists of the center "Zhambyl region during the Great Patriotic War. 1941-1945" [6], "Historical memory of the society: the twentieth century in biographical stories of the inhabitants of Eskelda district of Almaty region" [7], etc. published several collective works. At the same time, such researchers as L.A. Bisembayeva defended their PhD dissertations on the method of microhistory [8].

In addition, in the article, we aimed to study the history of Sairam district from a microhistorical point of view as an object of research. Undoubtedly, the relevance of revealing the unknown pages of the history of Sairam district, which has been insignificantly studied as a research object in the southern region after the Soviet era, from the point of view of daily life is indisputable. It should be noted about the experimental nature of the micro-historical direction: historians change both the research methods and the types of content of the material. An obvious part of the practice that gives the whole field its name is a change in the scope of the study: researchers turn to micro-analysis in order to explore, as if looking through a well-magnified glass, significant features of the phenomenon under study that are usually overlooked by historians. The purpose of our article is to turn the history of this Sairam district into a site for intensive study of the peculiarities of its population.

Materials and methods of research.

During the writing of the article, methods of historical comparison and analysis were used. Systematization, comparison, summarization and other methods of archival data analysis were used in the research. In the article, we did not exclude statistical and quantitative methods. At the same time, archival data were used as written sources and references were made to the research materials of historians of the country within the scope of this topic. In the writing of the article, the Turkestan Regional State Archive, fund 1169, was supplemented with data. J. Levy in the book "Intangible Heritage: Exorcist's Career in Piedmont in the XVII Century" showed that through microanalysis it is possible to see a change in direction of the general process at certain points of real life [5. – 15]. In this book, he considers all the biographies of the inhabitants of the settlement called Santena, whose data is left in certain documents. The questions Levy tried to uncover from his sources are numerous: from demographics to family structures and relationships, land transactions, peasant mentality, dynastic rivalry, and other issues such as the village's relationship with the outside world. What appeared to this historian at first glance to be a land market turned out to be a much more significant phenomenon upon investigation: all land transactions were known to be private, with land prices constantly fluctuating and dependent on the personal relationships of the transactors. This phenomenon also applies to the history of Sairam district of Turkestan region, which we have taken as the object of research. All phenomena and events in the region, which is mainly engaged in land farming, are related to the attitude of the inhabitants of Sairam to the land and society to the Soviet totalitarianism.

Results and its discussion.

In general, the Sairam region is densely populated by Uzbeks, who began to come in large numbers after the conquest of the Kokan Khanate. Among the settlements where Uzbeks came and settled, the largest city of Sairam has retained its status as a large settlement since ancient times. Many factors influenced it. As noted by the local historian, professor S. Zoldasov, "horses bred by the Kazakhs of Sairam here were highly valued in markets everywhere. There was also a great demand for tall, large, and easy-going horses. As for Sairam's bazaar, which at that time could not compete with the neighboring cities in terms of its size, the prices of the goods sold there were not higher than those of Tashkent, Shymkent, and Auliyata bazaars. Due to the large number of people who came to buy products from Sairam and other places, a part of the city's population engaged in direct trade. All products produced by local residents were brought there. Raw soap, iron products, decorative handicrafts were sold. In the city, soap was made, flour was milled, and at the same time textile production was developed. The land of the inhabitants of Sairam city was much less than the neighboring settlements of Uzbeks such as Karamurt and Sultan Rabat. The reason for this was the large number of visitors to this city, which has been coming since time immemorial, and there was a lack of land, and the number of production facilities continued to grow" [6. – 490]. Levy's balance of conflicting interests in the above-mentioned book and the exceptional mediating activity of Santeno court and notary Giulio Chiesa caused this village to be excluded from the processes taking place in the neighborhood for several decades. As a result, the arrival of Russian

peasants in the region caused the plight of local peasants who were displaced from fertile lands by a new stream of settlers. Mediation actions such as the forced resale of land by some peasants, distortions in the policy of collectivization during the establishment of the Soviet government caused this Sairam district to fall behind for several years, and peasants migrated to foreign regions in search of work. In addition, Levy emphasizes that "microhistorians, on the other hand, pay special attention to the inconsistency of normative systems, and therefore to the opposite of fragmentation, to the pluralism of views that make any system open, so that changes occur due to the choices and strategies of many "small people", which It is also likely to be due to gaps between inconsistent regulatory systems." According to Iya Levy, there was a mass protest of small people, peasants, due to the lack of tax regulations in the land tax policy of the Soviet government in Sayram. As a result, riots and even uprisings are ripe. Data on the demographic composition of the population living in the Sairam region also open the way for microhistorical analysis and serve as sources. It should be noted here that the Uzbeks living in Sairam were called Sarts during the first period of the Soviet government. Let us cite information from the Turkestan department of the "Imperial Russian-Geographical Society" about the population list and composition of the population of Shymkent region in 1922 [7. – 200]. In these data, the following is said about the composition of the population of Sairam district:

Table 1 – Sairam availability. Sairam settlement July 3, 1922 Reported by Tursynbai Tashmetov

Name of the settlement	Resident population	Warnings
Sairam	Sarttar (real name)	Sairam settlement has 13,000 houses Migrated from different places of Turkestan
Yangalyq	Sarttar (real name)	Yangalyq 6.200 houses
Sultan-Rabat	Sarttar (real name)	Sultan-Rabat 2.200 houses
Karamurt	Sarttar (real name)	Karamurt 2.500 houses Some adverbs of Karamurt population are similar to those of the Kara-Bulak village.
Dongyz-Tau	Kozhalar (real name)	Dongyz-Tau 180 houses

Note: The table is based on data from the Turkestan Regional State Archive. (Foundation-1169; Inventory-2; Case-3) [9]

Also, the Karabulak region belonging to this Sayram district was also called the Karabulak Province

Table 2 – Karabulak province of Shymkent region. Information of Imam Mahdi Qazi on June 17, 1922

Information of Seksenbay Tegizbaev, Karabulak, 19.06.1922

Mankent. Information of Arifduisen Kadir on 18.06.1922

Mashat. Baiduisen information on 25.06.1922

Name of the settlement	Resident population	Warnings
Karabulak	1)Sarttar 2) The elderly Kazakhs of the Oshakti clan	2) Some of the young Kazakhs of the Oshakty tribe call themselves Uzbeks

Mankent	1) Sarttar 2) Kararalpaktar 3) Akkoily Kazakhs descended from the Isty clan	Kazakhs and Karakalpaks assimilated with Sarttars
Mashat	Sarttar	The Russians from the Russian settlement were expelled and the Sarttars were settled
Ushbas	Kazakh clans Sulgetai: Tort Sary, Bokmuryн, Baitykai	
Kyzybulak	Kazakh clans Sirgeli: Shaldar	
Kumkent	Kazakh tribes Sirgeli: Tutamgali Shelek	
Zhylybulak	Kazakh clans of Sirgeli: Konirdek, Chaldar, Tutamgali, Tolengit, Tore	
Buzaushoky	Kazakh tribes Ysty: Kyrymsyz, Kongyr, Akkoily These three clans are often collectively called the Ushkongyr	
Saudakent		
Karakogha		
Koghaky Kol		
Note: The table is based on data from the Turkestan Regional State Archive. (Foundation-1169; Inventory-2; Case-3; [10])		

The people of Karabulak say that they migrated from Turkestan and say that they are from Ikan and Otyr. The resettled people are divided into Ikan, Satar, Matlik, Chapan, Ochak. He does not know the reason and time of his migration. The time of migration to Karabulak is estimated to be between 150-300 years, but cannot be fully substantiated. Ochakly is undoubtedly a Kazakh clan. They and others admit it. But they differ from other residents only in appearance, and their language, customs and traditions are no different from others. The name Karabulak is named after the source here [8. – 150]. Mankent is a very ancient settlement, some say that it was 500-600 years old. Mankent is divided into three mounds and Tashkorgan. The first one belongs to the older part and the remains of the castle walls are still preserved. Old people say that this is the latter place, the main place is the old town. It is said that it was located near the railway in the north. Nothing is known about that place, the whole area has been turned into grassland.

There are different theories about the origin of the word Mankent mentioned in the table. The most plausible assumption is that it comes from the word man-min-mying- or means Myngkala. This assumption is supported by the fact that there were many small settlements between Macent and Sairam. According to the second assumption, the name Mankent comes from the word pan-pan. All residents of Mankent are divided into Ikan, Sauran, Karakalpak, Sauka-Sikmas, Akkoyi, Komba, Shalabala, Mankatt. In terms of appearance, Karakalpaks are especially distinctive, they have narrow eyes, narrow faces, and rarely beards. You will not find any difference in language and tradition. All these groups are especially well known. The problem is that each of these groups has its own place to be buried in the cemetery, so before digging the grave, the deceased asks which group the deceased belongs to, whether it is Ikan, Karakalpak or not.

It is necessary to say a little about the differences between Karabulak and Mankent people in terms of speech from Tashkent people.

- 1) Preserves all nine Turkish vowel phonemes: a, ä, o, ö, y, ü, ы, i, e
For example: салмақ, қол, кудук, кәмпір, халықы, пүтүрмәк, ел, дөңгәлак
- 2) there are harmonic vowels
For example: бала, ата, хана, ұсырға, кәзән, атлар, гүлләп, көлләп т.б.
- 3) has labial harmonic features
For example: мунун, пүтүрмәк, қолу және басқа
- 4) two clearly visible l:l and l

For example: kälмәк, кылмақ, қол, көл т.б

The interrogative suffix is especially noticeable in Karabulak languages.

Usual: ma, mu, mi, ba- change to "na" bar-na, jok-na

Mankent has the following vocabulary: "ziaratgoh" (pilgrimage place), jyalal ata (old village).

Aibata (mahalla källä khana)

Table 3 – Mashat availability. Balkybek Shomaev's note dated 12.06.1922

Sairam.

Record data of Dosaly Dosmuratov dated 25.06.1922

Name of the settlement	Resident population	Warnings
Daubaba	Kazakh clans: Sikym, Shymyr	Many settlements do not have names because they are scattered with 5-6, sometimes 10-12 yurts and summer cottages. Only the most well-known settlements are listed here.
Baldyberek	Kazakh clans: Sikym - Togatai	
Togatai		
Aqqala		
Iyrsu		
Shoshkabulaq		
Zhylandy	Kazakh clans: Sikym-Kusiraq	
Maibulaq	Kazakh clans: Sikym-Shuyldak	
Mashat		
Akata		
Note: The table is based on data from the Turkestan Regional State Archive. (Foundation-1169; Inventory-2; Case-3; [11])		

At one time, Badam province was also included in the territory of Sairam district

Table 4 – Availability Badam. Sayram.

Record data of Dosaly Dosmuratov dated 24.06.1922

Name of the settlement	Resident population	Warnings
Kapalykty Karakai	Kazakh clans: Kongyr boryk	Only the most well-known settlements are listed here.
Shutobe	Toreler	
Toghyz	Kazakh clans: Kapal, Botpay, Koralas	
Sairam, Karamurt, Kyzylsu the three	Kazakh clans: Zhanystar	
Note: The table is based on data from the Turkestan Regional State Archive. (Foundation-1169; Inventory-2; Case-3; [12])		

Now let's quote from the information of E. A. Shmid, a member of the Syrdarya ethnographic expedition, about the tribal composition of some of the tribes of the Aktash, Kazygurt, Syrdarya, Sarykol being of Shymkent region, who inhabited the Sayram being [9. – 80].

Table 5 – Composition of the clan of the Sirgeli tribe living in Sairam

Tribe	Clans	Places of residence	Motto	Symbol	Profession	Marriage
Syrgely	Elybai	Sasyk, Ushbastau Shanak	Bakhtiyar (common slogans) Elibai	X X	Animal farming and agriculture	Elibai, Aitbozym, and Zhanabay do not give girls to each other,

					re	marriage is forbidden
	Ait-bozym	Sasyk	Bai-temyr			Marriage between clans is forbidden
	Zhanabai	Ushbastau, Toqanas	Zhanabai			
	Shaldar 1.Shoman, 2.Kongyr, 3.Zhaidaky	Sasyk Toganas- Karamuryn, Shubar, Bogen- Karabulak, Kolbastau	Toqanas			
Note: The table is based on data from the Turkestan Regional State Archive. (Foundation-1169; Inventory-2; Case-3; [13])						

Conclusion.

One of the examples of microhistorical research based on Russian material is the book "People of St. Petersburg Island in the time of Peter" by O.E. Kosheleva. From this point of view, our demographic analysis of the composition of the population living in the Sairam region and determination of the tribal composition in our article show similar characteristics of microhistorical research. In addition, as shown in the table above, it should be noted that during the study of the daily life of people living in a certain region, the use of the genealogy of the Kazakh people helps a lot in the study allows for a lively transition. Or, on the contrary, through the personal life of a representative of this clan, you can get information about that tribe as a whole. In addition, phonemic analyzes were made of the differences between the Uzbeks of Karabulak and Mankent settlements in Sayram district from those of Tashkent.

As a result, some of the following similarities and differences were observed. For example, Karabulak - Sairam words: weight, hand, kuduk, kmmfi, Halyk, pütürmäk, country, döngälak. Difference and similarity in the word order of Tashkent: og'irligi, qo'l, kuduk, kmpir, halyki, pütürmäk, mamlakat, türkäl. For example, Karabulak-Sairam words: child, grandfather, Hana, usyrha, kázän, Atlar, güllär, köllär, etc.the difference and similarity of the Tashkent word line: bala, bobo, Xana, usyrxa, Kazyan, koni, gulyar, kulyar va hokazo. In karabulaks, the suffix interrogative is especially noticeable compared to Tashkent ones. Typical: Ma, MU, Mi, Ba - "Na" changes to bar-na, Joc-na. Another difference from the Tashkent vocabulary is that Mankent has the following vocabulary "ziyatgoh" (place of pilgrimage), zhyalal Ata (old settlement).

In the article, we showed that the Kazakh genealogy can also be used as a tool for micro-historical research by indicating the tribal composition of the Syzgeli tribe.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кром М.М. Тарихи антропология. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры: — Алматы. — 2020. — 204 б.
- 2 Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи которые я о ней знаю. Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке TACIS. — Москва. — 2004. — С. 287-320
- 3 Poni C. (1978) Agricultural company and microhistory. Historical notebooks. Vol.39. P. 801-805
- 4 Grendi E. (1977) Microanalysis and social history. Historical notebooks. Vol.35. P. 506-520
- 5 Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 гг. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: — Караганда. — 2009. — 30 с.
- 6 Қойгелдиев М.Қ. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында. 1941-1945 жж. — Алматы: — «Арыс» баспасы. — 2015. — 584 б.
- 7 Қойгелдиев М.Қ. Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде. Ғылыми басылым. — Алматы: — «Дәстүр» баспасы. — 2015. — 244 б.
- 8 Бисембаева Л.А. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867-1917 жж). – Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. — Алматы. — 2019. — 179 б.

9 Cochran G. (1988) Inheriting Power: The Story of an Exorcist. Engl. transl. Chicago: London. 85 p.

10 Жолдасов С., Жолдасов Б. Қазақстан тарихы мен мәдениетінің очерктері (XVIII-XIX ғасырлар). — КазАқпарат: — Алматы. — 2007. — 358 б.

11 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. Б.1-33

12 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. Б. 2-10

13 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. Б.11-24

МИКРОТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР САЙРАМ ӨңІРІ ТҮРҒЫНДАРЫ МЫСАЛЫНДА

Андатпа.

Мақалада Сайрам ауданының микротарихы мысалға алына отырып жаңа бір қырынан танылады. Сонымен бірге микротарих ұғымына түсінік беріліп, микротарих бағытының даму жолдарына шолу жасалды. Осы тұрғыда итальяндық ғалымдар К.Понидің, Э.Грендидің, Дж.Левидің микротарихтың қалыптасуындағы көзқарастары талданады. Қазақстандық К.К. Абдрахманова, Л.А. Бисембаева сынды басқа да микротарих әдісімен ұжымдық зерттеулерге шолу берілді. Мақала барысында Сайрамның өткен XX ғасырдың басындағы тұрмыс-тіршілігіне жалпы сипаттама берілді. Бұл тұрғыда тарихшы С.Жолдасовтың зерттеулері алға тартылды. Белгілі ғалым Дж.Левидің өз дереккөздерінен ашпақ болған сұрақтары демографиялық көрсеткіштерден бастап, отбасылық құрылымдар мен байланыстар, жерге байланысты операциялар Сайрам ауданындағы демографиялық жағдай мен тұрғындардың құрамы, рулық құрам, жерге байланысты қатынастар ұқсастығы салыстырмалы түрде атап өтілді. Сайрамдағы Кеңес үкіметінің Жерге салық саясатындағы салықтық нормативтердің кемшілігі салдарынан шаруалардың жаппай наразылығы орын алды. Соның салдарынан толқулар тіпті көтерілістер пісіп жетілді. Мақалада архивтік дереккөз ретінде 1922 жылғы Шымкент уезі тұрғындарының тізімі мен құрамы туралы «Императорлық орыс-географиялық қоғамының» Түркістан бөлімінің мәліметтері келтірілді. Сайрам ауданындағы Қарабұлақ, Манкент елді мекендерінің атауы турасында да пікірлер қозғалды. Сондай-ақ осы елді мекендердің тұрғындары болған түрлі этностардың өздерін қалай атайтыны, өзара ерекшеліктерін қалайша сақтауға тырысқанына талдаулар жасалынды. Қарабұлақ, Манкент өзбек этностарының сөйлеу мәнерінің Ташкенттік өзбектерден ерекшеліктері мен олардың дыбыстық фонеміне салыстырмалы баға берілді.

Негізгі сөздер: микротарих, демография, салық нормалары, рулық құрамы, дыбыстық фонемдер, жер қатынастары, ру таңбасы.

МИКРОИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ЖИТЕЛЕЙ САЙРАМСКОГО РЕГИОНА

Аннотация.

В статье представлена микроистория Сайрамского района. В то же время был проведен обзор путей развития микроисторического направления с разъяснением понятия микроистория. В этом контексте проведен анализ взглядов итальянских ученых К.Пони, Э.Гренди, Дж.Леви на формирование микроистории. Исследователями Казахстана Абдрахмановой К.К., Бисембаевой Л.А. и других коллективных исследований дан обзор методом микроистории. В статье описана общая характеристика быта Сайрама начала прошлого века. В этом контексте были выдвинуты исследования историка-профессора С.Жолдасова. Вопросы, которые известный ученый Дж.Леви намеревался раскрыть из своих источников, были относительно сопоставимы, начиная с демографических данных, семейных структур и связей, операций, связанных с землей, демографической ситуации и состава жителей Сайрамского района, племенного состава, а также отношений связанных с землей. Из-за недостатка налоговых нормативов в налоговой политике Советского правительства по земельному отношения в Сайраме произошло массовое недовольство крестьян. В результате волнения созрели даже восстания. В качестве архивного источника в статье приводятся сведения Туркестанского отдела «Императорского Русско-географического общества» о списке населения и составе населения Шымкентского уезда за 1922 год. Также были затронуты мнения о названиях населенных пунктов Карабулак, Манкент в Сайрамском районе. Был проведен анализ того, как различные этносы, населявшие эти населенные пункты, пытались сохранить свои особенности в названии. Дана сравнительная оценка особенностей звуковой фонемы речи узбекских этносов Карабулака, Манкента от Ташкентских узбеков.

Ключевые слова: микроистория, демография, налоговые нормы, родовой состав, звуковые фонемы, земельные отношения, родовая принадлежность.

REFERENCES

- 1 Krom M.M. Tarihi antropologia [*Anthropologia historica*] «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры: Алматы. 2020. 204 p. [in Kazakh]
- 2 Ginzburg K. Microhistory: two or three things that I know about it [*Microhistory: two or three things that I know about it*]. Modern methods of teaching modern history: Materials from a series of seminars supported by TACIS. Moscow. 2004. P. 287-320. [in Russian]
- 3 Poni C. (1978) Agricultural company and microhistory. Historical notebooks. Vol.39. P. 801-805 [in English]
- 4 Grendi E. (1977) Microanalysis and social history. Historical notebooks. Vol.35. P. 506-520 [in English]
- 5 Abdrahmanova K.K. Povsednevnyaya zhizn' gorodov Central'nogo Kazakhstana v 1945-1953 gg. [*The daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953*]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk: Karaganda. 2009. 30 p. [in Russian]
- 6 Qoigeldiev M.Q. Jambyl oblysy Ұлы Отан соғысы жылдарында. 1941-1945 жж. [*Zhambyl region during the Great Patriotic War. 1941-1945*]. Алматы: «Арыс» баспасы. 2015. 584 p. [in Kazakh]
- 7 Qoigeldiev M.Q. Qoғамnyñ tarihi jady: XX ғасыр Алматы облысы Eskeldi ауданы тұрғындарының өмірбайандық әңгімелерінде [*Historical memory of the society: XX century in biographical stories of residents of Eskeldy District of Almaty region*]. Ғылыми басылым. Алматы: «Дәстүр» баспасы. 2015. 244 p. [in Kazakh]
- 8 Bisembayeva L.A. Jetisu oblysy ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867-1917 жж) [*Everyday life of rural and rural residents of Zhetysu region (1867-1917)*]. Filosofia doktory (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған дисертация. Алматы. 2019. 179 p. [in Kazakh]
- 9 Cochran G. (1988) Inheriting Power: The Story of an Exorcist. Engl. transl. Chicago: London. 85 p. [in English]
- 10 Joldasov S., Joldasov B. Qazaqstan tarihy men мәдениетінің очерктері (XVIII-XIX ғасырлар) [*Essays on the history and culture of Kazakhstan (XVIII-XIX centuries)*]. Qazaqparat: Алматы. 2007. 358 p. [in Kazakh]
- 11 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві [*Turkestan Regional State Archive*]. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. P.1-33 [in Kazakh]
- 12 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві [*Turkestan Regional State Archive*]. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. P. 2-10 [in Kazakh]
- 13 Түркістан облыстық мемлекеттік архиві [*Turkestan Regional State Archive*]. 1169-қор. 2-тізбе. 3-іс. P.11-24 [in Kazakh]

Information about authors:

Zhanabek Tashtanov – **corresponding author**, master of Historical Sciences, PhD student, senior lecturer at the “Department of General History and Museum Affairs”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: z_tashtanov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Sattar Zhanbolatov – candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer at the Department of “General History and Museum Affairs”, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: Sattar0168@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Информация об авторах:

Жанабек Таштанов – **основной автор**, магистр исторических наук, докторант PhD старший преподаватель кафедры «Всеобщей истории и музейного дела», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: z_tashtanov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Саттар Жанболатов – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Всеобщей истории и музейного дела», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: Sattar0168@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанабек Таштанов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының магистрі, PhD докторанты «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: z_tashtanov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>

Саттар Жанболатов – педагогика ғылымдары кандидаты, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ, Қазақстан Республикасы

E-mail: Sattar0168@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>

Л.Б. Бердыгужин^{1*}, Д.Ж. Алипова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: berdyguzhin@mail.ru

Ә.МҰҚТАР ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӨЛКЕ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андапта.

Мақалада тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.Мұқтардың өлке тарихына арналған еңбектері сараланады. Қоғамдық ғылым салаларындағы жаңаша өзгерістер, соны қадамдар жасаған жекелеген қайраткерлер мен жарқын тұлғалардың орыны мен қосқан үлесін саралау, олардың еңбектеріне тиісті баға беру – маңызды міндеттердің бірі. Осы бағытта халқымыздың тарихына терең зерттеулер жүргізіп, келелі тұжырымдар айтатын тарихшы ғалымдар туралы зерттеу жүргізу абройлы іс екені анық. Қазақстанның батыс өңірі тарихын, Каспий мен Жайық бойының шежіресін ғылыми саралап жүрген өлкетанушы ғалымдар арасында, тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбілсейіт Қапизұлы Мұқтар еңбектерінің ғылыми танымдық салмағы қомақты. Атырау өңірінде өзінің тарих мектебін қалыптастырып, республика деңгейінде күрделі зерттеулер жүргізіп «Сарайшық» тарихи мәдени музей қорығын білікті мамандармен қамтуда да біршама істер атқарды. Қазақстанның көне астанасын кешенді зерттеу ісінде де алда болып, шетелдік және отандық ғылыми басылымдарда еңбектері жарияланды. Қазақстан тарих ғылымына белгілі тұлға Ә.Мұқтар шығармашылығын, ғылыми еңбектерін жеке тұлға ретінде зерттеп тану дегеніміз – өлке тарихын ғылыми тұрғыдан терең қарастырып баяндау, тұжырымдап баға беру және тарих ғылымындағы «Ұрпақтар сабақтастығын» ғылыми пайымдау.

Негізгі сөздер: Ә.Мұқтар, тарихи өлкетану, Атырау, мұнай өндірісі, Жайық-Жем ауданы, Сарайшық.

Кіріспе.

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы 1964 жылы 07 наурызда Гурьев (Атырау) облысы Махамбет ауданы Сарытоғай селосында дүниеге келген, 1981 жылы Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтының «тарих, қоғамтану және кеңестік мемлекеттік құқық» мамандығына оқуға түсіп, 1986 жылы үздік дипломмен бітірген. Студенттік кезеңде үздік оқығаны үшін «Лениндік стипендия» алса, тарих-филология факультеті студенттерінің «Жас Қайрат» құрылыс отрядындағы еңбегі үшін 1986 жылы «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталды. Ә.Мұқтар ғылыми-педагогикалық қызметінде 1987 жылы Сарытоғай орта мектебінде тарих пәні мұғалімі, 1988 жылы Гурьев педагогика институты «КСРО және жалпы тарих» кафедрасының оқытушысы, аға оқытушысы болды. 1995 жылдан Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінде доцент, факультет деканы жұмыстарын атқарған. 2003 жылы Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетіне жұмысқа ауысып факультет деканы, ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыс жөніндегі проректор қызметтерін атқарды. 2008 жылы Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде ғылыми жұмыстар проректоры болды. 2015 жылы Атырау облыстық мемлекеттік архиві директоры, 2018 жылдан «Сарайшық» республикалық музей қорығының директоры. Әбілсейіт Қапизұлы ғылыми-зерттеу саласында табысты еңбектер атқарды. 1993 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогика институтының диссертациялық кеңесінде ғылым кандидаты [1], 2002 жылы Шоқан Уәлиханов атындағы «тарих және этнология институты» жанындағы диссертациялық кеңесте ғылым докторы диссертацияларын қорғады [2]. Әбілсейіт Қапизұлының ұстаздық тұлғасының қалыптасуында ұстаздары Жиенбай Бақи [3], Гиниятолла Нығмет [4], Күләш Қайырбекова [5], Ибат Қамешев [6], Амангелді Шамғонов [7], әсер етсе, ғалым ретінде танылуына, зерттеушілік жолға түсуінде көрнекті тарихшы

ғалымдар Зұлқарнай Алдамжар [8], Кеңес Нұрпейіс, Көшім Есмағамбетов [9] көп еңбек сіңірді. Қазірде Ә.Мұқтардың өз тарих мектебі бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Тарихшы-ғалымның қоғамдық, ғылыми-шығармашылық қызметіне талдау жасап, баға беру, құнды жақтарын көрсету мақсаты маңыздылығымен құнды. Себебі бұл тақырып қазіргі кезеңде күрделі болып отырған мәселенің бірі. Біріншіден, жеке адамның (бұл жағдайда тарихшының) өмірі мен қызметін бағалау, зерттеушінің алдына көптеген тарихи, философиялық, этикалық, моральдық тұрғыдағы шешуін іздейтін қиындықтарды көлденең тартатын іс әсіресе, бұл жерде үлкен өзгерістерге ұшырап, бағдарлары жаңартылып жатқан тарих ғылымының еңбеккерлері, тұлғалары туралы зерттеу жасап, еңбек жазудың жүгі басқа салаларға қарағанда ауырырақ екені сөзсіз. Екіншіден, Қазақстан тарих ғылымының ірге тасын қалаған тарихшылардың біразының аты-жөні жұртшылыққа белгісіз, көптеген тарихшылар мен олардың еңбектеріне “маркстік-лениндік” тұрғыдан жазылған деген үкімді оңай шығара салуға дайын, енжарлық пен дилетанттылықтың, салғырттықтың шекараларына жақын көңіл-күйдің бұл мәселеге мойын бұруға кедергі жасап отырғаны тағы бар. Қазақстан тарихшылары, олардың ғылыми-шығармашылық қызметіне талдау жасаған еңбектер қазірде баршылық. Олардың арасында С.Ф.Мәжитовтың көрнекті тарихшы Ермұхан Бекмаханов туралы [10], З.М.Төленованың академик Манаш Қозыбаев туралы [11], С.Есқалиев академик Бек Сүлейменов туралы [12] диссертациялық зерттеулерін және Сақенов Жігер Жұмагерейұлының «Зұлқарнай Алдамжардың өмірі мен ғылыми мұрасы» [13], Жамбылов Маркс Жамбылұлының «Хисмет Табылдиев: өмірі мен ғылыми мұрасы» атты [14] магистрлік диссертацияларын көрсетуге болады. Әбілсейіт Мұқтар туралы Атырау облыстық мемлекеттік архивінде жеке құжаттар сақталған [15].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанның 260 жыл бойы Ресей империясы, кейін кеңестік тоталитарлық жүйеге бағынышты болуы Қазақстан тарихының зерттелуіндегі концептуалдық тұжырымдарды ұсынған, қазақ көшпелі қоғамының формациялық табиғаты, өндірістегі капиталистік қатынастар қалыптасуындағы, дамуындағы және аграрлы елді индустриалды елге айналдырудағы орыс пролетариятының шешуші ролі, яғни ұлттық жұмысшы табы қалыптасуындағы, Кеңес үкіметі қалыптасуындағы берік әлеуметтік алғышарттардың болғандығы туралы идея үстем болды.

1990 жылдардан бастап Қазақстандағы идеологиялық және саяси жағдайдың түбірімен өзгеріске ұшырауы, тәуелсіздік негіздерінің қоғамда толық орнығып, бұл жағдай қоғамтанушы ғалымдардың маркстік-Лениндік методологиядан біртіндеп плюралистік көзқарасқа негізделген өркениеттік теорияға көшуіне жағдай жасады. Отандық тарихтың негізі болып табылатын өлке тарихы туралы тарихи тақырыптар осы кезеңнен бастап кешенді, диссертациялық зерттеулер объектісіне айналды. Сондай, іргелі мәселелердің бірегейі мұнай тарихы болатын. Ә.Мұқтар өлке тарихшысы ретінде, өз зерттеулерін «Жайық-Жем мұнайлы ауданының қалыптасып, дамуы (1920-1940жж) тақырыбында бастап, кейін осы диссертациялық ізденісін монографияға айналдырды [16].

XIX ғасырдың 60 жылдарынан бастап көмірсутегі өнімдерінің коммерциялық жолмен өндіріле бастауы, яғни мұнайдан керосин өнімінің алынып жарық беруге пайдаланыла бастауы әлемде әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан ірі мұнай өндіруші державалардың кен орындары және өнім өткізу базарлары үшін өзара күресіне әкелді.

1870 жылдары әлемде мұнай өндіруші екі ірі ел Ресей империясы мен Америка Құрама Штаттары ғана өндіру және өткізумен айналысты. Зерттеушілер пікірінше АҚШ мұнай индустриясының дамуына 1861-1865 жылдардағы азамат соғысы ерекше әсер етіп 1870 жылы 10 қаңтарда Джон Д.Рокфеллердің «Стандарт Ойл компаниясын» яғни «өнімнің стандарттық сапасы» мағынасын беретін алғашқы кәсіпорынның құрылуына әкелді.

Ресей мұнай өнеркәсібінің дамуында 1862 жылы Америкадан керосин өнімінің Санкт-Петербургте жеткізілуі және 1876 жылы қазан айында өнеркәсіпші Людвиг Новельдің «Товарищество бр. Нобель» компаниясының Санкт-Петербургте алғашқы керосин өнімін жеткізуі ерекше әсер етті.

Көрнекті орыс саясаткері С.Ю.Витте бұл кезең туралы өз естеліктерінде; «Мирзоевтар басқаратын Баку мұнай өнімі бірнеше миллион пұт қана еді, оның өзі көтерме сауда арқылы өткізілетін. Қазіргі мұнай кәсіпшіліктері Ресейдің ірі байлығын құрап отыр» - деп көрсетті. 1898 жылы Ресей қаржы министрі С.Ю.Витте мұнай өндірісін дамыту, кен орындарын ашу мақсатында ағылшын кәсіпкерлерін тарту үшін Николай II патшаның рұқсатын алды.

Ағылшын өнеркәсіп иелерінің Ресей империясы құрамындағы Қазақстан жерлеріне келуінде осылайша жол ашылды.

Жер асты қазынасын өндірістік негізде игеріп, халық қазынасына жаратуға жергілікті халық дәрменсіз болды. Өйткені Ресей империясы құрамында бодандықта өмір кешкен Қазақстанда білім мен ғылым кенже қалды. Әсіресе, техникалық және жаратылыстану білімдері қазақ балаларына берілмеді десе де болады. Өркениетті батыстың өзінде де мұнай туралы түсінік және ғылыми ізденіс ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін қалыптасқан жоқ болатын. Каспий теңізінің Қазақстандық жағалауын, яғни Ембі-Жайық өзендері аралығын өндірістік негізде барлау жұмыстары Ресей үкіметінің Орынбор-Ташкент теміржолын салу жобасымен тұтас басталды. 1892 жылы Рязань-Орал темір жолы қоғамы және геологиялық Комитет Жайық-Ембі аралығының табиғи байлығын зерттеу үшін геолог С.Н.Никитиннің басшылығымен экспедиция ұйымдастырады. С.Н.Никитин алғаш рет қолмен бұрғылау арқылы барлау жұмыстарын жүргізіп, Доссорда-6, Ескенеде-1, Қарашұңгілде-5 ұңғыма қазады. Ұңғымылар тереңдігі 6-9 метр болды. Барлау мәліметтеріне қызыққан Елецк қаласының заңгер-қорғаушысы Ю.Лебедев мұнай кенін барлау үшін 1892 жылы алғашқы болып тапсырыс жасайды. Дөңгелексор, Ащықұдық, Мұнайлы, Қарашұңгілде барлау жұмыстарын жүргізген Н.Лебедев өз қаржысын тауысып, нәтиже шықпағасын өзіне рұқсат берген қағазын Петербург кәсіпкерлері Грум-Гржимайло, Деспел-Майер мұрагерлеріне және Леманға 15 362 сомға сатып жібереді.

1894 жылы мамыр айында патша үкіметі Жайық-Ембі аралығындағы барлық барланған кен орындарының жерін осы компания иелігіне береді. Компания Гурьев уезінің алты, Орал уезінің бір болысында пайдалы қазбаларды іздеу үшін үш жылға рұқсат алады. Қарашұңгілде бұрғыланған, тереңдігі 38-275 метрлік ұңғымалардың бірінен, атап айтқанда №7 ұңғымадан 1899 жылы қараша айының ортасында 40 метр тереңдіктен мұнай бұрқағы атқылады. Тәулігіне 22-25 тонна мұнай атқылаған ұңғымадан 5 мың тонна мұнай алынды. Бұл Қазақстан жеріндегі тұңғыш мұнай бұрқағы еді. Бұдан кейін мұнайлы ауданда 1911 жылы Доссор, 1915 жылы Мақат кен орындары ашылды. Ә.Мұқтар монографиясында өлкедегі азамат соғысы жылдарындағы мұнай үшін күрес толық қамтылды. Кеңестік қызыл әскер 1920 жылы 5 қаңтарда Гурьев қалашығын, ал 8 қаңтарда Ембі мұнай кәсіпшіліктерін генерал Толстовтың ақ казак әскерінен азат етті. 1920 жылы 16 мамырда өлкеге Қорғаныс Кеңесі уәкілетті өкілі Рувим Наумович Фридман келді.

Рувим Наумович Фридман 1876 жылы Вильно қаласында дүниеге келген. Ұлты – еврей. 1906 жылдан бастап мұнай шаруашылығында еңбек етуде еді. 1919 жылдың желтоқсанында Ембі мұнай кәсіпшіліктерін қалыпқа келтіру үшін басшылық жұмысқа тағайындалды. Осы жұмысты 1923 жылдың қазанына дейін атқарды. Сол жылы Р.Н.Фридман Ембіден кеткенімен, ауданды уақытша басқара берген. Ә.Мұқтар зерттеуінде көрсетілетін, өлке мұнай өндірісін шебер ұйымдастырушы келесі тұлға Яков Лаврентьев еді. 1922 жылы құрылған «Ембімұнай» тресті басқармасы, 1924-1929 жылдары Мәскеуде орналасты. 1928 жылы жергілікті басшылықты нығайту мақсатында басқарма Гурьевке көшірілді.

Міне, мекеме орталығының жергілікті жерге келуі мен Я.В.Лаврентьевтің басшылық қызметке тағайындалуы тұстас келді. 1893 жылы дүниеге келген Яков Васильевич Лаврентьев тағдыры Ембі және Ақтөбе мұнай өндірісімен байланысты.

Архив деректеріне көз салсақ, ол 1905-1907 жылдары 1-орыс революциясына белсене қатысып, Баку мұнайшы жұмысшылары арасында жасырын саяси жұмыстар жүргізген. 1911-1912 жылдарда Лаврентьевтің тікелей қатысуымен азербайжаның большевиктік бір тұтас комитеті құрылған, 1911 жылы ол мұнайшылар арасында астыртын жұмыс жүргізгені үшін тұтқынға алыныпты. Бірнеше ай түрмеде отырып шыққан оның қайтадан саяси партиялық жұмыстарын жалғастырғаны жөніндегі деректер де бар. Шаруалардың Петербургте өткен I-съезіне делегат болып қатысыпты. Закавказья атқару комитетінің құрамына Г.С.Шаумянмен бірге сайланған.

1920 жылдың бас кезінде Майкоп мұнай кәсіпшіліктерінде, кейін Перм облысындағы ірі темір жол басқармасына жетекшілік етеді.

Яков Василевич ВКП (б) Орталық комитетінің тапсырмаларына қайда да абыроймен атқарып, аса қабілетті ұйымдастырушы екенін таныта білген. 1921 жылы тәжірибелі тау-кен жұмысшысы ретінде Азербайжанның Балахан мұнайлы ауданына басшылық жұмысқа жіберілді. Көп ұзамай Бибит-Эйбат мұнайлы ауданына басқарушы болған. Ол Азербайжан тресінде 1928 жылға дейін істеп, мұнай өнеркәсібін қалпына келтіру, социалистік жолмен қайта құруға көп еңбек сіңірді. Мамандығын жетілдіре түсу және американдық мұнай өндірудің озық тәжірибесін оқып үйрену үшін ол Америка Құрама Штаттарына 1 жылдық курста оқыды.

1929 жылы Яков Лаврентьевті КСРО отын халық комиссариаты мен ВКП (б) Орталық комитеті кеңесе отырып, Ембі мұнайлы ауданының зор болашағын дамыту мақсатымен осы ауданға басшы етіп жіберді.

Ембіге келгеннен кейін ол өндірісті өркендетумен қатар мұнайшы жұмысшылардың жұмыс жағдайын жақсартуға, тұрғын үймен, азық-түлікпен қамтамасыз етуге зор көңіл бөлді және бірінші кезекте істелетін жұмыстарды жедел белгіледі. Құрылыс материалдарының жеткіліксіздігін, Ембінің темір жол транспортынан шалғай жатқандығын, тасымал шығынының көптігін ескерген ол, жергілікті жерде қамысты құрылыс материалдарына пайдалануды іске асырды. Соның нәтижесінде Ембіде қамыстан үй тұрғызу кеңінен өріс алды. Бұл әрі арзан, әрі тиімді еді. Мұнай кәсіпшіліктерінде мамандардың жетіспейтіндігін, соның салдарынан мұнай көздерін іздестіру, кен орындарын пайдалану жұмыстарының мардымсыз жүретіндеріне жанаршылық танытты. Сондықтан маман даярлауды мықтап қолға алған еді. Қысқа мерзімді курстар ашылды, өндірістен қол ұйымдастырылды, жас жұмысшыларды тәжірибелі озат жұмысшыларды тәжірибелі озат жұмысшылардың қамқорлығына бекітіп беру жүзеге асырылды. Осының бәрі маманмен қамтамасыз ету мәселесін жеңілдетуе түскен еді.

Гурьевте 1930 жылғы 2 мамырда тау-кен техникумы ашылды (қазіргі политехникалық техникум). Ә.Мұқтар монографиясында техникум студенттерінің Гурьев ауданындағы жүргізген қоғамдық іс-шаралары көрсетілген. 1930 жылдары мұнайлы өлкенің өз ұл-қыздары жоғары білімді мұнайшы мамандығының иесі атана бастады.

Зерттеуші Ә.Мұқтар көрсетілген өз зерттеуінде алғашқы қазақ мұнайшы инженерлерінің тізімін төмендегіше, мейлінше дұрыс көрсете білген.

Москва, Баку тау кен Академиясында оқығандар:

1. Қалқай Берғалиұлы Берғалиев
2. Нәрен Орынбайұлы Имашев
3. Сапи Өтебайұлы Өтебаев
4. Мұқамбет Айтуарұлы Исенов
5. Мұқамбетжан Исалиев
6. Тарыбай Шаукенбаев

7. Күзенбай Баспаев
8. Жәрдем Махамбетов
9. К.М. Жүмекешов
10. В.А. Нұршанов

Москва, Баку өндірістік академиясында оқығандар:

1. С.Қ. Қарымсақов
2. А.Ильясов
3. Ә.Сүлейменов
4. С.Юсупов
5. К.Аухатов
6. А.Д. Сарғожиев
7. Х.Сариев

Ал алғаш Москва тау-кен Академиясында оқығандар:

1. Қ.И. Қалменов
2. Б.М. Атшыбаев.

Әбілсейіт Қапизұлының өлке тарихын зерттеудегі келесі зерттеуі, ол Қазақстанның батыс аймағының қазан төңкерісіне дейінгі кезеңі болатын. Қазақ тарихындағы аласапыранды кезеңдерде өмір сүріп, ел басқарған Әбілқайыр ханның ұрпақтары Нұралы, Ерәлі, Айшуақ, Бөкей, Қаратай, Жантөре, Шерғазы, Арынғазы хандардың тұлғалық еңбектерін тарихи саралаған докторлық диссертация негізінде 2001 жылы «Азаттық таңы жолында (Қазақстанның батыс өңірі 18 ғасырдың екінші жартысы және 19 ғасырдың бірінші ширегі аралығындағы тарихи жағдайлар)» атты монографиялық еңбегі жарық көрді. Монография Ресей мен Қазақстан архив қорларындағы тың материалдар негізінде жазылып қазақ хан әулетінің Қытай, Ресей, Бұқара, Хиуа елдерімен байланысы жан-жақты баяндалады.

Ә.Мұқтар зерттеуінде осы кезеңдегі азаттық қозғалыс көсемі, батыр Сырым Датов өмірнамасы да толыққанды тарихи сараланған [17]. Қазақстанның батыс аймағында қазақ хандығының өркендеуі Әбілқайыр ханнан бастау алып Бөкей Ордасының құрылуымен тығыз байланысып жатыр. Зерттеушілер пікірінше Әбілқайыр есімі тарихи әдебиеттерде 1715 жылдардан бастап кездеседі. Шежіреге сүйенсек: Жәнібек хан - оның ұлы Үсек - оның ұлы Бөлекей Қоян - оның ұлы Айшуақ - оның ұлы Ырыс - оның ұлы Қажы - оның ұлы Әбілқайыр болып келеді. Қажы сұлтан 18 ғасыр басында Түркістан қаласында билік жүргізген. Әбілқайыр билікке 1710 жылдардан бастап араласа бастаса, 1718 жылдардағы құжаттарда хан деген атақта деп көрсетіледі. Шәкәрім Құдайбердіұлының көрсетуінше Жоңғар шапқыншылығының ең ауыртпалы «ақтабан шұбырынды» кезінде Әбілқайыр өзіне бағынышты ауылдармен 1723 жылдың көктемінде Түркістаннан Жайық өзені бойына қарай қоныс аударады. Еділ өзені мен Жайық өзені арасын жайлаған батыс қалмақтарына қарсы жорық жасайды. Әбілқайырдың 40 мың қолмен Жайық бойына келуі, бұл аймақтың жағдайын түбегейлі түрде өзгертті. Қалмақ ханы Аюке қоныстарын Еділ өзеніне қарай бұрса, Қарақалпақ ауылдары Каспий теңізінен оңтүстікке қарай, ал башқұрттар Елек, Орь өзенінен жоғары қарай сытыла көшті. 1724 жылы Әбілқайыр кейін, Түркістан қаласына қарай оралмақшы болғанмен жоңғарлардың қатты қарсылығына ұшырап Жайық пен Еділ аралығына қайта оралады.

Қазақстанның батыс аймағында Әбілқайыр хандығының (кіші жүз) нығаюында Тілеуберген би, тама Есет батыр және табын Бөгенбай батырлар ерекше еңбек етеді. Әбілқайыр ханның тарихи тұлғасы зерттеушілер Ирина Ерофеева, Жаңабек Жақсығалиев еңбектерінде жан-жақты талданған, бұл бағыттағы Ә.Мұқтар зерттеулері де өте қомақты. Әбілқайырды көптеген зерттеушілер қазақтарды Ресей бодандығына қосқан хан ретінде жазғырса, Әбілқайыр ғұмырнамасын жан-жақты таразылаушылар, оның терең сауаттылығын, әскери талантын, ақсүйектік хан әулеті қағидасына адалдығын ғылыми мойындап төмендегідей қорытынды жасайды.

Әбілқайыр 1730 жылдары Ресеймен жақындасуы, біріншіден орыс қаруы арқылы жоңғарларды жеңу, екінші орыс көмегімен бүкіл қазақ даласына билік жүргізу, үшінші көршілес Хиуа хандығы мен башқұрттарды қазақ хандығына қосу еді. Бұл жоспар орындалған жағдайда біртұтас, мықты мемлекет құрылуы да ықтимал болатын. Ал, орыс саясаткерлері оның бұл ойын түсініп, қарсы болғанда Әбілқайыр орыстардан теріс айналып жоңғар билеушілерімен (өзінің қызын жоңғар қантойшысы Цеван Доржыға береді) және орта азия хандықтарымен байланыс орнатады.

1748 жылы тамыз айында Әбілқайыр хан байқаусызда Барақ сұлтан әскері қолынан қаза табады. Қазақ салтында ханды өлтіру үлкен қылмыс болғандықтан билер соты мәселені терең тексеріп Барақ сұлтанға 2 мың қой есебінде құн салады. (Әбілқайыр хан жасауылдарының Барақ сұлтан қалыңдығына арналған керуенді тонау ісі ашылады). Әбілқайырдың үш ұлы: Нұралы, Ералы, Айшуақ және тоғыз немересі: Есім, Пірәлі, Жантөре, Серғазы, Бөкей, Қаратай, Сығай, Бөлекей, Темір, бес шөбересі: Қасым, Маты, Жәңгір, Қайыпқали, Сауқым болған.

1748 жылы хан болып Нұралы сайланады. Оны осы лауазымға Ресей патшасы 1749 жылы бекітеді. Нұралы өз саясатын тікелей орыс отаршыл әкімшілігі ықпалымен жүргізеді. Башқұрт шаруалары толқуы және Пугачев көтерілісі кезінде орыс әскерін қолдайды. Сондықтан осы жылдары Қазақстанның батыс аймағына башқұрттардың барымтасы күшейе түседі.

1786 жылы Сырым Датұлы қозғалысының басталу кезінде, халық толқуынан сескеніп Орск бекінісін паналайды. 1786-1790 жылдары орыс отаршыл әкімшілігі шешімімен Уфаға жіберіледі және осы жылдары хандық билік орны бос тұрады. Ресей патша әкімшілігінен Нұралы ханды орнына қайтаруды сұрап, орта жүз ханы Уәли, сұлтан Құдайменде және бұрынғы Әбілқайыр хан жақтастары өтінгенмен талаптары орындалмай Нұралы 1790 жылы Уфада қайтыс болады. Оның 40 ұлы және 30 қызы болған (А.И.Левшиннің көрсетуі бойынша).

1791-1794 жылдары Әбілқайырдың екінші ұлы Ералы хандық билік жүргізді. 1794-1797 жылдары Нұралының ұлы Есім хандық билік жүргізіп, 1797 жылы Сырым Датұлы көтерілісшілері қолынан қаза тапты. 1797-1805 жылдары Әбілқайырдың ұлы Айшуақ хан болды. Бұл кезеңді, осы жылдары Орынбор шекара комиссиясын басқарған Генс «өте ауыр, революциялық толқулар кезеңі» деп бағалаған. Айшуақ жасының үлкеюіне және денсаулығына байланысты хандықты 1805 жылы тапсырып, 1810 жылы қайтыс болады.

1805 жылы 03 қыркүйекте Орынборға жақын жерде хандық лауазымға Айшуақтың ұлы Жантөре сайланады. Бұған хандық биліктен дәмелі Қаратай сұлтан қарсы болып, 1806 жылы Қобда өзені бойында ру старшындары жиынында өзін хан деп жариялайды. Орыс отаршыл әкімшілігінен қолдау ала алмаған Қаратай 1809 жылы 02 қарашада Мергеневск форпосы маңындағы хан ауылына шабуыл жасап Жантөре ханды өлтіреді. Орынбор шекара комиссиясы есебінше әкімшілікке 36 363 сом ақша шығын келтіреді. Орынбор генерал-губернаторы хандық билікке 1812 жылы Айшуақтың ұлы Шерғазыны хан етіп бекітеді. Міне, осы уақыттан бастап Шерғазы мен Қаратай арасындағы ағайын-араздық, өштесу үлкен соғыс өртіне ұласады.

Орынбор губернаторы П.К.Эссен араласуымен соғыс біршама басылып, жергілікті ру старшындары Батыр сұлтанның шөбересі Арынғазыны хандық билікке итермелейді. Ресей әкімшілігі қолдаған Арынғазы 1816-1821 жылдары хандық билік жүргізеді. Қаратай хандықтың батыс бөлігін басқарушы сұлтан лауазымына бекітіледі. Арынғазының басты мақсаты қазақтарды Хиуа хандығы қол астынан босату үшін күрес болды. Осы күресте бауырлары қаза болып, шешесі мен қарындастары хиуалықтар қамауына түсті. Хиуалықтарға қарсы күресте орыстарға сенген Арынғазы, Петерборға шақырылып, сол жерден Калуга қаласына жер аударылып 1833 жылы қайтыс болды. Осы кезеңде орданың заңды ханы Шерғазы 1824 жылы Орынборға шақырылып Қазақстанның батыс аймағында

хандық билік жойылды. Хандық территориясы үшке бөлінді: бірінші – Батыс бөлік (Елек және Темір өзендерінің батысынан Арал теңізіне дейін), екінші – Орта бөлік (Тобыл, Тоғызак және Аят өзендерінің бойлары), үшінші – Шығыс бөлік (Сырдария өзенінен солтүстік шығысқа қарай). Қазақстанның батыс аймағындағы хандық билік тарихында Бөкей немесе Ішкі қазақ ордасының орны ерекше.

18 ғасыр соңы мен 19 ғасыр басындағы хандық билік үшін күресте, өзінше бөлек жолтаңдаған Нұралы ханның ұлы Бөкей сұлтан 1797 жылы Орынбор губернаторы, барон Игельстромнан Жайық пен Еділ өзендері аралығына көшіп-қону үшін рұхсат алады. Кейін, Жайық пен Еділ өзендері аралығына шекара бақылауын жасайтын Астрахан казак-орыс әскері атаманы П.С. Поповпен етене жақындасып, сол арқылы 1801 жылы 11 наурызда Ресей патшасы Павел 1-ші Бөкей сұлтанға Жайық пен Еділ өзендері аралығын қоныстануға рұхсат берген жарлық шығарды. Бөкей сұлтанның Жайық пен Еділ өзендері аралығына заңды түрдегі көші 1801 жылы 20 желтоқсанда болды. Желтоқсанның ызғарлы күні көшті бастаған Бөкей сұлтанмен бірге, 183 түтін, яғни 740 адам және мал-мүліктен 24 түйе, 1366 бас ірі қара 3300 жылқы, 102 500 қой малдары Жайық өзенінен өткізілді. Көшті қадағалау Астрахан казак-орыс әскері жүз басы В.Ф.Скворцовқа (1818-1822 жылдары Астрахан казак-орыс әскері атаманы) міндеттелді. Бөкей ордасының саяси-құқықтық мәртебесі 1812 жылы нақтыланып, осы жылы Бөкей Орал қаласында хандық билікке салтанатпен отырғызылды. 1815 жылы Бөкей қайтыс болғасын оның орнына, баласы Жәңгір кәмелетке толғанша Шығай Нұралыұлы, 1823-1845 жылдары Жәңгір Бөкейұлы хандық билік жүргізді [18].

Бөкей ордасы мен оны басқарған хандардың тарихи тұлғалары туралы Қазақстан тарихнамасы өте бай. Олардан тағылым аларлық деректер де баршылық. Жалпы Қазақ хандығы тарихында Қазақстанның батыс аймағында қалыптасып, өркендеген Әбілқайыр хан мен оның ұрпақтарының биліктері ерекше мәнге ие. Бұл, Тәуелсіз еліміздің заңды тарихи шекарасының қалыптасуында ғана емес, халқымыздың қайталанбас ұлттық этникалық құрамының да қалыптасуында деп білуіміз керек.

Докторлық диссертациядан кейін де Ә.Мұқтар Каспий-Атырау өңірі тарихымен, Отан тарихының ақтаңдақ беттерімен гранттық қаржыландыру бағытында кешенді айналыса бастады. 2006-2008 жылдары «Қазақстандық Каспий: тарихы, орны, саяси маңызы», 2008-2010 жылдары «Батыс Қазақстан өлкесіндегі миграция мәселелері», 2018-2020 жылдары «Қазақ Хандығы құрылымындағы билер, батырлар, тархандар, жасауылдар, қожалар институттары: олардың қызметі және жойылуы (XV-XIX ғ.)» тақырыбындағы зерттеулері соның дәлелі. 2020 жылы Атырау облысының 80 жылдығына арналған «Біріншілер» атты монографиясы жарық көрді. Зерттеу еңбекте мол архив деректері арқылы 1938-2019 жылдар аралығында Атырау облысын басқарған қайраткер тұлғалардың өмірнаамасы сараланған.

Қорытынды.

Әбілсейіт Мұқтар өзінің ғылыми-педагогикалық қызметінде Қазақстанның батыс өңірі үшін жоғары білікті кадрлардың дайындалуына да көп үлес қосты. Махамбет Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті жанындағы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін қорғайтын диссертациялық кеңесте жемісті еңбек етті. Осы кезеңде Атыраулық тарихшы ғалымдары Хисмет Табылдиев [19], Үркенбай Қыдыралин [20], Алдар Сарсенов [21] диссертациялық кеңес жұмысында да өлке тарихының «ақтаңдақ» беттерінің шынайы жазылуына үлкен мән берді.

Жалпы алғанда, тәуелсіздік жылдары тарих ғылымы мен оның дамуы үшін қыруар істер атқарылды. Атап айтқанда, жаңа институттар, ғылыми орталықтар ашылды, тарихшы ғалымдардың жаңа буыны жетілді, ғылыми көзқарас тоталитарлық бұғаудан босағандай болды. Тарихты зерттеуде жаңа методологиялық әдістер дайындалды. Сонымен қатар, қазіргі таңда тарих ғылымының алдында өз шешімін табудағы жаңа тәсілдерді, тарихи үрдістің қайта талқылануы мен жаңа тарихи көзқарастың қалыптасуын қажет етіп отырған

айтулы мәселелер тұр. Тәуелсіздік алғаннан бергі тарих ғылымының жай-күйіне талдау жасау, тарихты зерттеудегі жаңа методологиялық әдістерді жасап шығару, қазақстандықтардың патриоттық және азаматтық түсінігін қалыптастырудағы тарих ғылымының маңызын насихаттау, міне басты мақсаттар осы.

Ә.Мұқтардың өзі тәрбилеген шәкірттері де, қазір ғылым жолында жүр. Олар: Ү.Х. Идрисова. Бақытжан Қаратаевтың өмірі мен қызметі (1870-1934 ж.ж.), Қ.Сүндетұлы. Қазақстанның батыс өлкесіндегі баспасөздің дамуы (1917-1940 ж.ж.), С.С. Исмаилов. Казахи Южного Урала: социально-экономические и историко-культурные проблемы (1917 – 1940 г.г.), Н.Сармурзина. Астрахан қазақтарының әлеуметтік-экономикалық, мәдени даму тарихы (1917-1940 ж.ж.), Ө.И. Исенов. Қазақ қоғамындағы тархандар институты тарихы (XVIII – XIX ғғ.), Ж.А. Шаукенов. Социально-экономическое и культурное развитие малых городов Казахстана (на примере г.Аркалыка (1956-2006 гг.)), Г.Қайрғалиева. Батырлар институты және оның дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны (Бөкенбай батыр және оның әулетінің негізінде) диссертацияларын көрсетуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Төлепбергенов Т.Т., Бердіғожин Л.Б. Өлке мұнай өнеркәсібінің дамуы. — Атырау. — 2013. — 6 б.
- 2 Мұқтар Ә.Қ. Қазақстанның батыс өңіріндегі қоғамдық-саяси өмір (XVIII ғ. II жартысы – XIX ғ. бірінші ширегі). Тарих ғылымдарының докторы диссертациясының авторефераты. — Алматы. — 2002. — 40 б.
- 3 Атырау арыстары. Бақи Жиенбай Базарбайұлы. — «ASU Press» баспа орталығы. — Атырау. — 2024. — 300 б.
- 4 Студенттер жүрегінен жол тапқан ұстаз. Финиятолла Нығмет туралы естеліктер. — Атырау. — 2014. — 76 б.
- 5 Қалдырған ізін мәңгілік. Күләш Қайырбекова туралы естеліктер. — Атырау. — 2009. — 84 б.
- 6 Өнегелі өмір. Ибат Қамешев туралы естеліктер. — Атырау. — 2004. — 26 б.
- 7 Шамғонов А. Ата-мекен тарихи-өлкетану үйірмесі. — Атырау. — 2010. — 47 б.
- 8 Зұлқарнай Алдамжар: Еске алу кітабы. — Алматы: — 2007. — 228 б.
- 9 Есмағамбетов Көшім Лекерұлы. Библиография. — Алматы: — 2014. — 144 б.
- 10 Мажитов С.Ф. Проблемы истории Казахстана второй половины XIX - начала XX вв. в трудах Е.Б. Бекмаханова: Автореф. дис. канд. истор. наук. — Алматы. — 1992. — 29 с.
- 11 Төлөнова З.М. Академик М.Қозыбаев: өмірі, қоғамдық қызметі мен ғылыми мұрасы. Тар.ғыл.кан. дисс.авторефераты. — Алматы. — 2005. — 34 б.
- 12 Есқалиев С. Академик Б.Сүлейменовтың өмірі мен ғылыми мұрасы. Тар.ғыл. кандидат. диссер. авторефераты. — Алматы. — 2000. — 28 б.
- 13 Сәкенов Ж.Ж. Зұлқарнай Алдамжар өмірі мен ғылыми мұрасы. Педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алу үшін жазылған магистрлік диссертация авторефераты. — Атырау. — 2014. — 18 б.
- 14 Жамбылов М.Ж. Хисмет Табылдиев өмірі мен ғылыми мұрасы. Педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алу үшін жазылған магистрлік диссертация авторефераты. — Атырау. — 2014. — 18 б.
- 15 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 238-қор, 3-тізім, 84-іс.
- 16 Мұқтар Ә. Қазақ мұнайының тарихы. — Атырау. — 2004. — 188 б.
- 17 Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында. тар.ғыл.док.дәрежесін алу үшін жазылған монография. — Алматы. — 2001. — 257 б.
- 18 Мұқтар Ә.Қ. Біріншілер. — Алматы. — 2020. — 328 б.
- 19 Хисмет Табылдиев. Өнегелі өмір сериясы. — Алматы. — 2020. — 339 б.
- 20 Қыдыралин Ү.С. Тарихи тамырға қайта оралу. — Атырау. — 2014. — 5 б.
- 21 Сарсенов А.С. Қазақстан ауыл-селосындағы интеллектуальдық әлеуеттің қалыптасуы мен этномәдени дамуының тарихи тәжірибесі (1946-1991жж). тар.ғыл.докторы диссер.авторефераты. — Орал. — 2008. — 40 б.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КРАЯ В ТВОРЧЕСТВЕ А.МУКТАРА

Аннотация.

В статье выделяются труды доктора исторических наук, профессора Муктара по истории края. Одной из важнейших задач является выделение места и вклада отдельных деятелей и ярких личностей, внесших новые изменения в области социальных наук, и дать соответствующую оценку своим работам. В этом направлении понятно, что престижно проводить исследования историков, которые проводят глубокие исследования истории нашего народа и приходят к следующим значительным выводам. А.Муктар сформировал собственную историческую школу в Атырауской области, провел комплексные исследования на уровне республики, провёл большую работу по обеспечению историко-культурного музея-заповедника «Сарайчик» квалифицированными специалистами. Он возглавляет комплексные исследования древней столицы Казахстана, его работы опубликованы в зарубежных и отечественных научных изданиях.

Изучение творчества и научных трудов А.Муктара, известного человека в истории Казахстана, как личности означает глубокое рассмотрение истории региона с научной точки зрения, вывод и научную оценку «преемственности поколений» в исторической науке.

Ключевые слова: А.Муктар, историческая наука, Атырау, нефтедобыча, Урало-Эмбенский район, Сарайшик.

PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE REGION IN THE WORKS OF A.MUKTAR

Abstract.

The article highlights the works of Doctor of Historical Sciences, Professor A. Muktar on the history of the region. One of the most important tasks is to highlight the place and contribution of individual figures and outstanding personalities who have made new changes in the field of social sciences, and to give an appropriate assessment of their works. In this direction, it is clear that it is prestigious to conduct research by historians who conduct deep research into the history of our people and come to the following significant conclusions. A. Muktar formed his own historical school in the Atyrau region, conducted comprehensive research at the republican level, and did a lot of work to provide the historical and cultural museum-reserve “Saraichik” with qualified specialists. He heads comprehensive studies of the ancient capital of Kazakhstan, his works have been published in foreign and domestic scientific publications.

Studying the creativity and scientific works of A. Muktar, a famous person in the history of Kazakhstan, as a person means a deep consideration of the history of the region from a scientific point of view, a conclusion and scientific assessment of the “continuity of generations” in historical science.

Key words: A.Muktar, historical local history, Atyrau, oil production, Ural-Embensky district, Saraishik.

REFERENCES

- 1 Tölepbergenov T.T., Berdiğojin L.B. Ölke münai önerkäsibiniñ damuy [Development of the oil industry in the region]. Atyrau. 2013. 6 p. [in Kazakh]
- 2 Mūqtar Ä.Q. Qazaqstannyñ batys öñirindegi qoғamdyq-saiasi ömir (XVIII ğ. II jartysy – XIX ğ. birinşi şiregi) [Social and political life in the western region of Kazakhstan (second half of the 18th - first quarter of the 19th century)]. Tarih ğylymdarynyñ doktory disertasiyasynyñ avtoreferaty. Almaty. 2002. 40 p. [in Kazakh]
- 3 Atyrau arystary. Baqı Jienbai Bazarbaiūly. «ASU Press» baspa ortalyǵy. Atyrau. 2024. 300 p. [in Kazakh]
- 4 Studentter jüreginen jol tapqan ūstaz. Ğiniatolla Nyǵmet turaly estelikter [The teacher who found the way to the hearts of students. Memories of Ğiniyatolla Nyǵmet]. Atyrau. 2014. 76 p. [in Kazakh]
- 5 Qaldyrǵan ızıñ mäñgilik. Külāş Qaiyrbekova turaly estelikter [The traces you left are eternal. Memories of Kulyash Kairbekova]. Atyrau. 2009. 84 p. [in Kazakh]
- 6 Önegeli ömir. İbat Qameşev turaly estelikter [Memories of İbat Kameshev]. Atyrau. 2004. 26 p. [in Kazakh]
- 7 Şamǵonov A. Ata-meken tarihi-ölketanu üirimesi [Historical and local history circle]. Atyrau. 2010. 47 p. [in Kazakh]
- 8 Zülqarnai Aldamjar: Eske alu kıtaby [Book of Memory]. Almaty. 2007. 228 p. [in Kazakh]
- 9 Esmagambetov Köşim Lekerūly. Bibliografıa [Esmagambetov Koshim Lekeruly. Biobibliography]. Almaty. 2014. 144 p. [in Kazakh]
- 10 Mazhitov S.F. Problemy istorii Kazakhstana vtoroi poloviny XIX - nachala XX vv. v trudakh E.B. Bekmahanova [Problems of the history of Kazakhstan in the second half of the 19th - early 20th centuries. in the works of E.B. Bekmahanova]. Avtoref. dis. kand. istor. nauk. Almaty. 1992. 29 p. [in Russian]

- 11 Tölenova Z.M. Akademik M.Qozybaev: ömiri, qoғамдық qyzmeti men ғылыми mūrasy [*Academician M.Kozybaev: his life and scientific heritage*]. Tar. ғыl. kan. diss. avtoreferaty. Almaty. 2005. 34 p. [in Kazakh]
- 12 Esqaliev S. Akademik B.Süleimenovtyñ ömiri men ғылыми mūrasy [*Life and scientific heritage of academician B. Suleimenov*]. Tar. ғыl. kandid. diser. avtoreferaty. Almaty. 2000. 28 p. [in Kazakh]
- 13 Säkenov J.J. Zülqarnai Aldamjar ömiri men ғылыми mūrasy [*Life and scientific heritage of Zulharnai Aldamzhara*]. Pedagogika ғыlymdarynyñ magistri akademialyq дәrejesin alu üşin jazylğan magistrlik disertasia avtoreferaty. Atyrau. 2014. 18 p. [in Kazakh]
- 14 Jambylov M.J. Hismet Tabyldiev ömiri men ғылыми mūrasy [*Life and scientific heritage of Khismet Tabyldiev*]. Pedagogika ғыlymdarynyñ magistri akademialyq дәrejesin alu üşin jazylğan magistrlik disertasia avtoreferaty. Atyrau. 2014. 18 p. [in Kazakh]
- 15 Atyrau oblystyq memlekettik arhivi [*Atyrau regional state archive*]. 238-qor, 3-tızım, 84-ıs. [in Kazakh]
- 16 Mūqtar Ä. Qazaq mūnaiynyñ tarihy [*History of Kazakh oil*]. Atyrau. 2004. 188 p. [in Kazakh]
- 17 Mūqtar Ä.Q. Azattyq tañy jolynda [*Na puti k zare freedom*]. (tar. ғыl. dok. дәrejesin alu üşin jazylğan monografiya). Almaty. 2001. 257 p. [in Kazakh]
- 18 Mūqtar Ä.Q. Bırınşılar [*First*]. Almaty. 2020. 328 p. [in Kazakh]
- 19 Hismet Tabyldiev [*Hismet Tabyldiev*]. Önegeli ömir seriasy. Almaty. 2020. 339 p. [in Kazakh]
- 20 Qydyralin Ü.S. Tarihi tamyrğa qaita oralu [*Return to historical roots*]. Atyrau. 24 şilde. 2014. 5 p. [in Kazakh]
- 21 Sarsenov A.S. Qazaqstan auyl-selosyndaғы intellektuäldyq äleuettiñ qalyptasuy men etnomädeni damuynyñ tarihi täjiribesi (1946-1991jj) [*Historical experience of formation of intellectual potential and ethno-cultural development in rural areas of Kazakhstan (1146-1991)*]. tar. ғыl. doktory diser. avtoreferaty. Oral. 2008. 40 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Leskaliy Berdyguzhin – **corresponding author**, doctor of historical sciences, associate professor of the Departments “History of Kazakhstan and World History” Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Dana Alipova – master, senior lecturer of the Departments “History of Kazakhstan and World History” Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Информация об авторе:

Лескалий Бердыгужин – **основной автор**, доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Дана Алипова – магистр, старший преподаватель кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

Авторлар туралы ақпарат:

Лескалий Бердыгужин – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Дана Алипова – магистр, аға оқытушы «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alipova.d@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9342-4133>

A.E. Burov*

Astrakhan State Technical University
Astrakhan, 414056, Russian Federation
*e-mail: burovae_65.65@mail.ru

**PROFESSIONAL GRAPHIC JUSTIFICATION OF TEST PROGRAMS FOR
PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES ASSESSMENT OF FUTURE
SPECIALISTS
(ON THE EXAMPLE OF KH. DOSMUKHAMEDOV ATYRAU UNIVERSITY)**

Abstract.

Professional education and development involve not only learning extensive theoretical knowledge but also applying it through practical skills, especially those involving motor abilities that are crucial to the profession.

The current vocational education system integrates professional diagnostics most effectively when it incorporates methods from professionally oriented physical culture. This approach is key to developing the physical competence and readiness required for specialists to excel in their fields.

This study aims to establish comprehensive testing programs to evaluate the conditioning qualities that are important for the professional development of students as they train to become specialists. The methodology used for this study involves a professional analysis of the university's specialty training programs. This includes categorizing professions into standard groups based on the core subject matter and defining broad professional categories with common features. A detailed professional structure was outlined for each faculty, and specialties were categorized by profession type: "H-H"; "H-S"; "H-T"; "H-N"; "H-AR". On the basis of analysis of special features and conditions of learned types professional activity were created their generalized profiles (professiograms) with highlighting a block of professionally important qualities, properties and functions. Subsequently, for each typical group of professions were selected motor test tasks to assess the level of professionally important formation for these quality professions.

Key words: professional education, skill assessment, vocational training, profession-specific motor skills, professionogram, specialty analysis.

Introduction.

The development trends of any state are determined by its economic and technical progress, the level of professional development of its workforce and the ability to apply this maturity to the dynamics of modern economic and geopolitical realities. In such circumstances, the issue of educating highly competent specialists becomes very important.

According to E.V. Viktorova, "a defining feature of modern world economic development is the transition of leading countries to building a knowledge-based economy". Highly qualified personnel become the primary production resource, and investments in intellectual human capital become the most efficient resource allocation strategy" [1].

Most countries throughout the world, including Kazakhstan, give the responsibility of educating and reproducing highly educated specialists for all sectors of the economy to the system of ongoing professional education, especially higher education.

The authors of the paper argue that "one of the key requirements for specialist training is a clearly expressed professional orientation of the educational process to develop in students and students skills related to the nature of the upcoming work activity" [2].

Obtaining vocational education must meet all of society's requirements for education as a strategic resource, as well as capitalize on all of the chances afforded by modern societal,

technological, and technological development to produce specialists competent of tackling the issues of an inventive economy [3].

A large number of new professions have emerged in all areas of human activity, and they are increasingly essential to the structure of the country's labor potential and in demand in the labor market. The system of professional training for professionals of various levels has also evolved. Professional training has grown more uniform and compressed, and different degrees of professional development have emerged. Professional development of a prospective professional's personality throughout the term of study at a university, in general, aims to create a real state and promising foundations of a person's preparedness for successfully mastering a profession and optimizing its professional activity.

The direct process of professional education and subsequent professional development entails mastering a vast amount of specialized theoretical knowledge, and the need for their application in practical activities necessitates the presence of an appropriate level of professionally relevant motor skills. Underestimation or misunderstanding of this results in a drop in the population's degree of professional preparation and professional working ability, which, in turn, has a detrimental impact on the country's economic potential [4], [5].

It is well known, that success in any professional activity during times of heightened competition for labor resources is heavily influenced by the presence of particular genetically determined motor predispositions to specific types of activities that each individual possesses [5].

Today, it is undeniable that the initial level of development of significant professional qualities and personality traits unique to a given profession, which characterizes the initial readiness for successful implementation in this type of professional activity, determines high efficiency and competitive advantages. The percentage of errors in the structure of various sectors made by high-tech industry specialists during their professional activities as a result of insufficient development of professionally relevant competences averages 20.1%.

The importance of an employee's professionally significant qualities, personal characteristics, and abilities does not decrease as a result of the relative reduction in direct muscular costs in labor, but rather increases, because in modern areas of the economy, the increase in high-tech production, the introduction of advanced technologies, the transition to a digital economic model, a significant increase in labor productivity, and so on all play an increasing role. According to expert data, the success of the production activities of representatives of certain current professions is 60% or more dependent on personal factors, including up to 50% on the psychophysiological and psychophysical preparedness of workers and specialists in certain sectors of the economy [6].

At the same time, only 8-10% of workers in industries, for example, match the profession's psychophysiological and motor characteristics, resulting in about 11 thousand cases of occupational diseases and 40 thousand cases of occupational injuries each year [7]. These data indicate that the physical dependability and readiness of production experts for demanding labor is progressively rising.

Furthermore, given the current economic climate, success necessitates the full development of your creative potential [4. – 6].

As a result, there is an urgent need to determine an individual's level of preparedness for upcoming professional activities by assessing their current development of professionally significant features and major competencies.

Domestic and worldwide experience with professional diagnostics has demonstrated high productivity and economic viability in the process of ensuring physical dependability and readiness for professional activities.

In the current state vocational education system, the means and methods of professionally oriented physical culture provide the most effective and up-to-date practical implementation of professional diagnostics, as they ensure the physical reliability and readiness of future and current specialists for highly productive work in their chosen field. Following the creation of a general

description of professional activity (professionogram), evaluation tests are chosen based on the identified professionally essential features and functions.

The use of specialized test tasks for professional selection and vocational training results in a 17% reduction in the number of occupational and professionally caused diseases, a 30-50% reduction in student dropout from educational institutions due to professional inability, a 10-15% increase in the reliability of assimilation of formed professional competencies, and a 30-40% reduction in the cost of training specialists [6. – 12], [8].

A prospective method for assessing psychophysical preparedness for upcoming activities looks to be one that does not investigate individual PVCs but instead creates complex diagnostic tools using standard test tasks, thereby defining the significance of this professional research.

Materials and methods of research.

Based on the relevance and objective of this study, the following tasks were assigned:

1. Determine the professional structure of the specialties for which the university provides training.
2. Form professional groupings based on the nature of the activity, as well as the specialties and areas in which training is provided.
3. Compile generalized professionograms of professions organized by type of labor and discover common professionally important characteristics.
4. Create a battery of standard test items to assess professionally important attributes for diverse occupations.

To achieve the established aims and objectives, vocational research methods were mostly used, including vocational analysis, the formulation of professional plans, the identification of professionally important qualities and functions, and the selection of standard test items for PVC assessment.

The "Differential Diagnostic Questionnaire" by E.A. Klimov was used to conduct a professional examination of the organization of the university's educational activities [9].

Professional plans, a generalized theoretical reference model of defined occupational groupings, were developed using a sample obtained by the All-Russian Scientific Research Institute of Vocational Education.

Professionally significant psychophysical and psychophysiological traits and functions were determined through a study of the professional characteristics of the groupings of specializations in which training is provided at the university.

Standard test items were chosen with the goal of assessing defined professionally relevant qualities and functions in mind, as well as their availability and broad use during testing.

Results and its discussion.

At the first stage, all specialties in which training is conducted at the university were classified using the DDO methodology by type of profession in order to determine the professional structure of educational activities of structural divisions (faculties) of the university. The following results were obtained:

Faculty of Innovative Education: Preschool education and upbringing (H-H); Basic military training (H-H); Pedagogy and methods of primary education (H-H); Psychology (H-H); Defectology (H-H); Physical education and sport (H-H).

Faculty of Natural and Agricultural Sciences: Chemistry. Biology. Geography (education) (H-N); Chemistry. Biology. Ecology. Agronomy (H-N); Technology of production of livestock products (H-N); Aquatic bioresources (H-N) and water use (H-N); Fisheries (H-N) and industrial fisheries (H-N); Tourism (H-H).

Faculty of Physics, Mathematics and Information Technologies: Mathematics. Physics (education) (H-H); Information systems (H-S); Computer technology (H-T) and software (H-S); Computer Science (H-S); Standardization, metrology and certification (H-S).

Faculty of Humanities and Arts: History. Journalism (H-S, H-H); Vocal art. Traditional music (H-AR); Music Education (H-T); Fine Arts and Design (H-AR).

Faculty of Economics and Law: Jurisprudence (H-S); Customs Affairs (H-S); Economy. Management (H-S); Accounting and Auditing. Finance (H-S); State and local self-government (H-S, H-H).

Faculty of Multilingual Education: Foreign Language (Education). Translation Studies (H-H); Kazakh, Russian language and literature (H-H); Philology (H-S).

Next, based on the identified data, groupings of the studied types of professions by subject of labor were formed (Table 1).

Table 1 – Grouping of professions by subject of work

Type of profession by subject of work	Specialties
Human-to-human (H-H)	Preschool education and upbringing Basic military training Pedagogy and methods of primary education Psychology. Defectology Physical education and sports. Tourism Chemistry. Biology. Geography (education) Mathematics. Physics (education) Foreign language (education). Translation business Kazakh, Russian language and literature
Human and sign system (H-S)	Information systems (H-S) Software. Computer science Standardization, metrology and certification Story. Journalism. Philology Jurisprudence. Customs business. Finance Economy. Management. Accounting and Auditing. State and local government
Human and Technology (H-T)	Technology of production of livestock products. Water use Industrial fishing Musical education. Fisheries
Human and nature (H-N)	Chemistry. Biology. Ecology. Agronomy Aquatic biological resources.
Human and artistic image (H-AR)	Traditional music Fine art and design
Note: Compiled by the author	

At the next stage, based on the tasks assigned to this study, generalized professionograms were developed for the identified types of professions in which training is conducted at the university, regardless of territorial affiliation with a particular faculty. The object of labor, type of activity and form of work, working conditions, psychophysiological characteristics of professional activity, psychological requirements, etc. were studied. This made it possible to identify for each generalized group of professions the professionally important qualities and functions that are most significant for successful implementation in this type of professional activity. The following results were obtained:

Professionally important qualities of a group of professional type
“Human and Nature”

Mental: emotional stability; long-term memory; RAM; visual memory; operational thinking; concentration, switching, concentration and stability of attention; developed sense of time; noise immunity; adequate self-esteem.

Physical: general and static endurance; *muscle strength of the upper shoulder girdle, back and legs* ; overall coordination; gross motor skills of arms and legs; fine motor skills of fingers; speed and accuracy of motor reactions; active, dynamic flexibility; endurance of the visual analyzer; neuromuscular sensitivity, mobility of the joints of the arms and legs; developed sensory-motor reactions; ability for spatial orientation; resistance to adverse weather conditions factors of

the production environment; resistance to fatigue; rational long walking skills.

Professionally important qualities of a group of professional type
“Human and Artistic image”

Mental: long-term and short-term memory; stress resistance; concentration; concentration, switching and distribution of attention; *sense of symmetry; spatial and figurative thinking.*

Physical: general endurance; static endurance of the trunk muscles; back muscle strength; developed fine motor skills of the fingers (fluency of the hand, fingers and radial part of the hands); speed and accuracy of motor reaction; hand-eye coordination; *good eye (linear, angular, volumetric);* spatial differentiation of muscle efforts; joint mobility.

Professionally important qualities of a group of professional type
“Human and Technology”

Mental: mental and emotional stability; concentration, distribution and switching of attention; operational thinking; operational and long-term memory; spatial orientation; high noise immunity; stability of the nervous system, high speed of nervous processes; risk appetite; technical, mathematical and analytical skills,

Physical: general and static endurance; static endurance of arm muscles; relative muscle strength of the upper and lower extremities; vestibular stability, general coordination of movements (at the level of the hands); fine motor skills of the fingers; good mobility of the wrist joint; dosed muscle efforts; *speed and accuracy of simple and complex motor reactions;* speed of visual-motor reactions; good eye (linear, angular, volumetric); resistance to monotony, hypokinesia, physical inactivity, and the influence of unfavorable external meteorological and production factors.

Professionally important qualities of a group of professional type
“Human and Sign system”

Mental: analytical, mathematical and communicative capabilities; long-term memory; RAM; memory for symbols (signs, symbols, plans, diagrams, graphs); logical objective-active thinking; efficiency of thinking (speed thought processes); stability, concentration, distribution and switching of attention; stress resistance; stability and lability of nervous processes.

Physical: general endurance; static endurance of the back muscles (to maintain a working posture) and arms ; dynamic and static endurance of the visual and auditory analyzer; muscle strength of the back, neck and arms; speed and accuracy of simple and complex (reactions of choice) motor reactions ; accuracy and speed of movements; active flexibility; developed fine and medium motor skills of the fingers; assessment of time and space intervals; sufficient level of development vestibular reactions (static and dynamic balance); skin and muscle-joint sensitivity; resistance to hypokinesia and monotony.

Professionally important qualities of a group of professional type
“Human-to-human”

Mental: verbal abilities (ability to speak clearly, clearly, expressively); communication and analytical skills; emotional and mental stability; communication skills; operational and logical thinking; long-term and operational memory; concentration, distribution and switching of attention; visual and motor memory; strong-willed quality; stress resistance; strength of the nervous system.

Physical: general endurance; static endurance of the trunk and leg muscles (long stay in a forced standing position with intense attention); coordination endurance; relative muscle strength of the upper and lower extremities; general coordination of movements; speed and accuracy of motor actions (speech motor, sensorimotor, vestibular); differentiation of muscle efforts; good eye (volume and depth of vision); resistance to fatigue.

After identifying professionally important qualities (PVK), we, taking into account the infrastructural capabilities for testing, compiled batteries of tests, combined into test programs to

assess the identified professionally important qualities, properties and functions for each group of professions. Below, as an example, is presented a test program for assessing PVC for the grouping of professions “Human and artistic image”:

1. *Strength of the muscles of the back and arms.* Lying along the gymnastic beam (bench), clasping it with your legs, torso hanging. Hold dumbbells weighing 3 kg for a while with your arms at your sides.

2. *Static endurance of the back muscles.* First, the maximum effort on the deadlift dynamometer is determined. Then, the time of holding 50% of the deadlift dynamometry from the obtained maximum result is recorded.

3. *Test for the accuracy of motor reactions.* Four targets are drawn on the wall at a distance of 50 cm from each other in this order: 1-in the middle; 2-to the right of the first; 3-to the left of the first; 4-above the first. Next, four consecutive passes of the basketball are performed in the following sequence: the first to target 1; the second to target 2; third to target 3; the fourth to target 4. In total, from 3 to 5 series of passes are performed. The number of accurate hits on targets is assessed (total number and each separately).

4. *Test for the speed of motor reactions.* Running in place with knees raised to an angle of 90 ° at maximum pace. Completed in 10 seconds, the number of steps is counted.

5. *Spatial differentiation of muscle effort.*

I.P. – main stand,

1 – forward somersault,

2 – main stand,

3 – step left forward, put right,

4 – step the right one to the side, place the left one,

5 – in in a half-squat place the stone on your outstretched arm

The location of the production is marked with chalk. Performed once with visual control, 5 times with a blindfold. The average error is measured in centimeters.

6. *Assessment of deep vision.* The subject performs three series of throws of the ball into the basket, three throws each: Series I – 3.5-5.5-4.5 m; II series – 4.5-3.5-5.5 m; III series - 5.5-4.5-3.5 m. The number of hits in series, as well as the total number of hits, is calculated.

7. *Assessment of visual and motor reaction.* Subject 1 is located at a distance of 10 m from the moving ball and is positioned with his back forward in relation to the ball.

At a distance of 3 m from one another, assistants are located who pass the ball with both hands from the chest to each other. At the examiner’s command, subject 1 turns to face them and, gaining maximum speed, runs forward to intercept or touch the ball moving at a uniform speed. The time of movement of the subject and the result of touching or intercepting the ball are recorded.

8. *Assessment of the functional state of peripheral vision.* The test is performed on half of the basketball court. Subject 1 with the ball in his hands is on the free throw line. Assistants 2 and 3, also with the ball, are located at a distance of 4 m to the right and left of it at an angle of 75°. On command, subject 1 throws into the basket. As soon as he is freed from the ball, assistant 2 standing on the right quickly passes his ball to him for the next throw. Having freed himself from the second ball, subject 1 receives the ball from assistant 3 standing on the left and performs another throw. In total, the subject performs 10 throws (5 from each assistant), while counting the number of hits and accurately determining the moment of catching the ball, which the partners pass to him without delay. The examiner counts the number of losses when catching the ball and hits, which he checks with the examinee.

9. *Distribution and switching of attention.* A form with 8 x 8 squares with two-digit numbers is used. The subject is asked to find 10 minimum or maximum numbers in ascending or descending order (as directed by the teacher) on 6 squares. The time it takes to find the numbers in the correct sequence for each square is recorded. The results are recorded in the protocol in the appropriate columns.

10. *Concentration and stability of attention* (table of Anfimov). The subject must cross out two conventional letters that are next to each other (for example, “DK”). Duration of work – 2 minutes.

It should be noted that all the tests used are copyrighted, there are corresponding links, publicly available and are often used in the practice of professional applied physical culture.

Conclusion.

Thus, summing up the study, it should be noted that the professional structure of educational activities at the university is varied by type of profession. Based on the professional analysis carried out, the following conclusions can be drawn:

1. High efficiency and advantages in competitive professional activity are determined by the initial level of development of important professional qualities and personality traits characteristic of a given profession, which characterizes the initial readiness for successful implementation in this type of professional activity.

2. All professions and specialties in which training is conducted at the university make up five generalized groupings of professions according to the subject of work, regardless of the territorial affiliation to the structural unit of the educational institution, namely: Human-to-human (H-H)»; Man and sign system (M-S); Man and Technology (M-T); Man and Nature (M-N); Man and artistic image (M-AI).

3. In order to identify professionally important qualities and functions that are most significant for successful professional self-realization, it is necessary to develop generalized characteristics of the types of professional activity being studied.

4. Assessing professionally important qualities as a criterion indicator of psychophysical readiness for upcoming activities is most successfully implemented using diagnostic tools of professionally applied physical culture. At the same time, a promising approach seems to be not the assessment of individual PVCs, but the construction of complex diagnostic techniques.

5. The justification for comprehensive test programs for assessing the professionally important qualities of future specialists should take into account accessibility and information content, the possibility of mass application of the proposed standard test tasks, as well as the infrastructural capabilities of the university for testing.

REFERENCES

- 1 Viktorova E.V. (2018) Double degree programs as a factor in the formation of an innovative university environment. *Education and Innovation*. №12 (146). P. 27-31.
- 2 Burov A.E., Lakeikina I.A., Begmetova M.Kh., Nebratenko S.V. (2022) *Physical culture and sports in modern professions: textbook*. Saratov: University education. 56 p.
- 3 Realising the European Higher Education Area. Achieving the Goals/Conference of European Higher Education Ministers. Available at: — URL: [http://www.bolognabergen2005.no/EN/Part org/EU/050511_European_Commission](http://www.bolognabergen2005.no/EN/Part%20org/EU/050511_European_Commission) (accessed: 16.10.2023)
- 4 Burov A.E., Erokhina O.A. (2022) *Diagnostics and assessment of professionally important qualities in the practice of professional and applied physical culture: workshop*. Saratov: University education. 77 p.
- 5 Erokhina O.A., Burov A.E. (2020) *Vocational studies in the process of professional-applied physical training of students of the mining institute*. *Modern science: current problems of theory and practice*. Series “Humanities”. №1. P. 53-55.
- 6 Raevsky R.T. Kanishevsky S.M. (2018) *Professional-applied physical training of students of advanced basic knowledge*. *Science and Technology*. 380 p.
- 7 Egorychev A.O. (2018) *Psychological and pedagogical foundations of professional and applied physical training of students: monograph*. M.: Federal State Unitary Enterprise Publishing House “Oil and Gas” Russian State University of Oil and Gas named after. THEM. Gubkina. 8 p.
- 8 Korotkov E. *Human capital management: efficiency, business reputation, creative potential*. *International journal “Problems of theory and practice of management”*. Publishing house of the International Research Institute of Management Problems. Available at: — URL: <http://uptp.ru/content/DispArt.php?Num=2113> (accessed: 16.11.2023)
- 9 *Psychodiagnosics and career guidance in educational institutions*. (2018). Rostov n/D: Phoenix. P. 352-358.

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ ҚАСИЕТТЕРІН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ТЕСТ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН КӘСІБИ НЕГІЗДЕУ (Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҮЛГІСІНДЕ)

Анатпа.

Тікелей кәсіптік білім беру және кейінгі кәсіби даму процесі арнайы теориялық білімдердің үлкен көлемін меңгеруді білдіреді, ал оларды практикалық іс-әрекетте жүзеге асыру қажеттілігі кәсіби маңызды моториканы қалыптастырудың тиісті деңгейінің болуын талап етеді.

Қолданыстағы кәсіптік білім берудің мемлекеттік жүйесінде кәсіби диагностиканы іс жүзінде жүзеге асыру кәсіби бағдарланған дене шынықтыру құралдарымен және әдістерімен неғұрлым тиімді және заманауи деңгейде қамтамасыз етіледі, өйткені оның көмегімен болашақ және қазіргі кезеңнің физикалық сенімділігі мен дайындығы қалыптасады. мамандардың таңдаған мамандығы бойынша жоғары өнімді жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі.

Бұл зерттеудің мақсаты ЖОО-да оқыту жүргізілетін мамандықтарды кәсіби талдау негізінде болашақ маман-студенттердің кәсіби маңызды кондициялық қасиеттерін тестілеу мен бағалаудың кешенді тестілік бағдарламаларын негіздеу болып табылады. Зерттеуге қойылған міндеттерді шешу білім беру қызметінің кәсіби құрылымын зерделеуді, жұмыстың негізгі тақырыбына сәйкес кәсіптердің типтік топтарын қалыптастыруды және типтік топтамалардың жалпылама кәсіптік топтарын құруды қамтитын кәсіби талдау әдісін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Талдау барысында әрбір факультетке қатысты университеттің білім беру мамандықтарының кәсіби құрылымы құрастырылды. Кәсіп түрлері бойынша мамандықтардың топтары қалыптастырылды: «А-А»; «А-Ж»; «А-Т»; «А-Т»; «А-Ө» Зерттелетін кәсіптік қызмет түрлерінің негізгі белгілері мен шарттарын талдау негізінде кәсіби маңызды сапалардың, қасиеттер мен функциялардың блогын бөліп көрсететін олардың жалпылама сипаттамалары (профессиограммалары) әзірленді. Әрі қарай, кәсіптердің әрбір типтік топтамасы үшін осы кәсіптер үшін кәсіби маңызды қасиеттердің қалыптасу деңгейін бағалау үшін моторлы тест тапсырмалары таңдалды.

Негізгі сөздер: кәсіби талдау, кәсіптердің топтастырылуы, профессиограмма, кәсіби маңызды қасиеттер, сынақ бағдарламалары, кәсіби қолданбалы дене шынықтыру.

ПРОФЕССИОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ТЕСТОВЫХ ПРОГРАММ ОЦЕНКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КОНДИЦИОННЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ (НА ПРИМЕРЕ АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА)

Аннотация.

Непосредственно процесс профессионального образования и последующего профессионального совершенствования подразумевает овладение огромным объемом специальных теоретических знаний, а необходимость их реализации в практической деятельности требует наличия соответствующего уровня сформированности профессионально значимых двигательных навыков.

В существующей государственной системе профессионального образования практическая реализация профессиональной диагностики наиболее эффективно и на современном уровне обеспечивается средствами и методами профессионально-ориентированной физической культуры, так как именно с её помощью осуществляется обеспечение физической надежности и готовности будущих и действующих специалистов к высокопродуктивной работе по избранной специальности.

Целью данного исследования является обоснование комплексных тестовых программ тестирования и оценки профессионально важных кондиционных качеств студентов-будущих специалистов на основе профессиографического анализа специальностей, по которым ведётся обучение в вузе. Решение поставленных перед исследованием задач осуществлялось с помощью метода профессиографического анализа, предусматривающего изучение профессиографической структуры учебной деятельности, формирование типовых группировок профессий по основному предмету труда и составление обобщённых профессиограмм типовых группировок. В процессе анализа составлена профессиографическая структура учебных специальностей университета применительно к каждому факультету. Сформированы группировки специальностей по типам профессий: «Ч-Ч»; «Ч-С»; «Ч-Т»; «Ч-П»; «Ч-И». На основании анализа основных особенностей и условий изучаемых видов профессиональной деятельности разработаны их обобщённые характеристики (профессиограммы) с выделением блока профессионально важных качеств, свойств и функций. Далее для каждой типовой группировки профессий подобраны двигательные тестовые задания для оценки уровня сформированности профессионально важных для этих профессий качеств.

Ключевые слова: профессиографический анализ, группировки профессий, профессиограмма, профессионально важные качества, тестовые программы, профессионально-прикладная физическая культура

REFERENCES

- 1 Viktorova E.V. (2018) Double degree programs as a factor in the formation of an innovative university environment. *Education and Innovation*. №12 (146). P. 27-31. [in English]
- 2 Burov A.E., Lakeikina I.A., Begmetova M.Kh., Nebratenko S.V. (2022) Physical culture and sports in modern professions: textbook. Saratov: University education. 56 p. [in English]
- 3 Realising the European Higher Education Area. Achieving the Goals/Conference of European Higher Education Ministers. Available at: — URL: http://www.bolognabergen2005.no/EN/Part_org/EU/050511_European_Commission [in English]. (accessed: 16.10.2023)
- 4 Burov A.E., Erokhina O.A. (2022) Diagnostics and assessment of professionally important qualities in the practice of professional and applied physical culture: workshop. Saratov: University education. 77 p. [in English]
- 5 Erokhina O.A., Burov A.E. (2020) Vocational studies in the process of professional-applied physical training of students of the mining institute. *Modern science: current problems of theory and practice. Series "Humanities"*. №1. P. 53-55. [in English]
- 6 Raevsky R.T. Kanishevsky S.M. (2018) Professional-applied physical training of students of advanced basic knowledge. *Science and Technology*. 380 p. [in English]
- 7 Egorychev A.O. (2018) Psychological and pedagogical foundations of professional and applied physical training of students: monograph. M.: Federal State Unitary Enterprise Publishing House "Oil and Gas" Russian State University of Oil and Gas named after. THEM. Gubkina. 8 p. [in English]
- 8 Korotkov E. Human capital management: efficiency, business reputation, creative potential. *International journal "Problems of theory and practice of management"*. Publishing house of the International Research Institute of Management Problems. Available at: — URL: <http://uptp.ru/content/DispArt.php?Num=2113> [in English]. (accessed: 16.11.2023)
- 9 Psychodiagnostics and career guidance in educational institutions. (2018). Rostov n/D: Phoenix. P. 352-358. [in English]

Information about authors:

Alexander Burov – **corresponding author**, Doctor of pedagogical sciences, professor of the Department of "Physical Culture and sports" FGBOUVO Astrakhan State Technical University, Astrakhan, Russian Federation
E-mail: burovae.65.65@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6839-4833>

Информация об авторах:

Александр Буров – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Физическая культура и спорт» ФГБОУ ВО «Астраханский государственный технический университет», г. Астрахань, Российская Федерация
E-mail: burovae.65.65@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6839-4833>

Авторлар туралы ақпарат:

Александр Буров – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, Астрахань мемлекеттік техникалық университеті Федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орнының «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының профессоры, Астрахань қ., Ресей Федерациясы
E-mail: burovae.65.65@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6839-4833>

Г.М. Каналина¹ , Г.Т. Тлеубердина^{1*} , Г.Т. Батыргалиева¹ , Т. Берикбол¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті КеАҚ

Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

АҚЫНДАР АЙТЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ МЕН ӨНЕГЕЛІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа.

Айтыс – қазақ халқының көркем өнері. Айтыс арқылы қоғамның көрінісімен танысуға, сол дәуірдің келбетін жан-жақты тануға мүмкіндік бар. Себебі ақындар халықтың жанына батқан мұңы мен қуанышын ел алдында жырлайды.

Осы мақалада ақындар айтысының тәрбиелік-өнегелік мәні мен маңызы қарстырылады. Қоғамда орын алатын барлық жағдайлар, мәселелер ақындар айтыстарының тақырыптарына айналады. Айтыс ақындарына қойылар талап та зор. Олардың әлеуметтік мәселелерді уақытында байқап, көркем сөзбен әсерлі әрі ұтымды жеткізу өнері бағаланады. Ақынның аузынан шыққан әр сөзі тыңдаушысын тауып, халыққа жағады, ол ақынға тыңдаушы ықыласы ауады. Сонымен қоса, халық пен билік арасында алтын көпір орнатады, елдің мәселесіне көптің көңілін бұрғызады. Мақалада айтыстағы тәрбие мәселесі қалай көрініс тауып жатыр деген мақсат қойылған. Оның шешімін айтыскер ақындардың шығармаларынан тауып, мысалдармен келтірілді.

Ақындар тек биліктің мінін түзмей, бұқараның да қиыс кеткен тұстарын еске салып отырады. Осы тұста ұлттық болмысымыздан аулақ кеткен мінді жеткізу ретінде айтыстың маңызы ашылады. Тәуелсіз жылдардағы танымал айтыскер ақындарымыздың шығармаларынан үзінділер келтіре отырып, талданып беріледі. Бүгінде айтыстың тәрбиелік-өнегелік мәні мен маңызы жоғары екені салыстыра, талдана зерттеледі.

Негізгі сөздер: айтыс, айтыстағы тәрбие, жастар тәрбиесі, қазіргі айтыс, тәрбие мәселесі.

Кіріспе.

Айтыс – қазақ халқының атадан балаға мұра болып келе жатқан өнер түрі. Ақындардың айтыста көтеретін мәселелері де әртүрлі, айтыскерлердің айтысу стиль мен мақамы, интонациясы мен ұйқасы тағы басқа да стиль түрлері өзгеше. Бірақ айтар ойлары мен сөйлеген, көтерген мәселелері халық үні, халық сөзі. Қазақ халқы ежелден әр айтар ойын мақал-мәтелмен, фразеологизмдермен, көркемдеуіш құралдармен өрнектеп жеткізген.

Қадым замандардан қазақпен бірге жасасып, біте қайнасып, алтын арқауы үзілмей келе жатқан «төре өнеріміз», төл өнеріміз – айтыс. Елдің көкейіндегі сөзін көмейінен түйдек-түйдек ақтарылған сұлу сөзбен кестелеген ақындардың кеше де, бүгін де халық алдында бастары алтын, бағалары қымбат. Бүгінде айтыстың әлеуметтік мәні артып, зерттеушілер назарын көптеп аударып келеді. Себебі айтыс – ұлттық құндылығымыз деп бағаланған әрі халықтың әлеуметтік болмысын жан-жақты аша алатын төл өнеріміз. Зерттеу мақаланың мақсаты айтыста тәрбие мәселесі қаншалықты көрініс тауып келеді деген тақырыпты қамтиды. Әсіресе, қоғам дамыған сайын, тәрбиеге қатысты сын айтушылар көбейгені жасырын емес. Осы тақырып айтыста қалай баяндалған деген сауал төңірегінде қазіргі айтыс өнеріне зерттеу жасалды. Қазіргі айтыс, яғни тәуелсіздік жылдарындағы айтыс көптеген зерттеушілерді қызықтырып келеді. Мырзатай Жолдасбековтің редакциялық басқаруымен «Қазіргі айтыс» деген атпен үш кітап баспа бетін көрді. Ол кітаптарға ел тәуелсіздігін, ұлттық рухты жырға қосқан айтыстарды енгізген. «Тәуелсіздік таңы аясында өткізіліп келе жатқан ақындар айтысын теледидардан көріп, тамашалау халықтың рухани қажетін қанағаттандырғанмен, айтысты зерттеуге ынтасы ауған жастардың қажеті өтелмей келеді» [1]. Қазіргі таңда айтыс өнерін жинақ етіп шығарып, көпшілік оқырманмен қайта қауыштыруды қолға алушылар көбеюде. Себебі

айтыс қазақпен бірге жасасып келе жатқан аяулы өнер. Сол айтыстарда қандай мәселелер қолға алынды, ол мәселелер ақындар тілімен қалай өрнектелді деген мәселелер тағы бар. Сондай тақырыптың бірі – айтыстағы тәрбие-тағылым бейнесі.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Айтыс ұғымының қазақ санасындағы мәні – терең, орны – бөлек. Айтыс – қазақтың халық ауыз әдебиетінің әлеуметтік жүгі мол, кең өрісті үлкен бір саласы. Ол – суырыпсалма ақындық өнердің жемісі. Сөз жоқ, жазба әдебиет қалыптаса қоймаған көшпелі елде айтыстың эстетикалық әсері де ерекше. Мұның үстіне ол қолма-қол суырып салып айтатын тапқырлық, өткірлік мазмұнымен де дараланады. Осындай әлеуметтік мәні зор бір алуан айтыстарды сол кездегі ел өмірінің көркем шежіресі деуге де болар еді [2].

Айтыс ауыз әдебиетіндегі батырлық жырларымен тығыз байланысты. Бұл екеуінің көне көздерінің бір негізден, атап айтсақ, ертеден тұрмыс-салт өлеңдерінен бастау алатынын кезінде жазушы Мұхтар Әуезов атап айтқан. Алайда, бұл жанрлар дәуір талабына орай бірде бәсең тартып, енді бірде кең өріс алып дамып отырған. Айталық, айтыс жанрының XV-XVIII ғасырларда біршама толастағаны байқалады. Бұл кезде туған айтыстар ұмытылды ма, әлде заман талабына сай өзге түрлерге жол берілді ме, осы арасы әзірге беймәлім. Айтыстың, әсіресе, ерекше дамыған кезі XIX ғасырдың II жартысы. Бұған сол тұстағы әлеуметтік өмірдің дамуы басты себеп болды. Жамбыл мен Құлмамбет, Сүйінбай мен Қатағаннан мұра болып жалғасқан асыл өнер бүгінде қанатын кеңге жайды. Тың сипат алды. Ал зерттеушілер өз кезегінде сол айтыстарды сақтап, кейінгі ұрпаққа құнын жоғалтпай жеткізуді мақсат етеді.

Айтыстың тұрмыстағы орны мен табиғи ерекшеліктерін алғаш рет ашып әңгімелеу Шоқан Уәлиханов үлесіне тисе, кейінгі жылдары бұл жанр туралы М.Әуезов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, Ә.Тәжібаев, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Р.Бердібаев, М.Дүйсенов, Н.Төреқұлов зерттеулер жазғанын атап айтқан жөн [2. – 279]. Әсіресе, профессор М.Жармұхамедұлы бұл салаға байланысты ұзақ жылдар іргелі зерттеулер жүргізіп, монографиялық еңбектер жазды. Ол айтыстың жанрлық сипатына байланысты бұрынғы-соңды зерттеулерді зерделей келіп, оны ішкі түрлерге жүйелейді. Қазіргі айтыс туралы келелі зерттеудің бірі ретінде М.Жолдасбековтің қолдауымен айтыстың үш томдығының жарық көруін атай аламыз. Бұл еңбек қазіргі айтыстың жинақталып, зерттеліп, зерделенуіне даңғыл жол ашты.

Зерттеуге арқау болып отырған айтыстар баспа жүзін әлі көрмеген, ғаламтор бетінде, әлеуметтік желілерде таралған айтыстар алынды. Яғни, көпшіліктің көңілінен шығып, халықтың арасында кең таралған қазіргі айтыстарда көтерілген тәрбиелік-өнегелік мәні мен маңызы қандай, қай тұсымен халыққа жақты деген талдау жасалды. Айтыстарға шолу жасалып, ондағы қоғамдық мәселелер, соның ішінде тәрбие-тағылым жайы қалай көрініс тапқанына назар салынды. Айтыс ақыны мен жазба ақынының айырмасы жер мен көктей. Әуелгісі табан асты төкпелеп айтатын суырыпсалмалыққа құрылса, кейінгісі көп ойланып, толғанып барып тәуір жырларын қағазға түсіреді. Аяқ асты суырып салған соң ылғи маржан сөздер мөлдектей төгіледі деп айта алмаймыз, арасында сөз қайталаулар, жеңіл ұйқастар ұшырасады. Мұнда ең бастысы – халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтау. Айтысты «дала парламенті» деуі содан. Халық пен биліктің арасындағы алтын көпір. Бірақ айтыскерге қойылар талап жоғары. Ақындық өнерімен қоса, жан-жақтылық, тапқырлық, шешендік қасиеттері бойынан табылуы керек. Елдің айтпағын емеурінінен танып, жоғары жаққа жеткізеді. Тыңдаушы – жай қызықтаушы ғана емес, ол әрі сыншы, әрі жебеуші. Тауып айтқан орынды сөздер мен тамаша теңеулерге дүрліге қол соғып, шабыт қосады. Бұл туралы Р.Бердібаев «Замана сазы» деген зерттеуінде былай дейді: «...Қалың елдің көз алдында жекелік те, қоғамдық та мәселенің неше алуанын батыл да, айқын көтере алатын мүмкіндік тек айтыста ғана бар».

Мақаланы жазу барысында келесідей зерттеу әдістері: контекстік-түсіндірмелі, салыстырмалы, жалпылау, сипаттау, салыстыру қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Айтыстың әлеуметтік алуан мәселені дер кезінде халық алдында «жұп-жұмыр, тегіс сөзбен» жеткізіп бере алатын күдіретін еш нәрсемен салыстыруға болмайды. Көңілдегі түйткілдер ақын аузынан ақтарылып жатқанда рахат сезімге бөленеміз. Міне, сондықтан да халық ақындарын қадірлеген, шешендерін аялаған.

Айтыста әріптестердің жынысына, жасына, мамандығына шек қойылмайды. Айтыс кезінде сын алушының атақ-мансабы, дәрежесі есепке алынбайды. Демек, айтыс – қазақ демократиялығының көрінісі. Айтыстың тақырыбы сан алуан. Өлеңмен бір ұлттың, үлкен бір мемлекеттің болмысын танытатын осындай мүмкіндіктің тек қазақтың маңдайына жазылғаны айтыстың ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Тыңдаушы – жай қызықтаушы ғана емес, ол әрі сыншы, әрі жебеуші. Тауып айтқан орынды сөздер мен тамаша теңеулерге дүрліге қол соғып отырған қауым ақынға қанат бітіріп, шабытына шабыт қосады.

Айтыстарда ақындар осы уақытқа дейін көтерілген жер мәселесі, тіл тағдыры, оқу-ағарту саласы жайы, саяси-әлеуметтік әлеует, ауыл мәселесі, тәрбие-тағылым сияқты толып жатқан күрмеуі қиын күрделі мәселелерді билік назарына дер кезінде ұсынып отырды. Бұл жанайқайлар қоғамда пікір қалыптастырып, тиісті орындарға жеткізілгенін ешкім де жоққа шығара алмас. Бұған мысал, Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданында өткен бір айтыста «Семей мен Абай ауданын жалғастырған жолды жөндеу «Абай жолын» жазғаннан да қиын болды» деген сын айтылады. Айтысқа қатысып отырған өңір басшысы Бердібек Сапарбаев сөз алып, бұл сынның өте орынды екенін айтып, тез арада қолға алуға уәде береді. Көп ұзатпай бұл уәдесін орындап, жол жөнделеді [3].

Мұндай мысалдар санай берсеңіз көп-ақ. Белгілі ауыл және көше аттарының қазақша атауға ие болуы, «Вечерняя Алматы» газетінің қазақша нұсқасы болып «Алматы ақшамы» газетінің жарық көруі де осы тізімді толтырады.

Ел тағдыры дегенде тіл тағдырын айтпай кетуге болмас. Ақындарымыз оны да жеріне жеткізе әр айтыс сайын көтеруде.

Мемлекеттік жиынның бәрі орысша,
Қазақша ымдап қояды ырым қып,
Тілінен қарға шоқып тастағандай,
Шенеуніктер сөйлесе түңілдірер.
Біздерге полиглоттан пайда бар ма,
Қазақ емес, басқа ұлттың тілін білер.
Менсінбей мемлекеттік тілімізді,
Солар ғой мүгедек қып сүріндірер.
Қазақша тек қағазға қарап сөйлеп,
Билікте міңгірлеп жүр білімділер [4].

Осындай жырлардан соң парламентте де ана тіліне деген құрмет байқалып, сең қозғалғандай жақсы бір бетбұрыстар орын алды. Бүгіндегі жиылыстардың дені қазақ тілінде өтуіне ақындардың қосқан үлесі үлкен.

Ақындар тек биліктің мінін түземей, бұқараның да қиыс кеткен тұстарын еске салып отырады. Қалың көпке сын айту үшін де ақынның асқан ақылмандығы маңызды. Мәселен, «Жүзге бөлінгендердің жүзі күймей, Троиболизм ауруы дүрілдеп тұр. Қазақ деген бір ұлтты біріктіру, Жүз ұлтты басқарудан қиын боп тұр» [5] деген ақын сөзі қоғамдағы ең бір өршіген дерт – рушылдықты әшкерелеп, елді алтыбақан алауыздықтан жирентеді.

Тарихқа көз жүгіртіп қарар болсақ, бұл қазақтың біріккен күні де, бөлінген күні де болған. Бөлінгені – Ақтабан шұбырынды болса, біріккені – Ордабасы. «Ру» деп дырдуға

түсіп, «жүз» деп жікке бөлінудің қаншалықты қасіретті екенін осыдан-ақ аңғаруға болады. Ежелден ханның ақылшысы, халықтың жоқшысы болған ақындар бірлікте бекем болуды, бір болуды көкसेген. Бүгінгі ақындар да алдыңғы буынның заңды ізбасарлары. «Қарға екеш қарғалардың ынтымағы, Бұл қазаққа нәсіп болса арман бар ма?» [6] деген Мұхамеджан Тазабектің айтыста айтқаны халық арасында кеңінен тарап, жатқа айтылатын болды.

Осы заманғы ақындар айтысы мазмұн, түр жағынан да өзгерді. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, айтыстың ежелгі дәстүріне құрмет көрсетіліп, айтыскерлердің еркін ой толғап, кең көсіле құлаштауына жол ашылды. Еркін ойлайтын, батыл айтатын, бетінен ешкім қақпаған кең тынысты жас буын ақындар келді. Олар қоғамдық, әлеуметтік саладағы көлеңкелік тұстарды дөп басып дәл танып, жетер жеріне жеткізіп айтуға тырысты. Жеткізіп айтты да. Ақындарға бұл тұста айтар тақырыпты да дәуір өзі даярлап берді.

Халықтың рухани өміріндегі ауытқулар мен серпілістер де айтыскерлердің назарынан қалмайтын негізгі тақырыптардың бірі. Мұхамеджан Тазабековтің Бекарыс Шойбековпен айтысында: «Мәсінің қонышындай тар заманда, Кебежедей көңілін кең сақтаған», – деген еді. Бұл жерде Мұхамеджан өтпелі дәуірдің қиыншылығын көріп, экономикалық қыспақта отырса да, халықтың рухани байлықтан айрылмаған дегдар тектілігін айнытпай өте әсерлі жеткізген.

Айтыс қоғамдық дерттерді жұртшылық талқысына салатын, шешілмеген мәселелерге елдің назарын аударатын, өткір де ұтқыр публицистиканың да орнына жүрген. Айтыста жеңген мен жеңілгеннің төрелігін жиналған жұртшылық, алқалаған әлеумет шешуінің өзі – дүние жүзі мәдениетінің тарихында сирек кездесетін құбылыс.

Жастар тәрбиесі – әр уақытта өзекті мәселе. «Қыздарын қырық үйден тыйған кеше, Қазағымның бастарынан бақ ұшып жүр. Қыздарға қысқа форма кигізетін, Мектептің саясаты ауысып жүр... Қысқа юбка киетін сылқымдардың, Балалық дәуірі де қысқа болар. Көйлегінің етегі қандай болса, Ақылы да дәл сондай тұста болар» [7] деген жыр жолдары арқылы ақын өзін тыңдап отырған мыңдаған тыңдарманға үлкен ой салады. Кешегі зерделі Зере мен ұлағатты Ұлжандай аналарымыз айтар ақылды ақындар айтып отыр. Бұл да сөз ұстап, көптің алдына шыққан салмақты сезінгендіктен, «Ел болам десең бесігіңді түзе» деген Мұхтар Әуезов тәмсілімен ұлттың ертеңіне алаңдағандықтан айтылған жырлар.

Қыздың арын қорғап, намысын биік қойған жұрттың басынан бағы таймайды.

Әйтсе де, әр таяқтың екі ұшы болатыны сияқты бүгінгі айтыстың да ауыз толтырып айтар жетістігі мен көңілге кірбің ұялатар кемшілігі қатар түсіп жататынын айтпай кетуге болмас. Ол «түнгі айтыс» деген дақпыртпен тез тарап, тез жайылатын, көпшілікті қырантопан күлкіге қарық қылатын «Қыз бен жігіт айтысы». Кейде күлдіреміз деп бүлдіріп, арда өнердің аты мен затына кір келтіретін тұстары болып қалатыны қынжылтатыны рас. Сондықтан қыз-жігіт айтысы тек арзан әзілге құралмай, арасында астарлы ақиқат та айтылса деген тілек бар.

Тағы бір айтыста бұрынғы ақындардың бойында кездесетін иба, үлкенге құрмет көрсету әдебі шетте қалып, анасындай кісімен айтысуға шыққан жеткіншектің: «Сөйле деп беріп отыр төрді бізге, Сағынып қалыппыз-ау елді біз де. Айтыста еркектердің бәрін қырып, Ауыз салып отсың ба енді бізге» [8] деуі тым-ақ ерсі. Осындай бірлі-жарым кемкетістіктер жөнге келсе, айтыс, шын мәнінде, дала демократиясын қалыптастыратын асыл өнер. Көбіне ақындар «Көрерменге осындай арзан әзілдер өтімді болады» деген сылтауды көлденең тартып жатады. Әйтсе де, өнерпаз көрерменнің талабына жығылмай, керісінше, қарапайым жұртқа кісілікті сөз айтып, жөн сілтеп, жол көрсетіп, өз биігіне көтеру қажет екенін айтқымыз келеді. Оларға сөзімен де, ісімен де үлгі болса дейміз.

Қазақ ежелден дархан даладасындай пейілі кең, жаны жомарт, кішісі үлкенін, шәкірті ұстазын сыйлаған тамаша халық. Ол сипатынан бүгінгідей нарық заманында да қол үзген жоқ. Оның жарқын үлгісін бізге ақындар көрсетті. 2022 жылғы «Алтын домбыра» айтысында бас жүлдені қанжығасына байлап тұрған ақын жүлдесін 30 жыл айтысып келе

жатқан классик ақын, әрі жерлесі, әрі ұстазына берді. Ағасына сыйлап тұрып, халыққа қарата:

Бірақ бүгін жолымды өзім бердім,
Өз ағама қалайша қылам айла.
Бұл алтынды алған жоқ нар Жамбыл да,
Бұл алтынды көрген жоқ ұлы Абай да.
Бір елдің балалары таласпайды,

Тұратын алтын үшін мұражайда [9], - деген жыр жолдарын арнады. «Бүгінгі ақындардың барлығы жүлде үшін сөз сайыстырады» деген пікірлер қарша борап тұрғанда, соның барлығының әдемі нүктесін қойған керемет үлгілі көрініс болды.

Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұясында» Қабылбек және Текебайдың болыстыққа таласып тіресіп қалған сәтін суреттейтін эпизод бар. Сонда Текебайдың ұлы Серкебай ақиланып ашуға мініп, Қабылбекке барыпты. Жерден алып, жерге салып, аузына келгенін айтса да Қабылбек үндемеді. «Мұныңыз қалай?» деген жақтастарына «Әлі опық жейтін сол Серкебайдың өзі болады» деген екен. Баласының қылығын естіп қатты наразы болған Текебай ат-шапан айыбын дайындап, жиын жиып, Қабылбек жаққа жол тартыпты. Бұл келісті суыт жүріс деп ойлаған Қабылбек те өз жақтастарымен алдынан қарсы шығыпты. Сонда Текебай сонадайдан аттан түсіп, Қабылбектің қасына келіп:

- Менің күшігім саған қарап әуілдесе керек, Қабылбек! Айыбын көтергелі келдім. Кешіремісің, сірә! - депті. Мына сөзден Қабылбектің қабырғасы сөгіліп, қалбалақтап атынан аунап түсіп:

- О, текті би Текебай! Аға болсаң да сені мен аттан түспей тыңдаппын-ау. Сен кешіремісің мені? Сенің балаңның айыбынан менің айыбым асып кетті білем, - деп үстіндегі зерлі шапанын Текебайға жауыпты. Жан-жағына қарап: – Уа, ағайын! Сайлауда Текебайға дауыс беріңдер! – деген екен. Дүниеден Текебай би де, Қабылбек болыс та өтті. Ал олардың аттандаулы аламан-тасыр өміріндегі сәулелі сәт – сол әлгі екеуі де аттан түсіп бір-бірінен кешірім сұраған кез ел жадында қалып қойды» деп жазады жазушы [10].

Сол айтқандай, «Алтын домбыра» айтысындағы айтылған шумақтар, көтерілген мәселелер ұмытылып кетер, бірақ ағаның ініге жол берген сол сәулелі сәті көптің есінде қалды. Дархандық пен кеңдік, жомарттық пен мәрттікпен өрілген қазақы қалыптың өрнегін көрсеткен әдемі үлгіден алар тәлім мен тағылым мол.

Қорытынды.

Әрбір айтыс сахнасына шыққан жанның өлең өріп, сөзді сұлу саптап, оны табан астында суырып салатын қабілеті бар. Әйтсе де үлкен аламан алдында тұлпарды баптағандай өздерін ширатып, сөздерін жұмырлап-жұптап, жан-жақты ізденіп шығады. Екі-үш ауыз өлеңдерін ұйқастырып құрайды. Түгел айтысты жаттанды қылды деуден аулақпыз, әйтсе де, арасында осындай алдын-ала дайындаған ұйқастарын пайдаланары хақ. «Жетектеген тазы түлкі алмас» дегендей, екі ауыз сөздің басын құрай алмаса, жаттанды жырмен ұзаққа бармайды. Мұхтар Әуезовтей заңғар жазушымыз айтпақшы, «Айтыс – сөз барымтасы». Онда аяқ асты қойылатын сұрақ-жауаптар болады. Мәселен, 2023 жылғы «Алтын домбыра» айтысында ақынның:

Былтыр қыста жарылып қазандығы,
Естіп ек Екібастұздың сорлағанын.
Жылуы жоқ қалаға жылу жинап,
Қараша ел беріп еді-ау қолда барын.
Биылғы қысқа қалай, дайынсың ба?

Басты ма шаруаларың оңға адым, - деген Еркебұлан Қайназаров сұрағына қарсыласы Аспанбек Шұғатаев іркілместен, әдеттегі амандасудан бұрын жауап берді:

Сұрасаң кешегі мен бүгінгі,
Бізде әлі біткен жоқ құбыр мұңы.
Алты ай қысқа жатырмыз дайындалып,
Жеті миллиардтан асты шығын құны [11].

Міне, нағыз импровизация осындай болса керек-ті. Осы ақындардың сөз сайысын, жыр жарысын көре отырып, «Дәл қазіргі уақыт – айтыстың алтын ғасыры» деген пікір туындайды.

Сөз аламанында екі ақын бір-бірін састыру үшін, тығырыққа тіреу үшін түрлі мәселелерді көтеріп, сұрақтар қояды. Оған ұтымды жауап беруге тек сөзге шешен ділмарлық аздық етеді. Мұндай жауаптасулар ақындардан білгірлікті, тапқырлықты, ел мен жер жағдайына жетік болуды, шежіре-тарихты шиырлап тарата білуді, көптің көкейінде жүрген ойын дөп басуды талап етеді.

Ақындар айтысы – өнер жаршысы, сонымен бірге идеологиялық тәрбиенің өткір құралы. Әдетте шындық айтыста туады дейміз, жетістігіміз қандай, кем-кетігіміз қандай – солардың бәрі айтыс өнерінің назарынан тыс қалмайды. Алқа топта ақын аузымен айтылған ащы шындықтардың салмағы да оңай болмаса керек [12].

Айтыс – қазақ мәдениетіндегі қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтарды танытудың, дау-жанжалдарды шешудің мәдени түрі. Ал ертеректе айтыс ақынын делдал ретінде әрекет ететін және тараптар арасындағы дауларды шешетін арнайы тағайындалған адам деп есептеген.

Алайда, дау-жанжалдарды шешудегі рөлінен басқа, айтыс тәрбиелік функцияны да орындайды. Айтыс барысында қатысушылар бір-біріне құрмет көрсетуі, диалогқа дайын болуы және ортақ мүдделер негізінде шешім қабылдауы тиіс. Бұл айтыстың дауды шешіп қана қоймай, қатысушылардың маңызды дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Біріншіден, айтыс адамдарды бір-бірін тыңдауға және қарсыластың пікірін құрметтеуге үйретеді. Бұл сәтті қарым-қатынас жасау және өмірдегі мәселелерді шешу үшін маңызды дағдылар.

Екіншіден, айтыс қатысушыларға бір-бірін тыңдай білудің маңыздылығын түсінуге көмектеседі. Дау-жанжалды шешу барысында айтыс ақындары әртүрлі шешімдерді ұсынады және тыңдармандар қос тараптың мүддесін ескере отырып, тиімді ортақ шешім іздеуге машықтанады.

Сондай-ақ, айтыс эмоционалды интеллект дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Айтыскерлер өзара түсіністік пен әділ шешімге қол жеткізу үшін эмоцияларын бақылап, оларды сындарлы түрде білдіруге дағдыланады.

Соңында, айтыс тыңдармандарды өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдауға үйретеді. Белгілі бір мәселені талқылап, оның оң шешімдерін көрсету барысында тыңдаушылар іштей бағалап отырады. Яғни, көпшілік қос ақынның сөз саптауын ғана емес, олардың жеткізу мәнерін, тақырыпты ашу шеберлігін бағалауға талпынады. Бұл арқылы айтыс әр адамның ой интеллектісін ғана емес, гуманизмін де дамытады.

Осылайша, айтыстың тәрбиелік рөлі қатысушылардың бойында сыйластық, толеранттылық, жауапкершілік сияқты құндылықтарды қалыптастыруға себепші болады. Айтыс адамдарға қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, проблемаларды шешуге және сындарлы шешімдер қабылдауға көмектеседі, бұл қоғамда үйлесімді қарым-қатынас орнатудың маңызды факторы болып табылады.

Ол бүгінгі өмір талаптарына сәйкес түр-мазмұны жағынан елеулі өзгерістерге ұшыраса да, өзінің әлеуметтік, саяси-қоғамдық, эстетикалық мәнінен қол үзген жоқ. Өлі күнге дейін өзінің бұқаралық сипаттарымен халқымызға қызмет етіп, оның рухани талап-тілектеріне толығымен жауап беріп келеді. Айтыс – ағынан жарылып сұхбаттасудың, қоғамдық пікір алысудың құралы. Айтыста құрған ділмарлық мақсатқа жеткізбейді, уәж, уәкіл, логика, шындық қастерленеді. Осы ерекшеліктер айтыстың өміршең өз мәнін жоймас

кастерлі өнер екенін ашып дәлелдеп қана қоймай, оның халқымызбен болашақта да бірге жасап, оған қызмет ете беретініне ешбір күмән туғызбайды.

Әр ақын өз заманының өткір де өзекті мәселелерін тап басып, келе жатқан қауіп-қатерін, сөзінің салдарын, жауапкершілігін сезінуі қажет. Тәуелсіздік алғалы өткен айтыстың бір де бірінде халықтың мұң-мұқтажы айтылмай қалмады. Ақындар шама-шарқынша жырлап келеді, айтып келеді. Әрине, әр ақын өз жеткен жеріне қарай кейде тереңнен толғайды, кейде бетін ғана сыдырта шығады. Енді ол мәселелердің шешуін тауып, таппағаны ақындардың билігіндегі нәрсе емес. Олардың басты міндеті – назар аударту, жанайқайды жеткізу, қоғамдық пікір туғызу.

Айтыс өнері – қоғамдық сұраныстың нәтижесі. Ал бүгінгі айтыс өнеріміз болса қазіргі жаңарып, жаңғыру үстіндегі өмірімізге рухани қызмет көрсете алатын икемді өнер екенін дәлелдеді. Соңғы он бес жыл ішінде өткізілген алуан-алуан айтыстар үрдісі – осының айғағы. Айтыстың «тоттанбай» бізге жетудегі көп сырларының бірі халқымыздың ақынды ерекше қадірлеп, оған құрмет көрсете білгендігінде болса керек.

Ең бастысы, айтыс – тағылымды тәрбие мектебі. Айтыс өзіне ертеден тиесілі, басты жүгін бүгін де арқалап келеді. Яғни қоғамда болып жатқан әлеуметтік, тұрмыстық мәселелерді сахнада көркем бейнелеп, көптің көңілін аударып келеді. Соның бірі тәрбие мәселесі де сөз болып, дер кезінде саналы тыңдаушысына жетіп жатқаны бар. Себебі талданған айтыстар көпшіліктің іріктеуінен өтіп, халық бағасын алған айтыстар. Айтыстың тәрбиелік-өнегелік мәні мен маңызының зор екеніне көз жеткізе отырып, осы үрдістің жалғасын табатынына сеніммен қараймыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» атты ҚР ҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Нұрахметұлы И., Дүйсенғазин С. Қазіргі айтыс. 1-кітап. — Астана: «Күлтегін» баспасы. — 2018. — 312 б.
- 2 Алманов Ә. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. — Алматы: Жазушы. Т.ІІ: Айтыстар. — 2018. — 352 б.
- 3 Әлімақын Д. Айтыс – қоғамдық ойды қозғаушы күш. Егемен Қазақстан. — №12. — 2022. — 36.
- 4 Бұлғақов Ж. Айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: <https://youtu.be/A79NLI7oGkM?si=ZhJ3yFQHm2eoDaGp> (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 5 Айбек Қалиев айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: <https://youtu.be/ELedz2nboIU?si=KebIO6YwynyM4U5X> (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 6 Мұхаметжан Тазабек айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: https://m.vk.com/wall235948813_10971 (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 7 Қамиев Д. Айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: https://youtu.be/tSdOPb977LE?si=4xTUnBXYQe8f6_MK (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 8 Бұлғақов Ж. Айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: <https://youtu.be/eMJWnexfxxc?si=0wWCcPN8RO6hfB9b> (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 9 Еркебұлан Қайназаровтың марапат алу сәтінен үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: <https://youtu.be/TSwbUtyH4nc?si=reTsqncgO1aQ44Oa> (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 10 Момышұлы Б. Ұшқан ұя. Көптомдық таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. — Алматы: «Өнер». — 2018. — 248 б.
- 11 Қайназаров Е., Шұғатаев А. Айтысынан үзінді. [Электрондық ресурс] — URL: https://youtu.be/NjAtE29KiR0?si=DD3_tHuZ_VXKWj1y (қаралу уақыты: 10.01.2024)
- 12 Досанова К. Айтыс – өміршең жанр. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — № 4(134). — 2018. — 22 б.

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ И ПРАВСТВЕННЫЙ СМЫСЛ АЙТЫСА АКЫНОВ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ

Аннотация.

Айтыс – художественное искусство казахского народа. Айтыс дает возможность познакомиться с обликом общества, всесторонне узнать облик той эпохи. Это потому, что поэты воспевают печали и радости людей перед страной.

В этой статье поднималось влияние айтыса поэтов на воспитательную проблему. Все, что происходит в обществе, становится предметом спора устами поэтов. К поэтам айтыса предъявляются большие требования. Ценится их умение вовремя замечать социальные проблемы и выразительно и рационально выражать их художественным словом. Каждое слово из уст поэта находит своего слушателя и зажигает его к народу, что придает поэту благосклонность слушателя. Кроме того, он устанавливает Золотой мост между народом и властью, обращает внимание на проблемы страны. В статье поставлена цель, как проявляется проблема воспитания в айтысе. Его решение айтыс находит в произведениях поэтов и приводит на примерах.

Поэты не только исправляют власть, но и напоминают о пересечениях масс. Здесь раскрывается важность айтыса как передачи долга, который ускользнул от нашей национальной идентичности. Анализируется с цитированием отрывков из произведений известных поэтов-акынов независимых лет. Сегодня изучается, что айтыс имеет большое воспитательное значение.

Ключевые слова: айтыс, воспитание в айтысе, воспитание молодежи, современный айтыс, проблема воспитания.

EDUCATIONAL AND MORAL MEANING OF AITYS AKYNS IN SOLVING SOCIAL PROBLEMS

Abstract.

Aitys is the artistic art of the Kazakh people. Aitys provides an opportunity to get acquainted with the appearance of society, to comprehensively recognize the appearance of that era. So the poets sing of the sorrows and joys of the people before the country.

The impact of aitys between poets on issues in upbringing was elevated in this article. All current circumstances present in society align with the topics expressed by poets through their eloquent expressions. Demanding requirements from poets is quite formidable. They are evaluated according to their possibilities to find social issues in a timely manner and expressing them with impactful and constructive ideas in eloquent words. Poems that are spontaneously sung by poets during aitys may elicit favor from the audience. Additionally, they forge a profound connection between the people and government, in this way they make government pay attention to social problems among people. The purpose of the article is to address the issue of upbringing in aitys. Its solution is illustrated through examples drawn from the achievements of prominent educators.

Works of our esteemed poets from the years of Independence are brought forth, clarified, and presented thoughtfully. Currently, the pedagogical significance of aitys is being critically examined and appraised.

Key words: aitys, upbringing in aitys, upbringing of youth, modern aitys, the problem of upbringing.

REFERENCES

- 1 Nūrahmetūly Ī, Dūisengāzin S. Qazairǵı aitys [Modern aitys]. 1-kıtap. Astana: «Kūlteǵın» baspasy. 2018. 312 p. [In Kazakh]
- 2 Almanov Ä. Qazaq halyq ädebietı: köp tomдық [Kazakh folk literature: multi-volume]. Almaty: Jazuşy. 2018. T.II: Aitystar. 352 p. [In Kazakh]
- 3 Älimaǵyn D. Aitys – qoǵamдық oıdy qozǵauşy küş [Aitys is a force that drives public thought]. Egemen Qazaqstan. №12. 2022. 3 p. [In Kazakh]
- 4 Būlǵaqov J. Aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: <https://youtu.be/A79NLI7oGkM?si=ZhJ3yFQHm2eoDaGp> [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)
- 5 Aibek Qaliev aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: <https://youtu.be/ELedz2nboIU?si=KebIO6YwynyM4U5X> [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)
- 6 Mūhametjan Tazabek aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: https://m.vk.com/wall235948813_10971 [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)
- 7 Didar Qamiev aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: https://youtu.be/tSdOPb977LE?si=4xTUNBXYQe8f6_MK [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)
- 8 Jandarbek Būlǵaqov aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: <https://youtu.be/eMJWnxfxc?si=0wWCcPN8RO6hfB9b> [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)

9 Erkebūlan Qainazarovtyñ marapat alu sätinen üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: <https://youtu.be/TSwbUtyH4nc?si=reTsqncgO1aQ44Oa> [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)

10 Momışūly B. Ūşqan ūia [Flying nest]. Köptomdyq tañdamaly şyğarmalar jınaғы. 1-tom. Almaty: «Öner». 2018. 248 p. [In Kazakh]

11 Erkebūlan Qainazarov pen Aspanbek Şūğataev aitysınan üzındı [Excerpt from his speech]. Available at: — URL: https://youtu.be/NjAtE29KiR0?si=DD3_tHuZ_VXKWj1y [In Kazakh]. (accessed: 10.01.2024)

12 Dosanova K. Aitys – omırshen janr [Aytys is a viable yanr]. QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy. № 4(134). 2018. 22 p. [In Kazakh]

Information about authors:

Gaukhar Kanalina – teacher of the Kazakh language and literature of the KSU “Bolshe-Churakov General Education School” of the Department of education of Altynsarinsky district, Kostanay, Republic of Kazakhstan

E-mail: gaukan26@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Gulden Tleuberdina – **corresponding author**, candidate of philological sciences, Department of “Kazakh language and literature” associate professor, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulentleuberdina@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Gulim Batyrgaliyeva – master of pedagogy, teacher of Shortandy Kazakh secondary school №3, Shortandinsky district, Akmola region, Republic of Kazakhstan

E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>

Taslina Berikbol – master of pedagogical sciences, assistant lecturer, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Berikbol_taslina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0203-1503>

Информация об авторах:

Гаухар Каналина – учитель казахского языка и литературы КГУ «Больше-Чураковская общеобразовательная школа» отдела образования Алтынсаринского района, Костанайская область, Республика Казахстан

E-mail: gaukan26@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Гулден Тлеубердина – **основной автор**, кандидат филологических наук, кафедры «Казахский язык и литература» ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

E-mail: gulentleuberdina@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Гулим Батыргалиева – магистр педагогики, учитель Шортандинской казахской средней школы №3, Шортандинский район, Акмолинская область, Республика Казахстан

E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>

Таслима Берикбол – магистр педагогических наук, ассистент лектора, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

E-mail: Berikbol_taslina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0203-1503>

Авторлар туралы ақпарат:

Гаухар Каналина – Алтынсарин ауданы білім бөлімінің «Больше-Чураков жалпы білім беретін мектебі» КММ-сінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gaukan26@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Гулден Тлеубердина – **негізгі автор**, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulentleuberdina@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Гүлім Батыргалиева – педагогика магистрі, №3 Шортанды қазақ орта мектебінің мұғалімі, Шортанды ауданы, Ақмола облысы, Қазақстан Республикасы

E-mail: gbatyrgaliyeva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6674-5907>

Таслима Берикбол – педагогика ғылымдарының магистрі, лектор ассистенті, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Berikbol_taslima@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0203-1503>

З.А. Мәдениетова^{1*} , А.М. Утешкалиева¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zulfiya3131@mail.ru

МЕКТЕПШІЛІК БАҚЫЛАУ - БІЛІМ БЕРУ ОРНЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Андапта.

Бұл мақалада білім беру орнын басқару жүйесінің бір бөлігі ретіндегі мектепшілік бақылау туралы қарастырылады. Кез келген мектептің педагогикалық қызметі жинақталған жұмыс тәжірибесін түсінумен, жаңа идеяларды іздеумен, оқу-тәрбие қызметін ұйымдастырудағы педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейіне жетуімен, педагогикалық, ата-аналық, басқарушылық ортада пайда болуымен және таралуымен, өскелең ұрпақтың өмірінде білім басымдыққа айналған кезде білім құндылықтарын жаңаша түсінумен сипатталады. Ал әрбір мектепте мұндай дамудың нақты бір тұтқасы – мектепшілік бақылау аппараты. Мектепшілік бақылау оқу үдерісіне барлық қатысушылардың мүмкіндіктері мен қызығушылықтарын білуге негізделген уәжді және ынталандырушы болуы керек. Бір жағынан, оның нәтижесі белгілі бір топ ішіндегі және олардың арасындағы қарым-қатынастардың сапалы жақсаруы, екінші жағынан, мұғалімдер мен оқушылардың кәсіби өсу дәрежесі мен жетістіктерінің болуына септігін тигізеді.

Зерттеу барысында контекстік-түсіндірмелі, салыстырмалы, концептуалды талдау, сипаттау, оның ішінде бақылау, салыстыру, жалпылау сынды зерттеу әдістер қолданылды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде авторлар тарапынан білім беру саласындағы мектепшілік бақылау ұғымының мәні ашылды, қазіргі отандық және шетелдік ғылыми білім парадигмасындағы «мектепшілік бақылаудың» типтік сипаттамалары анықталды, педагогикалық аспектідегі мектепшілік бақылаудың маңызды белгілері қарастырылды, мектепшілік бақылаудың білім беру орнын басқару жүйесі ретіндегі мақсат-міндеттері, формалары мен әдістері, принциптері мен кезеңдері тұжырымдалды.

Негізгі сөздер: мектепшілік бақылау, мектепшілік бақылау нысандары, түрлері, формалары, әдістері, принциптері.

Кіріспе.

XX ғасырдың соңғы онжылдығы мен XXI ғасырдың басы жалпы білім берудің сапасын арттыратын жаңа концептуалды идеяларды қарқынды іздеу кезеңі. Қазақстан қоғамында болып жатқан терең әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар білім беру саясатының жаңа мақсаттарын іздеуді қажет етеді және оның дамуындағы білімнің рөліне жаңа көзқарасты анықтайды.

Білім интеллектуалдық ресурстарды қалыптастырудың және өндіргіш күштердің сапалық деңгейінің жоғары деңгейін қамтамасыз етудің шешуші факторларының бірі ретінде қарастырылады. Осы себепті білім берудің өзін сапалы ету және білім беру жүйелерінің жұмыс істеу тиімділігін арттыру мәселесі әр дәуірде де өзекті болып қала бермек.

Білім беру жүйесін басқарудың жаңа үлгілерін іздеу елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі өзгерістермен (қоғам қажеттіліктеріне бағытталған экономикаға көшу) және әртүрлі әлеуметтік жүйелердегі сапа менеджменті теориясының қарқынды дамуымен байланысты мектепшілік білім беру сапасын басқарудың тиімді технологияларын әзірлеу үлкен мүмкіндіктер береді [1].

Кез келген мектептің педагогикалық қызметі жинақталған жұмыс тәжірибесін түсінумен, жаңа идеяларды іздеумен, оқу-тәрбие қызметін ұйымдастырудағы педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейіне жетуімен, педагогикалық, ата-аналық, басқарушылық ортада пайда болуымен және таралуымен, өскелең ұрпақтың өмірінде білім

басымдыққа айналған кезде білім құндылықтарын жаңаша түсінумен сипатталады. Ал әрбір мектепте мұндай дамудың нақты бір тұтқасы – мектепшілік бақылау аппараты.

Мектепшілік бақылау – талдау және мақсат қою функцияларымен тікелей байланысты маңызды басқару функцияларының бірі: талдаусыз деректер өлі, мақсат болмаған жағдайда басқаратын ештеңе жоқ.

Мектепшілік бақылау – білім беру ұйымының қызметін жетілдіру, сонымен қатар жалпы мемлекеттік талаптарға (нормативтерге), білім алушылар мен педагогтердің сұраныстарына сәйкес оқу-тәрбие процесін зерделеу және талдау негізінде мектептегі білім беру сапасын жақсарту мақсатында жүргізіледі.

Мақала тақырыбы мектепшілік бақылаудың педагогикалық ұжымның білім беру қызметінің сапасын диагностикалық бағалау нәтижелері бойынша мектептің дамуын жобалауға дайындығын болжайтындығымен өзекті.

Зерттеу объектісі – мектепшілік бақылау және оның білім беру жүйесіндегі әртүрлі көріністері.

Мақала мақсаты - мектепшілік бақылауды білім беру орнын басқару жүйесінің бөлігі ретінде жан-жақты қарастыру. Мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді шешу көзделді:

- білім беру саласындағы мектепшілік бақылау ұғымының мәнін ашу;
- қазіргі отандық және шетелдік ғылыми білім парадигмасындағы «мектепшілік бақылаудың» типтік сипаттамаларын анықтау;
- педагогикалық аспектідегі мектепшілік бақылаудың маңызды белгілерін қарастыру;
- мектепшілік бақылаудың білім беру орнын басқару жүйесі ретіндегі мақсат-міндеттерін, формалары мен әдістерін, принциптері мен кезеңдерін айқындау.

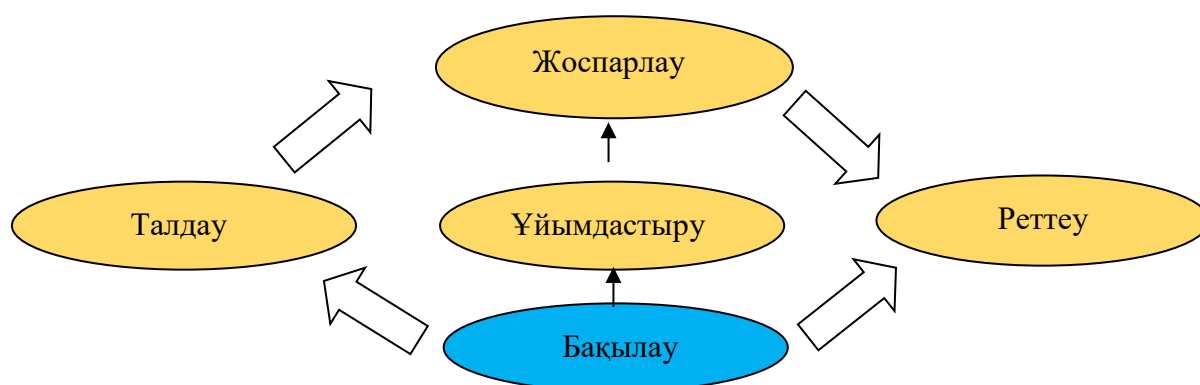
Қазіргі мектеп басшысы қандай болуы керек? Бұл сұрақ әдетте жұмысты бастағандар үшін басқа сұрақпен байланысты: «Неден бастау керек?». Практикалық жұмыста мол тәжірибесі бар ғалым-педагог М.П.Портнов басқарудың шеберлігі мен мәдениеті туралы өз ойларымен бөлісіп, мектеп директорының алғашқы кезеңде іс-әрекетін ұйымдастыруға кеңес береді. Сәтті бастама – жоғары кәсібилікке қадам [2].

П.И. Третьяков мектепті жұмыс істеу режимінен дамушы режимге ауыстырудың негізгі басқару әдістерін ашады. Мектепшілік басқару құрылымдарын қалыптастыруға және өзін-өзі басқару принциптерін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Бүкіл менеджмент жүйесінің демократияландыру мектебіндегі тұлғалық-бағдарлы көзқарасты ескере отырып, олардың табысты жету жолындағы түпкілікті нәтижелерге бағдарлануын байқауға болады [3].

Ю.А.Конаржевский кейбір басқару позицияларын пайдалана отырып, басқарудың теориялық ұстанымдары мен мектепшілік басқарудың байланыс нүктелерін ашады [4].

Т.И. Шамова білім беру жүйелеріне және оларды басқаруға жалпы сипаттама береді; мектепке ерекше көңіл бөледі; оқу-тәрбие процесінің мәнін терең ашады [5].

Бақылау – бұл функцияның қызметі мен рөлін терең түсінуді, оның мақсатты бағдарын түсінуді және әртүрлі технологияларды меңгеруді талап ететін оқу орны басшысының ең күрделі қызметінің бірі (1-сурет).

Сурет 1 – Мектепшілік басқару механизміндегі бақылаудың орны мен рөлі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Бақылау – мектепшілік басқарудың құрамдас бөлігі, басқару қызметінің басы.

Мектепшілік бақылау күрделі және көпжақты процесс болып табылады және ол кез келген тұтастық сияқты белгілі бір тәртіпке, өзара байланысты бөліктердің ұйымдасуына ие, олардың әрқайсысы белгілі бір функцияларды орындайды.

Мектепшілік бақылау басқару жүйесінің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге жүйенің өзін де білдіреді, сондықтан оны қалыптастыру және ұйымдастыру жүйелік тәсілдің барлық талаптарына бағынуы керек, ең алдымен, нақты құрылымдалған болуы керек. Мектепшілік бақылау құрылымы барлық деңгейдегі бақылауды ұйымдастыруды көрсетеді: сыртқы – мемлекеттік, қоғамдық және ішкі – педагогикалық [6].

Мектепшілік бақылау нысандары:

1. Оқу үрдісі:

- оқыту бағдарламаларын жүзеге асыру;
- оқушылардың білім деңгейі;
- мұғалімнің өнімділігі;
- оқушылармен жеке жұмыс.

2. Тәрбие үрдісі:

- оқушылардың білім деңгейі;
- сынып жетекшілердің жұмыс сапасы;
- ата-аналардың оқу процесіне қатысуы;
- «қиын» балалармен жұмыс;
- мектепшілік іс-шаралардың сапасы.

3. Әдістемелік жұмыс:

- әрбір мұғалімнің әдістемелік деңгейі;
- педагогикалық тәжірибені тарату;
- мұғалімдердің біліктілігін арттыру.

4. Ғылыми және тәжірибелік жұмыстар:

- инновациялардың ғылыми негізділік дәрежесі;
- оқытушылардың ғылыми дайындық деңгейі;
- оқушылардың зерттеушілік әрекеті.

5. Психологиялық жағдай:

- оқушылар мен мұғалімдердің психологиялық жайлылық/ыңғайсыздық дәрежесі;
- ұжымның мәселелерді шешуге психологиялық дайындығы.

6. Білім беру қызметкерлерін қажетті шарттармен қамтамасыз ету:

- еңбекті қорғау;

- санитарлық-гигиеналық жағдайлар;
- оқу-әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету;
- оқу-техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету.

Бақылау түрлері (бақылауды жүзеге асыратын субъектіге қатысты):

- Ұжымдық бақылау (басқарудың барлық деңгейлері қатысады: әкімшілік, педагогикалық ұжым, оқушылар, анық өкілеттіктері бар ата-аналар делегациясы).
- Өзара бақылау (тәлімгерлік, әріптестер сабаққа өзара қатысу арқылы жүзеге асырылады).
- Өзін-өзі бақылау (өзін-өзі есеп беру арқылы жүзеге асырылады).
- Әкімшілік жоспарлы бақылау (мектепшілік бақылау жоспарына сәйкес әкімшілік мүшесімен жүзеге асырылады).
- Әкімшілік жоспардан тыс бақылау (әкімшілік мүшесімен күтпеген жағдайларда жүзеге асырылады).

- Мектепшілік бақылау формалары (басқару объектілерінің шеңбері бойынша жіктеледі):

✓ Сыныптағы жалпылаушы бақылау (бір топтағы мұғалімдердің бір ұжымдағы оқушыларға педагогикалық әсерін бақылауға және салыстыру әдісін қолдана отырып, осы әсердің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Жылына 4 рет қолданылады, бір немесе бірнеше күнге созылады. Әкімшілік мүшелері бір сыныптағы барлық сабақтарда ақаулықтардың себептерін анықтау үшін қатысады). Жалпы бақылауда оқушылардың білім мен тәрбие деңгейі; мұғалімнің сапасы мен оқыту әдістері; сынып жетекшісі жұмысының сапасы болуы мүмкін.

✓ Фронтальды бақылау (бір оқытушының немесе бүкіл әдістемелік бөлімнің жұмысын толық бақылауға мүмкіндік береді. 10-20 күнге созылады. Оқуға және тәжірибе таратуға көмектеседі). Фронтальды бақылауға мыналар жатқызылуы мүмкін: пәндерді оқыту жағдайы, сынып жетекшілерінің параллельді сыныптардағы жұмыс деңгейі.

✓ Тақырыптық бақылау (оқыту деңгейін және оқушылардың нақты тақырыптарды меңгеруін және сабақ процесіндегі тапсырмаларын орындауын зерттеуге бағытталған, сонымен қатар әр мұғалімнің практикалық іс-әрекетінде қазіргі заманғы сабақтың негізгі компоненттерін, ұтымды әдістер мен формаларда қолдана алуын тексеру). Тақырыптық бақылау кез келген оқу тақырыбы бойынша оқушылардың білім деңгейін немесе сынып жетекшісінің бір бағыттағы жұмысын зерттеуге бағытталуы мүмкін;

✓ Жеке бақылау (жеке мұғалімнің қызметін бағалау. Мұғалімнің дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында оның жұмысында тиімді көмек көрсету үшін қолданылады. Мұғалімді жеке бақылауға алуға оның әдістемелік деңгейінің немесе қызметінің төмен көрсеткіштері себеп бола алады.

✓ Шолу бақылауы (жыл басында мұғалімдердің бүкіл ұжымының немесе оның бір бөлігінің кәсіби деңгейімен жалпы танысу үшін пайдаланылады). Шолу бақылауы мектеп құжаттамасының жай-күйі мен мұғалімдердің еңбек тәртібінің жағдайын зерттеуге бағытталған болуы мүмкін.

Мектепшілік бақылау әдістері:

- Бақылау (кейіннен талдау жүргізілетін сабақтарға, іс-шараларға қатысу арқылы ұйымдастырылады).
- Құжаттаманы тексеру (әртүрлі құжаттама бағаланады: сынып құжаттары, сабақ жоспарлары, т.б.).
- Сауалнама – ауызша/жазбаша (сұхбат, сауалнама ретінде қарастырылады).
- Тестілеу (мұғалімдер мен оқушылар арасындағы жеке айырмашылықтарды өлшеу үшін жүргізіледі).
- Операциялық талдау (жаңа ғана өткізілген іс-шараны, сабақты талдау).
- Ретроспективті талдау (басқа тұлғалардың мектеп қызметін бағалауы) [7].

Мектепшілік бақылау процесін тиімді ететін принциптер:

- жүйелілік (мектепшілік бақылау жоспарының жобасы ағымдағы жыл бойы әзірленеді, бақылау тақырыптары өткен тексерулер және олар бойынша қабылданған шешімдер (қорытындылар) негізінде белгіленеді. Мектепшілік бақылаудың жүйелік сипаты жайлы психологиялық жағдай жасауды қамтамасыз етеді. Білім беру мекемесінің барлық объектілерін дамыту жағдайлары);

- негізділік (нақты идея, нені, қашан және қандай мақсатта бақылау керектігін түсіну);

- толықтық (мектептің өмірлік жүйесінің барлық құрамдас бөліктерін, салаларын қамту, сондай-ақ олардың мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізудегі өзара әрекеттесуінің тиімділігі);

- бақылаушының құзыреттілігі (алдағы тексеруге дайындалып жатқан адамдардың құзыреттілігінің жеткілікті деңгейі);

- ашықтық (бұл МІБ-дың маңызды қағидаттарының бірі. МІБ-дың әрбір тікелей қатысушысы өзінің болашақ дамуын одан әрі жоспарлау үшін өзінің қандай «деңгейде» тұрғанын білуі керек);

- сабақтастық (мұғалім жұмысының нәтижелерін бақылау кезінде бұл принцип маңызды, әсіресе бұл оның кәсіби құзыреттілігін дамыту процесін үздіксіз етеді);

- жүйелілік – жүйелі бақылау; мектепте педагогикалық процестің бүкіл барысын басқаруға мүмкіндік беретін бақылау жүйесін құру;

- объективтілік – әзірленген және келісілген критерийлер негізінде мемлекеттік стандарттар мен білім беру бағдарламаларының талаптарына сәйкес педагог немесе педагогикалық ұжым қызметін тексеру;

- тиімділік – қабылданған шешім (қорытынды) орындалатын, нақты, оң өзгерістерге, өсуге бағытталған болуы керек).

Осылайша, кез келген педагогикалық жүйеде оқу-тәрбие үрдісінің сапасын арттыруда мектепшілік бақылау үлкен рөл атқарады. Бақылауға келетін болсақ, ол ұсақ-түйек мәселе ретінде қарастырылмауы керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу материалдары ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен ғылыми конференция мақалалары, ғылыми монографиялар пайдаланылды. Олардың ішінде М.П. Портнов, П.И. Третьяков, Ю.А. Конаржевский, Т.И. Шамова, Л.Т. Исакова, Р.Есімханова, Р.Дауылбаева сынды ғалымдардың іргелі еңбектері қарастырылды.

Қойылған мәселелерді шешу және бастапқы ұсыныстарды тексеру үшін зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес бір-бірін өзара дәлелдейтін және толықтыратын әдістер кешені пайдаланылды:

- теориялық талдау (тарихнамалық, салыстырмалы, ретроспективті, модельдеу) әдісі;
- диагностикалық (сараптамалық бағалау, тәуелсіз сипаттамаларды жалпылау) әдісі;
- бақылау (тікелей, жанама, қатысушы бақылау) әдісі;
- озық педагогикалық тәжірибелерді зерделеу әдісі;
- жүйелеу және жалпылау әдістері;
- ретроспективті және перспективалық жоспарлардағы анықталған тенденцияларды бағалау әдісі;

- контекстік-түсіндірмелі әдіс;
- салыстырмалы әдіс;
- концептуалды талдау әдісі.

Зерттеу әдістері негізінде статистикалық әдіс, оның ішінде сандардағы сандық өзгерістердің сапалық бағасын салыстырудан тұрады. Статистикалық нәтижелерді график түрінде, яғни иллюстрацияларды, кестелерді, диаграммаларды пайдалану арқылы ұсынылады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Оқу жылына арналған мектепшілік бақылау жоспары «Орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарының педагогтері жүргізу үшін міндетті құжаттардың тізбесін және олардың нысандарын бекіту туралы» ҚР БҒМ-нің 2020 жылғы 6 сәуірдегі №130 бұйрығына сәйкес дайындалады. Білім беру ұйымдарында мектепшілік бақылауды педагогикалық кеңес бекітетін Мектепшілік бақылау туралы ережеге сәйкес жоспарлы немесе жедел тексерулер, мониторинг, әкімшілік жұмыстар жүргізу түрінде жүзеге асыру ұсынылады.

Мектепшілік бақылауды ұйымдастыру – бұл басқару міндеттерін орындау үшін бірге жұмыс істейтін компоненттер жиынтығы болып табылады. Мектепшілік басқару келесі негізгі функцияларды қамтиды: жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру, ынталандыру, бақылау және талдау.

Мектеп әкімшілігі жыл сайын мектепшілік бақылау жоспарын әзірлейді. Бұл жоспар ұйымның мақсаттарын және осы мақсаттарға жету үшін қажетті әрекеттерді анықтайды. Мектепшілік бақылау жоспарын іске асыру үшін іс-шараларды ұйымдастыру және үйлестіру қажет. Жоспарланған нәтижелерді нақты нәтижелермен салыстырған кезде қорытындылау бақылау деп аталады. Оқу-тәрбие процесін ұтымды жоспарлау және ұйымдастыру үшін қажетті талдау мектепшілік бақылауды іске асырудың соңғы кезеңі болып табылады.

Мектепшілік бақылау оқу-тәрбие процесіне, педагогикалық кадрларға және оқу-материалдық базаға бағытталғаны зерттелген және ол 1-суретте көрсетілген.

Сурет 2 – Мектепшілік бақылау процесі

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Бақылау мазмұнына сүйене отырып, мектепшілік бақылаудың келесі объектілерін ажыратуға болады (1-кесте).

Кесте 1 – Мектепшілік бақылау объектілері және олардың сипаттамасы

Атауы	Сипаттамасы
Оқу процесі	- оқу бағдарламаларын орындау; - білім деңгейі және білім алушылар; - мұғалімнің өнімділігі; - дарынды балалармен жеке жұмыс; - сапалы сабақтан тыс пәндік қызмет; - оқушылардың өзін-өзі тану әдістерінің дағдылары.
Тәрбие процесі	- оқушылардың тәрбие деңгейі; - оқушылардың қоғамдық белсенділік деңгейі; - сынып жетекшілерінің жұмыс сапасы; - ата-аналардың тәрбие процесіне қатысуы; - жалпы мектептегі дәстүрлі іс-шаралардың сапасы;

	- оқушылардың денсаулығы мен дене шынықтыру деңгейі; педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балалармен профилактикалық жұмыстың сапасы.
Материалдық-техникалық қамтамасыз ету	- санитарлық-гигиеналық жағдайы; оқу және әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету; - оқу-техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету.
Әдістемелік жұмыс	-әр мұғалімнің ғылыми-әдістемелік деңгейі; - әр сынып жетекшісінің әдістемелік деңгейі; - педагогикалық тәжірибені тарату механизмі; - педагогтердің біліктілігін арттыру.
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

Оқу-тәрбие процесінде мектепшілік бақылау әдетте жалпы оқытудың орындалуына, оқу пәндерін оқытудың жай-күйіне, оқушылардың білімі мен дағдыларының деңгейіне, сыныптан тыс тәрбие жұмысына, мектептен тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыруға жүзеге асырылады.

Әкімшілік кеңесте директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары бақылауды келесі алгоритмдерді қолдана отырып, белгілі бір ретпен жұмысын жүргізеді, яғни: бақылаудың мақсаты мен міндеттері; бақылау объектісі; бақылау жоспарын әзірлеу; ақпарат жинау; алынған ақпаратты бастапқы талдау және ұсынымдардың орындалуын дайындау және тексеру.

Директорлар орынбасарларының, әкімшілік планерлердегі гимназия басшыларының есептері, директор жанындағы кеңестер мектепшілік бақылау жоспары бойынша іс-шараны талдауды, тексеру барысында туындаған мәселелерді шешу туралы қорытындылар мен ұсыныстарды қамтиды. Оқу жылының соңында әдістемелік жұмысты бағалау жүргізіледі, онда барлық ескертулер мен тілектер қаралады. Жаңа оқу жылына арналған мектепшілік бақылау жоспары жоспары әдетте тексеру кезінде туындаған мәселелерді көрсетеді. Осылайша, мектепшілік басқару педагогикалық ұжымдағы іс-қимылдардың бірлігін қамтамасыз етуді және білім беру процесінің барысы туралы қажетті деректерді беруді көздейді.

Зерттеу жүргізу барысында келесі мәселелер анықталды:

- мұғалімдер бақылауды тек әкімшілік тарапынан көреді, өзара бақылау мен өзін-өзі бақылау жоқ;
- ата-аналар білім беру ұйымын бақылауға мүлдем қатыспайды;
- білім беру қызметінің барлық қатысушылары кіретін білім беру ұйымының ішкі бақылау моделін құру қажеттілігі байқалды.

Адамдардың жұмысын бақылау өте нәзік мәселе. Бақылау арқылы жұмысшылардың бастамасын арттыруға болады, бірақ екінші жағынан оны әлсіретуге де болады. Шебер, тиімді бақылау – тұтас ғылым. Мектепшілік бақылау әдістерін, формалары мен принциптерін тиімді анықтау тек бұрын қабылданған және жүргізіліп жатқан әрекеттердің әсер ету дәрежесін нақтылау негізінде, психологиялық-педагогикалық теория мен практиканың жетістіктерін енгізу негізінде мүмкін болады. Өз кезегінде бұл нәтижелер бақылау кезеңдері мен оның қорытындысына да оң әсерін тигізеді. Осы тұста бақылау кезеңдерін атап өтейік.

Бақылау кезеңдері:

I. Дайындық кезеңі:

- мақсатты анықтау;
- бақылауды жоспарлау;
- бақылау түрі мен формаларын таңдау;
- стандарттарды анықтау;

- тексеру тобын құру;
- тексерушілерге нұсқау беру.

II. Диагностикалық кезең:

- сабақтарға қатысу;
- бақылау жұмыстарын алу;
- құжаттамамен жұмыс;
- оқушылар сауалнамалары.

III. Ақпаратты талдау, мұғалімдермен әңгімелесу.

IV. Қорытынды кезең:

- қорытындылар шығару;
- ұсыныстарды дайындау;
- қорытындыларды рәсімдеу;
- қорытындыларды талқылау (педкеңесте, т.б.)
- әдістемелік көмек көрсету.

Бақылаудың сапалы жүруіне оның шарттары да әсер етеді. Ол шарттарға мектептегі жұмыстың жағдайы туралы дер кезінде және нақты ақпарат беру; бақылаудың нәтижелілігі, мұғалімдерге қажеттілігі бойынша дер кезінде көмек көрсету, озат тәжірибені тарату; тексерушілердің жоғары мәдениеттілігі, олардың құзыреттілігі; күйзеліс жағдайлардың алдын алу, жақсы бастамаларды қолдау сынды шарттарды жатқызамыз.

Бақылау нәтижелері қаралатын орындар:

- директор немесе оның орынбасарлары жанындағы кеңестерде;
- әкімшілік кеңестерінде;
- ӘБ отырыстарында;
- педагогикалық кеңестерде.

Бақылау нәтижелерін қорытындылау тәсілдері:

- анықтама;
- есеп;
- графикалық есеп;
- әңгімелесу, т.б. [8].

Мектепшілік бақылау бақыланушылардың жұмысын жақсарту бойынша ұсыныстарды тұжырымдаумен, ал қажет болған жағдайда оларға көмек көрсету туралы ұсыныстармен аяқталуы керек. Ал, табылған оңды жетістіктер де бүкіл оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру мақсатында озық тәжірибені, озық жұмыс үлгілерін тарату арқылы ұжымның, жұртшылықтың игілігіне айналуы тиіс.

Бақылаудың тиімділігі ең алдымен мұғалімнің оқу-тәрбие жұмысының сапасын және оқушылардың білім, білік, дағдыларының сапасын арттыру болып табылады. Мектепшілік бақылау өз алдына мақсат емес, ол оқу-тәрбие процесінің мәні, іс-әрекет жағдайы, оның нәтижелері белгілі бір жекелеген сыныптардағы, белгілі бір мұғалімдермен алға қойылған педагогикалық қажеттілік.

Қорытынды.

Бүгінгі таңда білім беру мекемесін басқару жүйесіндегі мектепшілік бақылау өзекті мәселе болып табылады. Қорытындылай келе, мектепшілік бақылаудың табысты болуына ықпал ететін жағдайларды атап өткім келеді:

- оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларының өз қызметінің нәтижелеріне белсенділігін, жауапкершілігін және дербестігін арттыру үшін мұғалімдермен жұмыс істеу жүйесі;
- педагогикалық менеджменттің жетістіктеріне сүйену, технологиялық тиімділік, интерактивті әдістемелерді, ақпараттық технологияларды қолдану, озық тәжірибені тарату мүмкіндігі;

- объективті, құрметті, сенімді деңгейде бақылауды қамтамасыз ету; - жағымды мінездің басымдылығы, табысы;
- бақылауды қамтамасыз ету үшін деректер банкін қалыптастыру және міндетті түрде болуы: бақылау бағдарламалары, ақпаратты жинау және өңдеу технологиялары, бақылау нәтижелерін бағалау параметрлері және т.б.;
- кәсіптік бірлестіктердің кеңінен қатысуы, кейбір бақылау функцияларын беру, мемлекеттік-қоғамдық сипат, мұғалімдердің өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау бойынша жұмысы, сыртқы сарапшыларды тарту, ашықтық және т.б.

Мектепшілік бақылауды жетілдірудің негізгі, принципті маңызды мәні табыс немесе сәтсіздік себептеріне терең талдау жасау болып табылады. Білім беру ұйымдарында мектепшілік бақылауды білім беру үдерісінің маңызды бөлігі ретінде қарастыра отырып, оқыту мен тәрбиелеуде жақсы нәтижелерге қол жеткізу және оқыту мен тәрбиелеу процесіне белсенді араласу үшін әрбір мектеп мұғалімінің сабақтарды, факультативтерді, факультативтік курстарды өткізудегі барлық күшті және әлсіз жақтарын терең білу қажет. Осылайша, мектепшілік бақылаудың білім беру саласындағы маңызы орасан үлкен деуге толық негіз бар деген қорытындыға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының Жалпы орта білім беретін ұйымдарында Оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. Астана. — 2023. [Электрондық ресурс] — URL: <https://uba.edu.kz/qaz/metodology/2> (қаралу уақыты 16.10.2023)
- 2 Портнов М.П. Азбука школьного управления. — 2018. — 191 с.
- 3 Третьяков П.И. Управление школой по результатам: Практика педагогического менеджмента. — 2018. — 288 с.
- 4 Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. — 2018. — 222 с.
- 5 Шамова Т.И., Третьяков П.И., Капустин Н.П. Управление образовательными системами. Учебное пособие. — 2018. — 25 с.
- 6 Пидкасистый П.И. Педагогика. Учебное пособие для студентов пед. вузов и пед.колледжей. — 2018. — 332 с.
- 7 Курачицки А. Менеджмент в начальном образовании. Учебное пособие. — 2020. — 108 с.
- 8 Искакова Л.Т., Есімханова Р., Дауылбаева Р. Мектепшілік бақылау: түрлері, формалары, жоспарлары. Әдістемелік құрал. — 2018. — 53 б.

ВНУТРИШКОЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ - КАК ЧАСТЬ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ

Аннотация.

В данной статье описывается внутришкольный контроль как часть системы управления образовательным учреждением. Педагогическая деятельность любой школы характеризуется осмыслением накопленного опыта работы, поиском новых идей, достижением высокого уровня педагогического мастерства в организации учебной деятельности, возникновением и распространением в педагогической, родительской, управленческой среде и новое понимание ценностей образования, когда образование становится приоритетом в жизни подрастающего поколения. И в каждой школе одним из реальных рычагов такого развития является аппарат внутришкольного контроля. Внутришкольное наблюдение должно быть мотивированным и стимулирующим, основанным на знании возможностей и интересов всех участников учебного процесса. С одной стороны, его результатом является качественное улучшение отношений внутри определенной группы и между ними, с другой стороны, оно способствует степени профессионального роста и достижений преподавателей и учащихся.

В ходе анализа использовались такие научные методы исследования, как контекстно-объяснительный, сравнительный, концептуальный анализ, описание, включающее наблюдение, сравнение и обобщение. На основе проведенного исследования автор раскрыл значение понятия внутришкольного контроля в сфере образования, выявил типичные характеристики «внутришкольного контроля» в современной отечественной и зарубежной парадигме научного образования, рассмотрел важные особенности внутришкольного контроля

в педагогическом аспекте, сформулированы цели и формы внутришкольного контроля как системы управления образовательным учреждением, а также методы, принципы и этапы.

Ключевые слова: внутришкольный контроль, формы, виды, формы, методы, принципы внутришкольного контроля.

INTRA-SCHOOL CONTROL - AS PART OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract.

This article provides an explanation of intra-school control as part of the management system of an educational institution. The pedagogical activity of any school is characterized by comprehension of the accumulated work experience, the search for new ideas, the achievement of a high level of pedagogical excellence in the organization of educational activities, the emergence and dissemination in the pedagogical, parental, and managerial environment. and a new understanding of the values of education, when education becomes a priority in the lives of the younger generation. And in every school, one of the real levers for such development is the apparatus of intra-school control. In-school observation should be motivated and stimulating, based on knowledge of the capabilities and interests of all participants in the educational process. On the one hand, its result is a qualitative improvement in relations within a certain group and between them, on the other hand, it contributes to the degree of professional growth and achievements of teachers and students.

During the analysis, such methodological methods as contextual explanatory, comparative, conceptual analysis, description, including observation, comparison and generalization were used. Based on the research, the author revealed the meaning of the concept of intra-school control in the field of education, identified the typical characteristics of “in-school control” in the modern domestic and foreign paradigm of scientific education, considered the important features of intra-school control in the pedagogical aspect, formulated the goals and forms of intra-school control as a management system of an educational institution, as well as methods, principles and steps.

Key words: intra-school control, forms, types, forms, methods, principles of intra-school control.

REFERENCES

1 2023-2024 oqu jylynda Qazaqstan Respublikasynyñ Jalpy orta bilim беретin üiymdarynda Oqu prosesin üiymdastyrudyñ erekşelikteri turaly [On the peculiarities of the Organization of the educational process in general secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023-2024 academic year]. Ädistemelik nūsqaу hat Astana. 2023. Available at: — URL: <https://uba.edu.kz/qaz/metodology/2> [in Kazakh]. (accessed:16.10.2023)

2 Portnov M.P. Azbuka shkol'nogo upravleniya [The ABC of school management]. 2018. 191 p. [in Russian]

3 Tret'yakov P.I. Upravlenie shkoloj po rezul'tatam: Praktika pedagogicheskogo menedzhmenta [School management by results: The practice of pedagogical management]. 2018. 288 p. [in Russian]

4 Konarzhevskii Yu.A. Menedzhment i vnutrishkol'noe upravlenie [Management and intra-school management]. 2018. 222 p. [in Russian]

5 Shamova T.I., Tret'yakov P.I., Kapustin N.P. Upravlenie obrazovatel'nymi sistemami [Management of educational systems]. Uchebnoe posobie 2018. 25 p. [in Russian]

6 Pidkastyi P.I. Pedagogika [Pedagogy]. Uchebnoe posobie dlya studentov ped. vuzov i ped. kolledzhei. 2018. 332 p. [in Russian]

7 Kurachicki A. Menedzhment v nachal'nom obrazovanii [Management in primary education]. Uchebnoe posobie. 2020. 108 p. [in Russian]

8 İskakova L.T., Esimhanova R., Dauylbaeva R. Mektepşilik baqylau: türleri, formalary, josparlary [Intra-school control: types, forms, plans]. Ädistemelik qūral. 2018. 53 p.

Information about authors:

Zulfiya Madeniyetova – **corresponding author**, master student of the second year of the specialty “Management in education”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Aigul Uteshkalieva – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of “Preschool and primary education”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Информация об авторах:

Зульфия Мәдениетова – **основной автор**, магистрант II курса специальности «Менеджмент в образовании», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Айгуль Утешкалиева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Авторлар туралы ақпарат:

Зульфия Мәдениетова – **негізгі автор**, «Білім берудегі менеджмент» мамандығының II курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zulfiya3131@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0067-5024>

Айгуль Утешкалиева – Инновациялық білім беру факультеті, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul-bekbol@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-6279>

Д.Ш. Файзиева * Ташкентский государственный университет
г. Ташкент, 100066, Узбекистан
*e-mail: dilafruz0306@mail.ru

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОГО МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ДРАЙВЕРА РОСТА ОБЩЕСТВА И ЭКОНОМИКИ

Аннотация.

Актуальность статьи по развитию социального молодежного предпринимательства заключается в необходимости акцентирования внимания на важности роли молодежи в решении социальных проблем и достижении устойчивого развития. Молодежное социальное предпринимательство является современным явлением, которое привлекает все больше внимания и интереса, так как молодежь играет ключевую роль в общественном и экономическом развитии.

Исследование повышает осведомленность: информирует читателей о сущности и значимости молодежного социального предпринимательства, а также предоставляет обзор основных аспектов, преимуществ и вызовов этого явления, позволяя лучше понять его суть и ценность.

В исследовании указаны направления поддержки молодежи и может служить источником вдохновения и информации для молодых людей, которые интересуются социальным предпринимательством, а также предложены ресурсы и практические шаги, которые помогут молодежи начать свой путь в молодежном социальном предпринимательстве.

Основная цель статьи по молодежному социальному предпринимательству состоит в том, чтобы повысить осведомленность, информированность аудитории, продвигать социальное молодежное предпринимательство и создавать информационный ресурс, который будет полезен для различных аудиторий.

Материалы исследования могут способствовать популяризации и привлечению внимания к молодежному социальному предпринимательству. Они могут подчеркнуть его значимость и показать, какой положительный вклад он может внести в решение социальных проблем и устойчивое развитие.

Ключевые слова: молодежное предпринимательство, социальное предпринимательство, социальное воздействие, принципы молодежного сотрудничества, молодежная предпринимательская «двадцатка» G20.

Введение.

Социальное предпринимательство молодежи – это явление, которое привлекает все большее внимание и признание в современном обществе. Молодые предприниматели, стремящиеся не только к финансовому успеху, но и к достижению социальных целей, играют важную роль в решении социальных проблем, вызывающих беспокойство на мировой арене. Они привносят инновационные подходы, свежий взгляд и энтузиазм, преобразуя и улучшая общество.

Молодежное социальное предпринимательство отличается от обычного предпринимательства тем, что его основная задача – это общественная польза, а не только прибыль. Молодежные предприниматели создают и развивают предприятия, проекты и программы, которые направлены на решение социальных проблем, таких как бедность, неравенство, экологические проблемы, доступ к образованию и здравоохранению.

Молодежные социальные предприниматели не только осознают социальные вызовы, но и находят инновационные решения, способные повлиять на общественные структуры и системы. Они стремятся к построению устойчивого и долгосрочного социального воздействия, изменяя отношение к проблемам и предлагая новые пути развития.

Цели молодежного социального предпринимательства могут варьироваться от улучшения качества жизни уязвимых групп населения до создания инновационных решений, способных изменить ограничивающие структуры и системы. Молодые

предприниматели, внедряющие социальные инновации, нередко становятся фактором изменения в обществе, стимулируя положительные изменения и вдохновляя других принять активную роль в создании лучшего будущего.

Исследование может служить ресурсом с полезной информацией о молодежном социальном предпринимательстве, которое может представить исследования, статистику, лучшие практики и примеры, которые помогут исследователям, практикам и заинтересованным сторонам получить более глубокое понимание данной темы.

Материалы и методы исследования.

При написании статьи о молодежном социальном предпринимательстве были применены следующие методы исследования:

- обзор литературы и систематический анализ: был проведен обзор академической литературы и систематический анализ существующих исследований о молодежном социальном предпринимательстве. Это помогло получить обзор существующих теорий, подходов, основных вызовов и открытых вопросов в данной области;

- анализ статистических данных: были использованы статистические данные и отчеты для анализа и описания характеристик и тенденций молодежного социального предпринимательства;

- кейс-исследования: были проведены кейс-исследования молодых социальных предпринимателей и организаций. Такие исследования помогли уяснить успешные стратегии, вызовы и факторы, которые способствуют или мешают успеху молодежного социального предпринимательства;

Комбинирование различных методов позволило получить более всестороннее и полное понимание данной темы.

Результаты и их обсуждение.

Суть социального предпринимательства молодежи заключается в том, что молодые предприниматели создают и развивают предприятия и проекты, которые обладают двойной целью – не только приносить прибыль, но и вносить положительное социальное воздействие в общество.

В Стратегии «Узбекистан – 2030» намечены задачи по обеспечению занятости молодых людей и достижению решения их проблем, а также по снижению уровня безработицы с 14 до 11 процентов. Вместе с тем уделено внимание дальнейшей популяризации IT-сферы среди молодежи и повышению экспорта соответствующих услуг. Для этого намечены действенные меры по обеспечению занятости 300 тысяч молодых людей в данном сегменте, обучению школьников современным профессиям, востребованным на международном IT-рынке, по расширению проекта «Один миллион программистов» и подготовке ежегодно 15 тысяч одаренных юношей и девушек на основе программ в соответствии с требованиями престижных международных организаций [1], [2].

Таблица 1 – Финансирование организации деятельности молодежных промышленных и предпринимательских зон (МППЗ) и молодежных проектов на 2024 год

№	Виды работ	Количество	Сумма
1	Обеспечение наружными инженерно-коммуникационными сетями за счет республиканского бюджета	15 МППЗ	16,3 млрд. сум
2	Реализация программы развития социальной и производственной инфраструктуры за счет бюджета	29 проектов	159,1 млрд. сум
3	Реализация программы развития социальной и производственной инфраструктуры за счет Фонда развития предпринимательской инфраструктуры	116 проектов	29,4 млрд. сум
Примечание: Примечание: составлено на основе источника [3]			

Анализируя таблицу 1 можно сказать, что в результате проведенной работы по организации деятельности молодежных промышленных и предпринимательских зон (МППЗ), а также поддержке предпринимательских инициатив молодежи из республиканского бюджета на расходы по обеспечению наружными инженерно-коммуникационными сетями 15 МППЗ страны выделено 16,3 млрд. сумов, на объектах выполнены работы на сумму 9,9 млрд. сумов, профинансировано 10,2 млрд. сумов.

Также в рамках реализации программы развития социальной и производственной инфраструктуры 159,1 млрд. сумов выделено на 29 проектов за счет дополнительных средств местных бюджетов, а также 29,4 млрд. сумов – на 116 проектов за счет Фонда развития предпринимательской инфраструктуры.

За счет средств Фонда развития инфраструктуры предпринимательства, а также авансовых платежей профинансированы строительно-ремонтные работы на сумму 13,6 млрд. сумов [3].

Молодежные социальные предприниматели обращают внимание на социальные проблемы и потребности своего общества, их страсть и миссия заключается в решении этих проблем через предпринимательскую деятельность и инновационные подходы. Они стремятся создать продукты, услуги или модели бизнеса, которые имеют позитивное влияние на окружающих и способствуют устойчивому развитию.

В понимании роли малого предпринимательства в снижении безработицы молодежи необходимо хорошо знать его экономическую сущность, какое место он занимает в условиях рыночных отношений, в различных формах собственности в становлении национальной экономики [4], [5].

Социальное предпринимательство молодежи, хотя и имеет множество преимуществ, также сталкивается с рядом проблем, которые затрудняют его развитие и эффективность. Рассмотрим некоторые из основных проблем социального предпринимательства молодежи (рисунок 1):

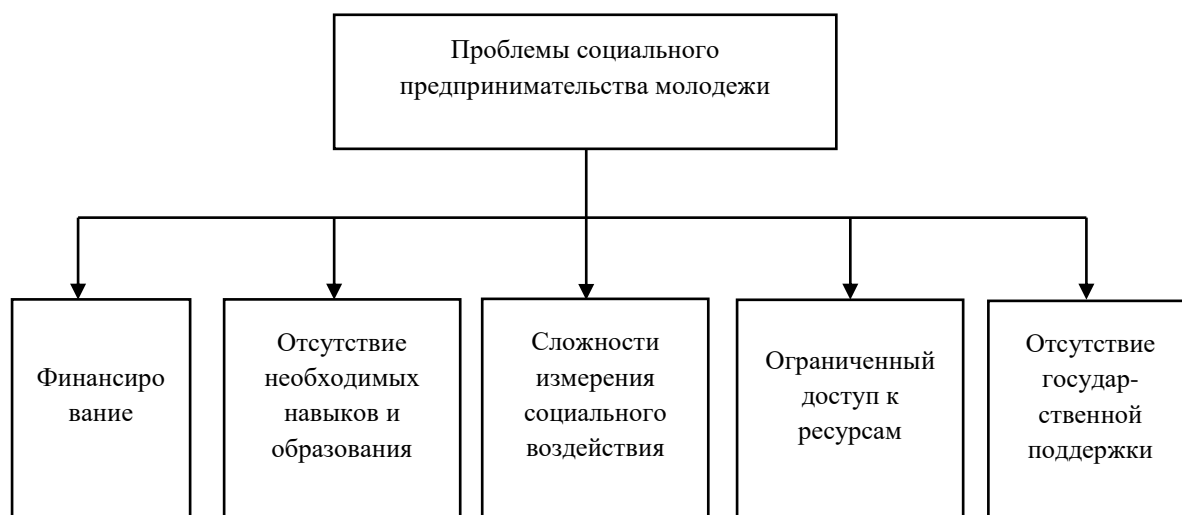

Рисунок 1 – Проблемы социального предпринимательства молодежи

Примечание: составлено автором

- Финансирование: Получение финансирования является одной из наиболее сложных задач для молодых социальных предпринимателей. Они часто сталкиваются с трудностями получения доступа к грантам, кредитам или инвестициям, особенно на ранних стадиях развития своего предприятия. Ограничение доступа к финансовым ресурсам может затормозить рост и расширение социальных предприятий молодежи [6].

- Отсутствие необходимых навыков и образования: Молодые социальные предприниматели могут столкнуться с недостатком знаний и навыков в различных областях, таких как управление, маркетинг, финансы или технологии. Отсутствие необходимого образования и опыта может стать преградой для эффективного управления социальным предприятием и развития инновационных решений [7].

- Сложности измерения социального воздействия: Измерение и анализ социального воздействия является сложной задачей для молодых социальных предпринимателей. Они должны доказать и документировать позитивные изменения, которые их предприятия вносят в сообщество. Отсутствие ясных и стандартизированных критериев измерения может затруднить демонстрацию социальной эффективности и привлечение поддержки [8].

- Ограниченный доступ к ресурсам: Молодые социальные предприниматели часто имеют ограниченный доступ к ресурсам, таким как пространство для работы, инфраструктура, экспертное сопровождение и сетевые связи. Это может ограничить их возможности для масштабирования и развития своих проектов.

- Отсутствие государственной поддержки: Во многих странах отсутствует достаточная государственная поддержка для социального предпринимательства молодежи. Отсутствие стимулов и программа поддержки может сдерживать молодежь от вовлечения в социальное предпринимательство и затруднять преодоление преград на ранней стадии создания предприятий.

Эти проблемы могут оказывать значительное влияние на развитие и успех социального предпринимательства молодежи. Однако, с поддержкой соответствующих программ и ресурсов, молодые предприниматели могут преодолеть эти препятствия и реализовать свой потенциал в создании позитивных изменений в обществе.

Рассмотрим более подробно сложности измерения социального воздействия в молодежном предпринимательстве. Молодежное предпринимательство, ориентированное на достижение социальных целей, как решение социальных проблем и улучшение качества жизни в обществе, становится все более популярным. Эти успешные предприниматели стремятся не только создать успешный бизнес, но и принести положительные изменения в своем окружении, влияя на различные аспекты общества, такие как занятость, экономическое развитие, окружающая среда и социальная справедливость [9].

Однако измерение социального воздействия в молодежном предпринимательстве может оказаться непростой задачей. Это связано со множеством факторов, которые должны быть учтены при оценке влияния социального предпринимательства на общество (рис. 2).

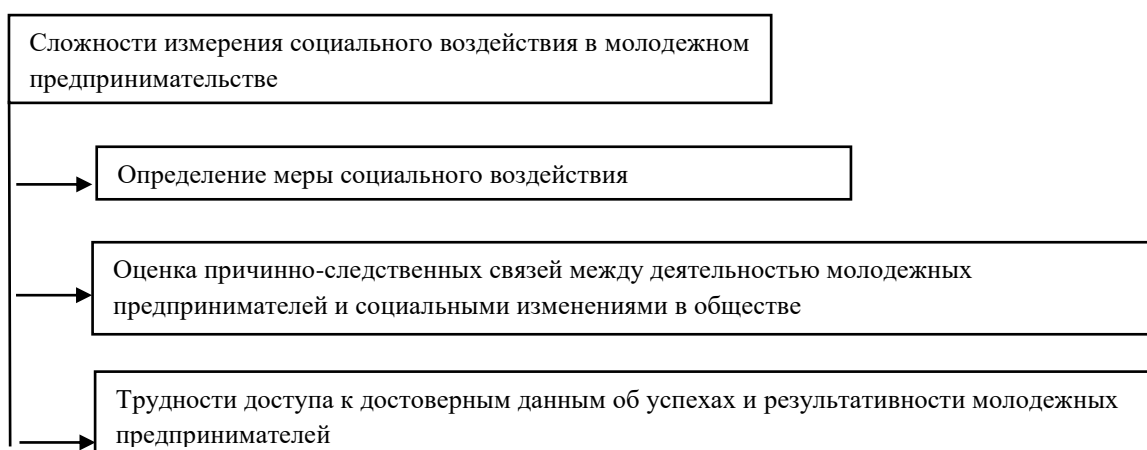

Рисунок 2 – Сложности измерения социального воздействия в молодежном Предпринимательстве

Примечание: составлено автором

Первая сложность заключается в определении меры социального воздействия. Классические показатели успеха в бизнесе, такие как прибыль, доходность и рост, не всегда адекватно отражают социальные цели и результаты молодежного предпринимательства. Вместо этого, необходимо разработать новые индикаторы, такие как количество созданных рабочих мест, уровень активности молодежи в сфере предпринимательства и восприятие изменения в обществе со стороны пользователей услуг или продуктов предпринимателя.

Вторая сложность заключается в оценке причинно-следственных связей между деятельностью молодежных предпринимателей и социальными изменениями в обществе. Понять, насколько успешным оказалось предпринимательство в решении социальных проблем, может быть трудно из-за сложных взаимодействий различных факторов. К примеру, молодежный предприниматель может создать рабочие места для безработных молодых людей, но влияние на уровень безработицы в целом может быть незначительным, если экономическое развитие региона не способствует созданию новых рабочих мест.

Третья сложность связана с трудностями доступа к достоверным данным об успехах и результативности молодежных предпринимателей. Величина социального воздействия может быть скрыта или недостаточно изучена, особенно в развивающихся странах, где отсутствуют достаточно детализированные статистические данные о предпринимательстве в целом.

Чтобы преодолеть эти сложности и добиться более точного измерения социального воздействия в молодежном предпринимательстве, необходимо проводить более глубокие исследования, разрабатывать новые методики оценки и сотрудничать с молодежными предпринимателями для получения данных из первых рук. Важно также строить мосты между академическими и научными исследованиями и практиками в молодежном предпринимательстве, чтобы обмениваться опытом и разрабатывать общие подходы к измерению и оценке социального воздействия.

Сложности измерения социального воздействия в молодежном предпринимательстве должны быть рассмотрены и преодолены для того, чтобы эти предприниматели могли полностью реализовать свой потенциал в решении социальных проблем и внесении существенного вклада в общество. Более точные и надежные методы и показатели оценки социального воздействия помогут привлечь внимание инвесторов, государственных органов и других заинтересованных сторон к важности и эффективности молодежного предпринимательства [10], [11].

Решением проблем молодежного социального предпринимательства в рамках G20 рассматривается молодежное сотрудничество, так как молодые люди играют ключевую роль в общественном и экономическом развитии своих стран.

Молодежное сотрудничество в G20 основано на нескольких принципах (рис. 3):

Первым принципом является признание роли молодежи в решении глобальных проблем и достижении устойчивого развития. Молодежь всех стран-членов G20 выступает в качестве ключевого драйвера изменений и инноваций, и их вклад в экономику и общество необходимо учитывать при формировании глобальной повестки дня.

Второй принцип – укрепление диалога и сотрудничества между молодежными организациями и правительствами. G20 поощряет активное участие молодежных представителей в различных платформах и форумах, а также проводит специальные мероприятия и консультации для обеспечения диалога и обмена опытом между молодежью и правительством.

Третий принцип – поддержка молодежного предпринимательства и инноваций. G20 признает значимость молодежного предпринимательства в развитии экономики и создании рабочих мест. Для этого они разрабатывают и реализуют программы и инициативы, направленные на обучение и поддержку молодых предпринимателей, доступ к

финансированию и создание благоприятной экосистемы для старта и развития молодежных стартапов.

Рисунок 3 – Принципы молодежного сотрудничества в G20

Примечание: составлено автором

Кроме того, G20 поддерживает молодежное образование и подготовку, предоставляя возможности для обмена опытом, обучения и профессионального развития молодежи. Они активно сотрудничают в области высшего образования, науки, технологий и инноваций, чтобы создать условия для молодежи для успешной адаптации к быстро меняющимся требованиям рынка труда и экономики.

Одной из инициатив G20 в молодежной сфере является Молодежный саммит G20. Он проводится параллельно с саммитом G20 и представляет собой платформу для обсуждения вопросов, касающихся молодежи, и разработки рекомендаций для правительств и организаций G20. Молодежный саммит стимулирует участие молодежи в мировом управлении и способствует развитию и укреплению глобального молодежного движения.

Молодежный саммит G20 – это международное мероприятие, которое проводится параллельно с саммитом G20 и объединяет молодых лидеров из стран-членов G20 и других стран. Он представляет собой платформу для обсуждения вопросов, касающихся молодежи, и разработки рекомендаций для правительств и организаций G20.

Молодежная предпринимательская «двадцатка» G20 представляет собой инициативу, которая объединяет молодых предпринимателей из стран-членов G20 для сотрудничества, обмена опытом и решения совместных проблем. Эта инициатива основана на признании важности роли молодежи в экономическом развитии и инновациях.

Молодежный саммит G20 является важной частью диалога между молодежью и правительством. Он предоставляет возможность представителям молодежных организаций, активистам и предпринимателям высказать свои идеи, предложения и заботы, связанные с социальным и экономическим развитием. Участники саммита вносят свой вклад в формирование политических рекомендаций для G20 и представляют голос молодежи на международной арене.

Главная цель молодежной предпринимательской «двадцатки» G20 – создание благоприятных условий для развития молодежного предпринимательства и содействие его расширению. Члены данной инициативы совместно работают над разработкой и реализацией программ и проектов, направленных на поддержку и стимулирование молодежного предпринимательства.

Более подробно цели Молодежного саммита G20 включают:

- Обсуждение важных вопросов, связанных с молодежной политикой и развитием. Участники саммита обсуждают темы, такие как молодежное занятость, образование и обучение, инновации, устойчивое развитие, гендерное равенство и другие аспекты, влияющие на молодежь и общество.

- Развитие и реализация новаторских инициатив и проектов. Участники Молодежного саммита G20 имеют возможность разработать и представить свои идеи, проекты и инициативы, которые способствуют социальному и экономическому развитию молодежи и общества в целом.

- Установление международных партнерств и сетей. Молодежный саммит G20 способствует укреплению связей между молодыми лидерами, предпринимателями и активистами из разных стран. Это позволяет участникам развивать международные партнерства и сети, которые способствуют обмену опытом и знаниями, а также содействуют реализации совместных проектов.

- Повышение осведомленности и влияния молодежи. Молодежный саммит G20 предоставляет площадку для выражения мнения и забот молодежи, а также влияния на принятие решений на международном уровне. Участники саммита активно участвуют в формировании документов и рекомендаций, которые передаются правительствам G20.

Молодежный саммит G20 является важным форумом для молодежи, систематически привлекающим внимание к вопросам и потребностям молодежи на глобальном уровне. Он не только предоставляет возможность для диалога между молодежью и властью, но и способствует развитию и совместной реализации конкретных проектов, чтобы молодежь могла сыграть свою роль в достижении устойчивого и инклюзивного развития.

Молодежное сотрудничество в G20 имеет огромный потенциал для содействия устойчивому развитию и решению мировых проблем. С учетом значимости молодежи в обществе и их способности к инновациям, G20 стремится активно вовлекать молодежь в принятие решений и реализацию политик, чтобы обеспечить более представительную и эффективную глобальную систему управления.

Молодежная предпринимательская «двадцатка» G20 также регулярно проводит молодежные саммиты и форумы, где представители молодежи имеют возможность обсуждать свои проблемы, обмениваться опытом и презентовать свои проекты и инициативы. Эти мероприятия содействуют развитию международного сотрудничества и создают платформу для привлечения внимания к молодежному предпринимательству в рамках G20.

Молодежная предпринимательская «двадцатка» G20 играет важную роль в повышении сознания о значимости молодежного предпринимательства, создании благоприятной среды для его развития и поддержки молодых предпринимателей по всему миру. Эта инициатива призвана не только стимулировать экономический рост и инновации, но и решать социальные проблемы и способствовать устойчивому развитию глобального сообщества.

Заключение.

В статье были описаны проблемы, с которыми сталкиваются молодые предприниматели в области социального предпринимательства. Эти проблемы требуют своего решения, некоторые пути которых будут предложены ниже:

- Образование и обучение: предоставление доступа к качественному образованию и обучению в области предпринимательства может помочь молодым предпринимателям развить необходимые навыки и знания для эффективного управления своими социальными предприятиями. Государственные и неправительственные организации, учебные заведения и предпринимательские инкубаторы могут предлагать курсы, тренинги и менторскую поддержку.

- Правовая и институциональная поддержка: создание специального юридического и регуляторного окружения, а также институциональной поддержки для социальных предпринимателей, может помочь устранить правовые и административные барьеры, с которыми они сталкиваются. Важно привлечь государственные органы, законодателей и экономические институты для разработки политик и программ, способствующих развитию социального предпринимательства.

- Создание партнерств и сетей: сотрудничество и партнерство между молодыми предпринимателями, государственными органами, неправительственными организациями и бизнес-сектором может помочь создать благоприятную экосистему для развития социального предпринимательства. Обмен опытом, ресурсами и знаниями позволит молодым предпринимателям избежать изоляции и получить поддержку искусственного интеллекта для развития своих предприятий.

- Изменение общественного восприятия: продвижение социального предпринимательства в обществе и изменение его восприятия могут помочь молодым предпринимателям получить больше поддержки и признания. Сюда входит информационная кампания, освещающая успехи и пользу социальных предпринимательств, а также работа с образовательными учреждениями для интеграции социального предпринимательства в учебные программы.

- Менторская поддержка: обеспечение возможности получить поддержку и руководство со стороны опытных предпринимателей и экспертов может помочь молодым предпринимателям преодолеть сложности и узкие места. Менторы могут предоставить ценные советы, свои контакты и помочь решить проблемы, с которыми сталкивается молодежь в (на) своем предпринимательском пути.

Перечисленные пути решения проблем социального молодежного предпринимательства могут работать совместно, создавая благоприятную среду для развития и роста молодых предпринимателей, которые стремятся принести положительные изменения в общество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Стратегия Узбекистан – 2030. [Электронный ресурс] — URL: <https://uzbekistan2030.uz/ru/decreee/3> (дата обращения: 12.01.2024)
- 2 Тухлиев Н.В. Узбекистане создано 210 промышленных и предпринимательских зон молодежи. [Электронный ресурс] — URL: https://uzconsulate.ru/read_uz/798 (дата обращения: 22.01.2024)
- 3 Развитие молодежного предпринимательства и образования было одним из приоритетных направлений деятельности Комитета. [Электронный ресурс] — URL: <https://senat.uz/ru/post/post-1697> (дата обращения: 20.01.2024)
- 4 Сабирова Р.К., Мусаева А.А., Тажиденова А.Р. Жастар арасындагы жұмыссыздықты төмендетудегі шағын кәсіпкерліктің ролі. Экономика: стратегия и практика. — №1(16). — 2021. — С.117-129
- 5 Горбунова Е.Г., Кабанов В.Н., Плужникова П.А. Вузы как часть экосистемы развития молодежного предпринимательства. Бизнес. Образование. Право. Волгоград: Волгоградский институт бизнеса. — №3 (44). — 2020. — С. 39–44
- 6 Tadjibaeva D. (2019) Small and medium-sized enterprise finance in Uzbekistan: challenges and opportunities, ADB working paper. Available at: — URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/524081/adbi-wp997.pdf> (accessed: 20.01.2024)
- 7 Mahmood Z. & Almquist R. (2017). Youth social entrepreneurship: A new avenue for reducing youth unemployment and poverty in developing countries. The Journal of Development Studies. №53(7). P. 949-965
- 8 Nicholls A. (2019). The legitimacy of social entrepreneurship: Reflexive isomorphism in a pre-paradigmatic field. Entrepreneurship Theory and Practice. 34(4). P. 611-633
- 9 Surabhi K. (2019) Top 10 Young Entrepreneurs of India. Available at: — URL: <https://www.marketingmind.in/top-10-young-entrepreneurs-of-india/> (accessed: 23.01.2024)
- 10 Teather E., Sharif N. (2019). The social responsibility of youth entrepreneurship: Is youth enterprise the panacea for 21st century social problems? International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research. №18(5). P. 602-621

11 Paramonova Y. (2020) Perceived barriers for youth entrepreneurship and a possible solution: the case of Uzbekistan. *Society and innovations*. Issue 1(1). P.165-173

ҚОҒАМ МЕН ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨСУ ДРАЙВЕРІ РЕТІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАСТАР КӘСІПКЕРЛІГІН ДАМУ

Андатпа.

Жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігі туралы мақаланың өзектілігі жастардың әлеуметтік мәселелерді шешудегі және тұрақты дамуға қолжеткізудегі рөлінің маңыздылығына баса назар аудару қажеттілігінде. Жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігі – бұл қазіргі заманғы құбылыс, ол көбірек назар аударады және қызығушылық тудырады, өйткені жастар әлеуметтік және экономикалық дамуда шешуші рөл атқарады.

Зерттеу хабардарлықты арттырады: оқырмандарды жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігінің мәні мен маңыздылығы туралы хабардар етеді, сонымен қатар құбылыстың негізгі аспектілеріне, артықшылықтары мен қиындықтарына шолу жасайды, оның мәні мен құндылығын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жастарды қолдау бағыттарын көрсетеді және әлеуметтік кәсіпкерлікке қызығушылық танытатын жастарға шабыт пен ақпарат көзі бола алады, сонымен қатар жастарға жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігінде өз жолын бастауға көмектесетін ресурстар мен практикалық қадамдар ұсынады.

Жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігі туралы мақаланың негізгі мақсаты – аудиторияның хабардарлығын арттыру, әлеуметтік жастар кәсіпкерлігін ілгерілету және әртүрлі аудиториялар үшін пайдалы болатын ақпараттық ресурс құру.

Зерттеу материалдары жастардың әлеуметтік кәсіпкерлігін насихаттауға және назар аударуға ықпал етуі мүмкін. Олар оның маңыздылығын атап өтіп, оның әлеуметтік мәселелерді шешуге және тұрақты дамуға қаншалықты оң үлес қоса алатынын көрсете алады.

Негізгі сөздер: жастар кәсіпкерлігі, әлеуметтік кәсіпкерлік, әлеуметтік ықпал, жастар ынтымақтастығы қағидаттары, жастар кәсіпкерлігінің G20 «жиымалығы».

DEVELOPMENT OF SOCIAL YOUTH ENTREPRENEURSHIP AS A DRIVER OF SOCIAL AND ECONOMIC GROWTH

Abstract.

The relevance of the article on youth social entrepreneurship lies in the need to focus on the importance of the role of youth in solving social problems and achieving sustainable development. Youth social entrepreneurship is a modern phenomenon that is attracting more and more attention and interest, as young people play a key role in social and economic development.

The study raises awareness: it informs readers about the essence and significance of youth social entrepreneurship, as well as provides an overview of the main aspects, advantages and challenges of this phenomenon, allowing them to better understand its essence and value.

The study identifies areas of support for youth and can serve as a source of inspiration and information for young people who are interested in social entrepreneurship, as well as resources and practical steps that will help young people start their path in youth social entrepreneurship.

The main purpose of the article on youth social entrepreneurship is to raise awareness, inform the audience, promote social youth entrepreneurship and create an information resource that will be useful for various audiences.

The research materials can help to popularize and attract attention to youth social entrepreneurship. They can highlight its importance and show what a positive contribution it can make to solving social problems and sustainable development.

Key words: youth entrepreneurship, social entrepreneurship, social impact, principles of youth cooperation, G20 youth entrepreneurial group.

REFERENCES

- 1 Strategiya Uzbekistan – 2030 [Strategy Uzbekistan – 2030]. Available at: — URL: <https://uzbekistan2030.uz/ru/decrees/3> [in Russian]. (accessed: 12.01.2024)
- 2 Tukhliev N.V. (2024) Uzbekistane sozdano 210 promyshlennykh i predprinimatel'skikh zon molodezhi [210 industrial and entrepreneurial youth zones have been created in Uzbekistan]. Available at: — URL: https://uzconsulate.ru/read_uz/798 [in Russian]. (accessed: 22.01.2024)
- 3 Razvitie molodezhnogo predprinimatel'stva i obrazovaniya bylo odnim iz prioritnykh napravlenii deyatel'nosti Komiteta [The development of youth entrepreneurship and education was one of the priorities of the Committee's activities]. Available at: — URL: <https://senat.uz/ru/post/post-1697> [in Russian]. (accessed: 20.01.2024)

4 Sabirova R.K., Musaeva A.A., Tazhidenova A.R. (2021) Jastar arasyndaғы jümıssyzdyqty төmendetudegi saғыn käsıperlıktıñ röli [The role of small business in reducing youth unemployment] Ekonomika: strategiya i praktika. №1(16). P.117-129 [in Kazakh]

5 Gorbunova E.G., Kabanov V.N., Pluzhnikova P.A. (2020) Vuzy kak chast' ekosistemy razvitiya molodezhnogo predprinimatel'stva. Biznes. Obrazovanie. Pravo [Universities as part of the ecosystem of youth entrepreneurship development. Business. Education. Law]. Volgograd: Volgogradskii institut biznesa. №3(44). P. 39-44 [in Russian]

6 Tadjibaeva D. (2019) Small and medium-sized enterprise finance in Uzbekistan: challenges and opportunities, ADB working paper. Available at: — URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/524081/adbi-wp997.pdf> [in English]. (accessed: 20.01.2024)

7 Mahmood Z. & Almquist R. (2017). Youth social entrepreneurship: A new avenue for reducing youth unemployment and poverty in developing countries. The Journal of Development Studies. №53(7). P. 949-965 [in English]

8 Nicholls A. (2019). The legitimacy of social entrepreneurship: Reflexive isomorphism in a pre-paradigmatic field. Entrepreneurship Theory and Practice. 34(4). P. 611-633 [in English]

9 Surabhi K. (2019) Top 10 Young Entrepreneurs of India. Available at: — URL: <https://www.marketingmind.in/top-10-young-entrepreneurs-of-india/> [in English]. (accessed: 23.01.2024)

10 Teather E., Sharif N. (2019) The social responsibility of youth entrepreneurship: Is youth enterprise the panacea for 21st century social problems? International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research. №18(5). P. 602-621 [in English]

11 Paramonova Y. (2020) Perceived barriers for youth entrepreneurship and a possible solution: the case of Uzbekistan. Society and innovations. Issue 1(1). P.165-173 [in English]

Information about author:

Dilafruz Fayzieva – **corresponding author**, PhD, senior lecturer of the Department of “Corporate Governance”, Tashkent State University, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: dilafruz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

Информация об авторах:

Дилафруз Файзиева – **основной автор**, PhD, старший преподаватель кафедры «Корпоративное управление», Ташкентский государственный университет, г. Ташкент, Узбекистан

E-mail: dilafruz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

Авторлар туралы ақпарат:

Дилафруз Файзиева – **негізгі автор**, PhD, «Корпоративтік басқару» кафедрасының аға оқытушысы, Ташкент мемлекеттік университеті, Ташкент қ., Өзбекстан

E-mail: dilafruz0306@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6587-0855>

Л.А. Майсигова *

¹Ингушский государственный университет
г. Магас, 386001, Республика Ингушетия
*e-mail: maisigova@yahoo.com

АНАЛИЗ ИНСТРУМЕНТОВ ФИНАНСОВОГО РЫНКА РОССИИ

Аннотация.

Исследование посвящено комплексному анализу инструментов финансового рынка России, с акцентом на передовые механизмы привлечения капитала – Первичное размещение монет (Initial Coin Offering, ICO) и Первичное публичное размещение (Initial Public Offering, IPO). Основная цель заключается в оценке текущего состояния и потенциала роста фондового рынка в условиях цифровизации экономики и новых экономических ограничений. Работа включает глубокий сравнительный анализ этих инструментов, основываясь на данных с 2015 по 2022 годы.

В ходе исследования использованы классические экономические методы, в частности анализ и синтез, а также индуктивно-дедуктивный подход. Результатом стал комплекс оценочных критериев, позволяющих описать динамику и эффективность фондового рынка России. Разработанные методы демонстрируют влияние цифровизации на прозрачность и доступность фондового рынка для частных инвесторов.

Выявленные тенденции и предложенные меры усовершенствования инфраструктуры фондового рынка способствуют его дальнейшему развитию, укрепляют экономику страны и повышают привлекательность рынка для инвесторов. Исследование вносит весомый вклад в теорию финансовых рынков и может служить основой для разработки долгосрочных стратегий государственного регулирования и управления рыночными рисками.

Ключевые слова: фондовый рынок, капитализация фондового рынка, кризис, финансовый рынок, внутренний корпоративный спрос.

Введение.

Современная экономика России характеризуется активным развитием финансового рынка, благодаря чему вопрос анализа его инструментов приобретает особенную актуальность. Исследование направлено на оценку и систематизацию имеющихся финансовых инструментов, в том числе IPO и ICO, их эффективности и возможностей для вовлечения частных инвесторов в финансовую деятельность.

Содержание статьи направлено на выявление проблем и потенциальных рисков, а также разработку рекомендаций по улучшению регулятивной базы и информационной прозрачности. Автор опирается на классические методы экономического анализа, а также на современные методологии в области финансовой инженерии и цифровых инноваций.

Целью настоящего исследования является всесторонний анализ современного состояния и перспектив развития российского фондового рынка, включая идентификацию ключевых проблематик и потенциальных рисков. Особое внимание уделяется формулировке стратегических рекомендаций, направленных на совершенствование нормативно-правовой базы и укрепление принципов информационной открытости. В основу анализа положены как традиционные экономические подходы, так и передовые методики в сфере финансовой инженерии и технологических инноваций.

Для начала комплексного изучения проблематики исследования были изучены последние данные по состоянию фондового рынка и его инструментов, представленные Центральным банком РФ, Федеральной службой государственной статистики, а также научные работы российских и зарубежных экспертов в сфере экономики и финансов.

Исходя из последних данных, представленных Центральным банком Российской Федерации, Федеральной службой государственной статистики, а также исследований

ведущих российских и международных экспертов, автор проводит исследование инструментов фондового рынка.

В своем исследовании Сайбель Н.Ю. и Ковальчук А.В. рассмотрели проблемы и перспективы развития фондового рынка России. Они выявили проблемы, препятствующим эффективному развитию фондового рынка. К этим проблемам относятся низкий уровень капитализации фондового рынка, отсутствие развитой инфраструктуры, высокая концентрация предприятий топливно-энергетического комплекса, высокий уровень мошенничества на российском фондовом рынке, несовершенство налогообложения операций фондового рынка, высокая волатильность российского рынка ценных бумаг, отсутствие должной защиты прав инвестора [1].

Для глубинного понимания тематики привлекались актуальные исследования ведущих экономистов, включая работы Шиллера (Shiller, R.J. «Irrational Exuberance», Princeton University Press, 2015) и Ло (Lo, A.W. «Adaptive Markets: Financial Evolution at the Speed of Thought», Princeton University Press, 2017), которые рассматривают поведенческие аспекты финансовых рынков и адаптацию к новым экономическим условиям.

Кроме того, для анализа инновационных инструментов, таких как ICO и IPO, были использованы данные исследований, проведенных на платформах Crunchbase и CoinSchedule, а также публикации в журналах «Journal of Financial Economics» и «Journal of Business Venturing». Это позволило оценить вклад этих инструментов в привлечение капитала и их влияние на фондовый рынок.

Таким образом, данная работа представляет собой значительный вклад в понимание и улучшение финансовой архитектуры России, предлагая аналитический обзор текущих тенденций и стратегических направлений развития, что несомненно обладает значительной теоретической и прикладной ценностью для регуляторов, инвесторов и профессионалов отрасли.

Исследование направлено на оценку инновационных подходов в привлечении капитала, в частности, через первичные публичные предложения акций (IPO) и первичные предложения монет (ICO), с целью выявления их роли и места в эволюции фондового рынка на фоне цифровизации экономики и обновления регуляторных механизмов. Автор стремится не только к анализу текущего эффективного функционирования рынка, но и к разработке направлений для улучшения его законодательной поддержки, повышения прозрачности операций и укрепления его привлекательности как для национальных, так и для международных инвесторов.

Исследование предполагает анализ эффективности фондового рынка и разработку рекомендаций, направленных на оптимизацию законодательной базы, улучшение прозрачности и повышение общей привлекательности данного сегмента финансового рынка для внутренних и международных инвесторов.

Материалы и методы исследования.

В данном исследовании применяется комплексный подход, объединяющий количественные и качественные методы анализа. В качестве основного инструмента для изучения динамики и структуры фондового рынка использовались статистические данные Центрального банка РФ и Федеральной службы государственной статистики.

Методологической основой исследования послужили классические теории финансового рынка и современные подходы к финансовой инженерии. Были применены методы временных рядов для анализа трендов развития рынка, для выявления взаимосвязей между ключевыми показателями, а также для оценки стратегических перспектив и потенциальных рисков. Были использованы логистический, графический и статистический методы анализа.

Исследование стремится к обеспечению высокого уровня объективности и воспроизводимости результатов. Все данные и аналитические инструменты были

тщательно подобраны и применены с учетом их актуальности и признанности в академическом сообществе.

Объектом исследования является фондовый рынок России, текущее состояние и тенденция развития фондового рынка России, его взаимодействие с макроэкономическими показателями.

При подборе данных для анализа была использована только доступная информация из открытых источников, обеспечивающая как точность полученных результатов, так и их надёжность и прозрачность. Это дало возможность оценить как общее состояние фондового рынка в денежном выражении, так и скорости изменений и степень развития отдельных его сегментов, в частности, уровень капитализации и развития биржевых операций [2], [3].

Методика оценки развития фондового рынка на примере Российской Федерации характеризуют степень развития фондового рынка с точки зрения уровня капитализации (индикатор 1), характеризуется степень развития фондового рынок по уровню развития биржевых операций (индикатор 2). В этой части исследовали различные факторы, которые могут повлиять на эффективность акции в сегменте финансового рынка на примере российского фондового рынка. Это исследование основано на ряде предыдущих международных исследований, в которых изучались и оценивались аспекты фондового рынка.

Результаты и их обсуждения.

В данном разделе представлены ключевые результаты исследования, а также их анализ с привлечением иллюстративного материала. Исследование фокусируется на оценке текущего состояния и тенденций развития фондового рынка России, с особым вниманием к его взаимодействию с макроэкономическими показателями. Изучение инструментов фондового рынка, а именно ИСО и IPO, позволило выявить ключевые факторы, влияющие на их эффективность. Было обнаружено, что применение цифровых технологий оказывает позитивное воздействие на эти инструменты, обеспечивая более высокую степень прозрачности сделок и операций [4].

Диаграмма 1 представляет собой анализ динамики доли капитализации фондового рынка в ВВП Российской Федерации с 2015 по 2022 годы. Данные, использованные для создания диаграммы, были взяты из краткого статистического сборника Федеральной службы государственной статистики Российской Федерации (Россия в цифрах).

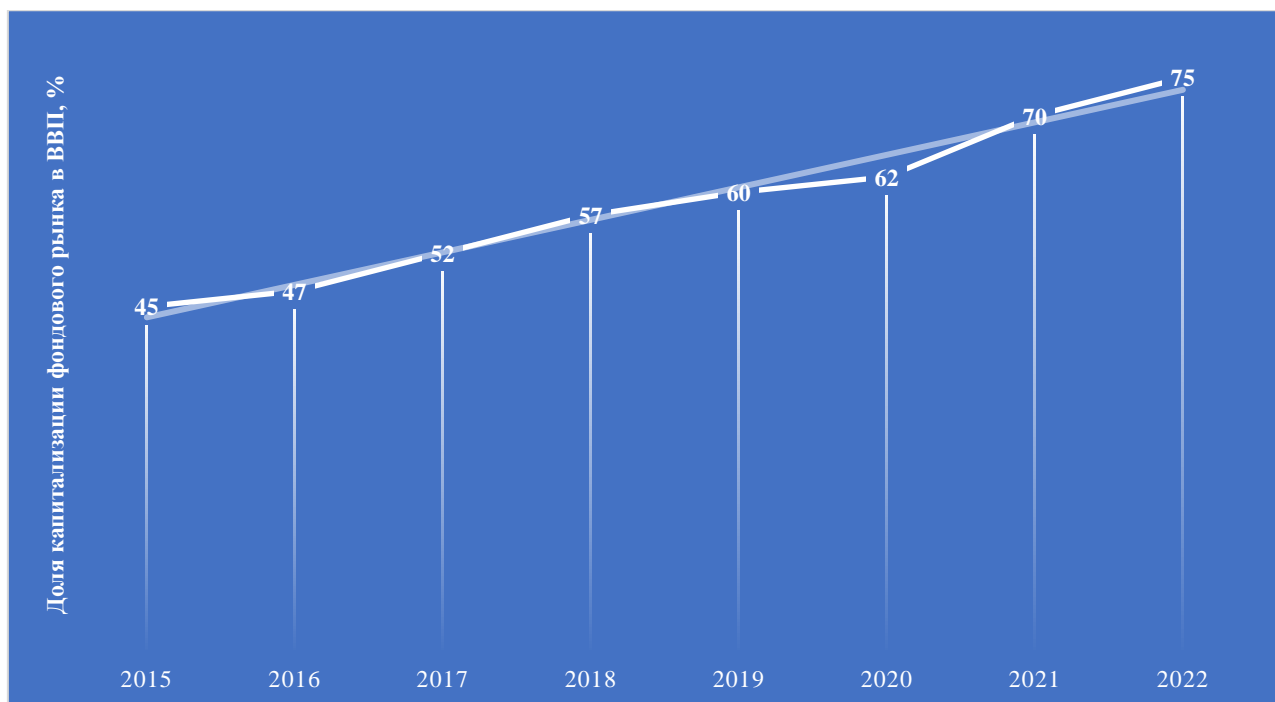

Рисунок 1 – Динамика доли капитализации фондового рынка в ВВП и ее составляющих в Российской Федерации в 2015-2022 гг., %

Примечание: составлено на основе источника [5]

Диаграмма 1 иллюстрирует изменение показателя «отношение агрегата М2 к капитализации фондового рынка России» за период с 2015 по 2022 годы. Этот показатель представляет собой важный индикатор ликвидности рынка и его способности к адаптации к изменяющимся экономическим условиям. Анализ динамики доли капитализации фондового рынка в ВВП России отображает увеличение доли капитализации фондового рынка в ВВП России с 2015 по 2022 год. Капитализация российского фондового рынка по отношению к ВВП снизилась с 41,7% в 2021 г. до 31,6% в 2022 г. Это указывает на укрепление рыночной экономики и рост вклада фондового рынка в общеэкономическое развитие страны.

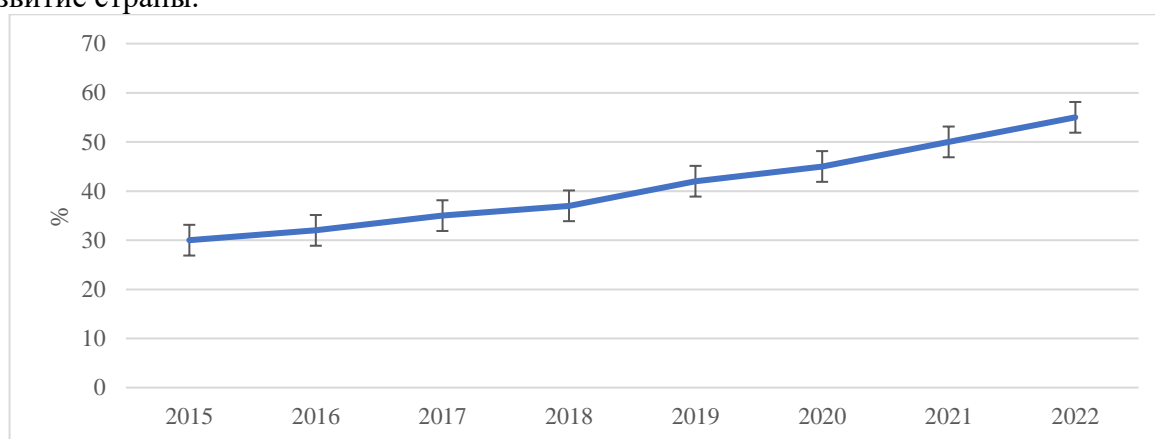

Рисунок 2 – Динамика показателя «отношение агрегата М2 к капитализации акции рынка» и его составляющих в Российской Федерации за 2015-2022 гг., %

Примечание: составлено на основе источника [5].

Диаграмма 2 содержит анализ изменения объема биржевых операций на фондовом рынке России за период с 2015 по 2022 годы. Данные демонстрируют динамику активности рынка и его реакцию на различные экономические факторы. Динамика показателя «отношение агрегата М2 к капитализации фондового рынка России показывает рост отношения денежного агрегата М2 к капитализации фондового рынка, что отражает увеличение ликвидности в экономике и повышение способности рынка к адаптации к экономическим циклам. Показатель М2 включает в себя наличные деньги в обороте и депозиты, и его рост относительно рыночной капитализации может также указывать на изменения в инвестиционных предпочтениях населения.

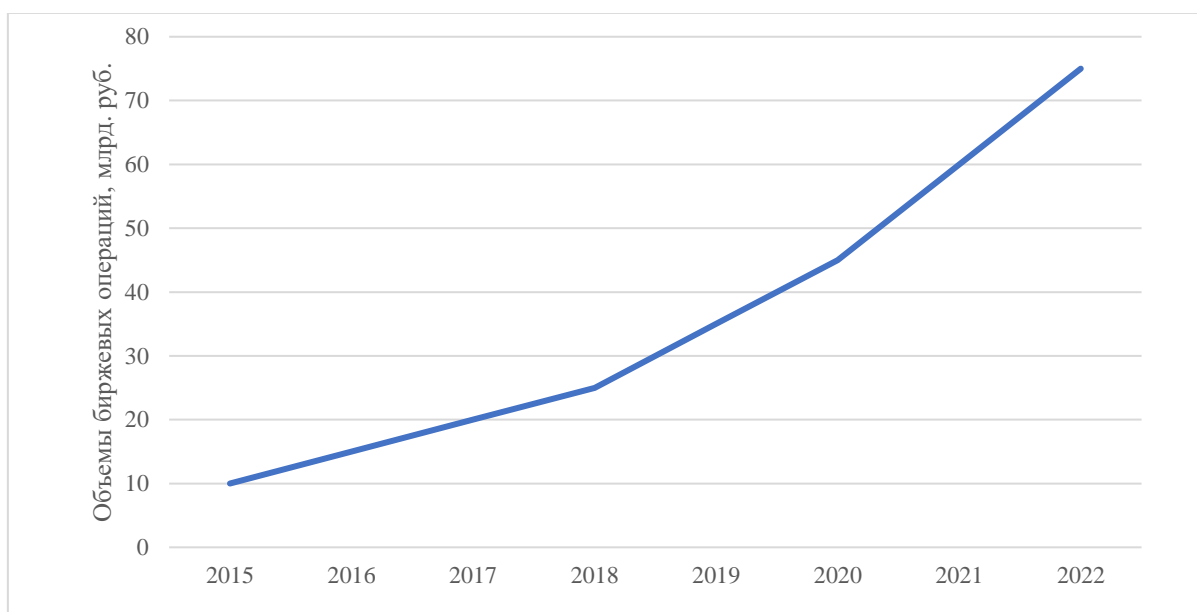

Рисунок 3 – Индикатор развития фондового рынка по Индикатору 1 за период 2015-2022 гг.

Примечание: составлено на основе источника [5].

Рисунок 3 отражает развитие фондового рынка России по Индикатору 1 в период с 2015 по 2022 годы. Индикатор 1 может включать такие аспекты, как количество IPO, объем привлеченных инвестиций или индекс рыночной капитализации.

Представленные тенденции изменения объема биржевых операций на фондовом рынке России отражает устойчивый рост объема биржевых операций, что свидетельствует о повышенной активности на рынке и увеличении количества сделок. Это также может быть индикатором притока новых инвесторов и расширения доступа к рыночным инструментам.

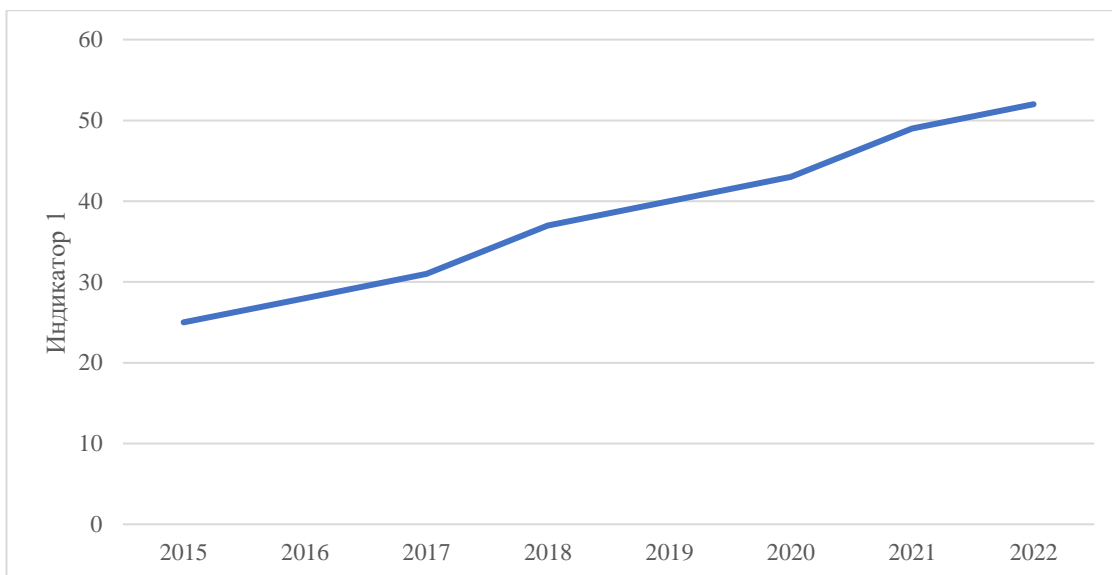

Рисунок 4 – Динамика развития фондового рынка Индикатор 2 за период 2015-2022гг.

Примечание: составлено на основе источника [5].

На рисунке 4 представлен анализ динамики развития фондового рынка России по Индикатору 2 за период с 2015 по 2022 годы. Индикатор 2 может отражать такие переменные, как уровень институционального развития, индекс инновационной активности или показатели корпоративного управления.

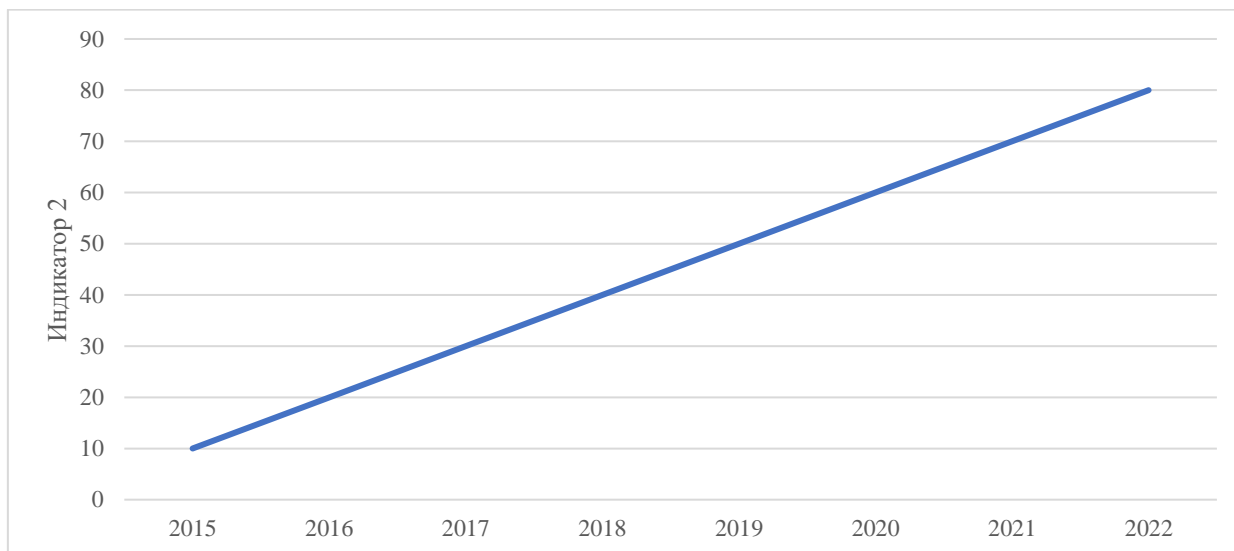

Рисунок 5 – Динамика развития фондового рынка Индикатор 2

Примечание: составлено на основе источника [5].

Диаграмма 5 представляет собой анализ двух различных индикаторов, которые могут включать разнообразные метрики, такие как объем IPO, уровень корпоративного управления или индекс инновационной активности. Рост по обоим индикаторам подтверждает положительные изменения на рынке, включая улучшение инвестиционного климата и развитие рыночной инфраструктуры.

В целом, представленные диаграммы иллюстрируют положительные тенденции на фондовом рынке России, подчёркивают важность реализации реформ и обеспечивают основу для принятия решений как для частных, так и для институциональных инвесторов.

Подъём капитализации может свидетельствовать о повышенном интересе инвесторов и уверенности в стабильности рынка. По данным Минфина, капитализация российского рынка в 2023 г. увеличилась до 57 трлн. рублей. По сравнению с данными за 2022 г. показатель вырос на 54%. По данным Росстата, номинальный объем ВВП в прошлом году составил 171,04 трлн. рублей – на 3,6% выше, чем по итогам 2022 г.

Таким образом, капитализация российского фондового рынка по итогам 2023 г. составила 33,3% от ВВП. С учетом текущего объема ВВП совокупная капитализация рынка ценных бумаг может достичь 112,9 трлн. рублей [6].

Обсуждение результатов подчеркивает важность интеграции фондового рынка с глобальными финансовыми тенденциями и необходимость укрепления его институциональной базы для повышения конкурентоспособности и привлекательности для инвесторов [7], [8]. Использование официальных статистических данных России позволяет обеспечить точность и актуальность анализа, а привлечение зарубежных источников информации способствует более широкому пониманию исследуемых явлений в контексте мировой экономики [9], [10].

Заключение.

Аналитический обзор рыночных инструментов России выявил ключевые направления для повышения эффективности и привлекательности фондового рынка, что является критически важным для привлечения капитала как внутри страны, так и за её пределами. В соответствии с предложениями некоторых исследователей, усиление правовых основ и информационных технологий может существенно улучшить доступность рынка для индивидуальных инвесторов и домохозяйств, обеспечивая им возможность для принятия обоснованных инвестиционных решений.

Рекомендуется также внедрение нормативных мер, направленных на обязательные инвестиции финансовых институтов в ценные бумаги, обращающиеся на организованных площадках. Это будет способствовать укреплению корпоративного спроса и, как следствие, увеличению капитализации рынка.

В результате проведенного исследования было выявлено несколько ключевых областей, в которых усовершенствования могут значительно улучшить функционирование фондового рынка России и его привлекательность для инвесторов. Первостепенное значение имеет дальнейшее развитие информационной инфраструктуры и образовательных программ, направленных на повышение финансовой грамотности населения. Это позволит инвесторам осуществлять более осмысленные и эффективные инвестиционные решения.

Следующим шагом является законодательное обеспечение участия финансовых институтов в капитализации фондового рынка, что приведет к укреплению корпоративного сектора и стимулированию экономического роста. Эффект от таких мер подтверждается исследованиями Beck, Levine и Loayza (2000), которые в работе «Finance and the Sources of Growth» выявили прямую связь между финансовым развитием и экономическим ростом.

Главными факторами увеличения капитализации в ближайшие годы станут ожидаемая стабилизация инфляции и снижение процентных ставок. На капитализацию российского рынка ценных бумаг влияет состояние не только отечественной, но и мировой экономики.

Еще одним фактором роста капитализации фондового рынка станет увеличение числа публичных компаний за счет новых первичных предложений акций (IPO). Нужно запустить особый механизм проведения IPO. В рамках этого механизма компании, которые работают на приоритетных высокотехнологичных направлениях, смогут в числе прочего получать компенсацию затрат на размещение. Когда особый механизм IPO для высокотехнологичных компаний начнет действовать, качество подготовки размещений улучшится за счет частичной компенсации затрат.

Увеличение числа инвесторов на фондовом рынке, особенно розничных, станет еще одним фактором повышения его капитализации, так как они принесут дополнительный капитал.

Таким образом, эффективными мерами могли бы стать налоговые льготы за участие в IPO и покупку акций, а также освобождение от налогообложения при росте курсовой стоимости бумаг эмитентов.

Внедрение предложенных мер в практику потребует скоординированных усилий со стороны государственных регуляторов, финансовых институтов и образовательных учреждений. Дальнейшие перспективы работы над темой включают изучение влияния международных экономических тенденций на российский фондовый рынок, а также разработку инструментов для оценки эффективности предлагаемых изменений в законодательстве и регуляторной практике.

В дополнение, обеспечение широкого доступа граждан к государственным ценным бумагам станет значимым шагом к укреплению финансовой устойчивости страны и расширению возможностей для населения участвовать в инвестиционной деятельности. Эти меры в совокупности сформируют более сильную, стабильную и динамичную финансовую среду, способствующую устойчивому экономическому развитию России. Важным направлением дальнейших исследований является оценка предложенных стратегических мер и их влияния на развитие фондового рынка. Результаты данных исследований могут служить основой для улучшения регуляторной политики и практики управления рыночными рисками, что в свою очередь способствует стабилизации и устойчивому развитию финансовой системы Российской Федерации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Сайбель Н.Ю., Ковальчук А.В. Фондовый рынок России: Проблемы и перспективы развития. Финансы и кредит. — №10(24). — 2018. — С.613-626
- 2 Urekeshova A., Rakhmetulina Z., Dubina I., Mottaeva A.B., Niyazbekova, S.U. (2023) The Impact of Digital Finance on Clean Energy and Green Bonds through the Dynamics of Spillover. International Journal of Energy Economics and Policy. №13(2). P. 441-452
- 3 Omarova G., Sembayev N., Niyazbekova S., Krupnov Y., Kochetkov I. (2023) Management of marketing activities of the transport sector in the context of sustainable development. E3S Web of Conferences. 371 p.
- 4 Niyazbekova S., Mottaeva A., Kharesova M., Tsurova L. (2023) Sustainable development of transport systems and development of economic cooperation between countries. E3S Web of Conferences. 371 p.
- 5 Материалы Федеральной службы государственной статистики (Росстат). [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gks.ru/> (дата обращения: 11.02.2024)
- 6 Путин: капитализация фондового рынка России к 2030 году составит 66% ВВП. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.vedomosti.ru/investments/articles/2024/02/29/1023008-putin-kapitalizatsiya-fondovogo-rinka> (дата обращения: 29.02.2024)
- 7 Nurzhanova G., Myssirov G., Zakharova O., Yessymkhanova Z., Niyazbekova S. (2023) Features of the security deposit and its impact on sustainable development of economic systems. E3S Web of Conferences. 371 p.
- 8 Urekeshova A.B., Rakhmetulina Z.B., Dubina I.N., Niyazbekova S.U. (2023) Digital Technologies to Ensure the Technological Independence of the Labor Market. Approaches to Global Sustainability, Markets, and Governance. Part F643. P.189-193
- 9 Butova T., Varzin V., Niyazbekova S., Yessymkhanova Z., Anzorova S. (2023) Effectiveness of Regulatory Mechanisms of the Oil and Gas Industry in the Context of Environmental Problems. Lecture Notes in Networks and Systems. P. 38-49
- 10 Kunanbayeva K.B., Niyazbekova S.U., Urekeshova A.B., Varzin V.V., Maisigova L.A. (2023). Risk and Uncertainty in the Management System of a Commercial Bank. Approaches to Global Sustainability, Markets, and Governance. Part F643. P.375-381

РЕСЕЙДІҢ ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНЫҢ ҚҰРАЛДАРЫН ТАЛДАУ

Андатпа.

Зерттеу капиталды тартудың озық тетіктеріне – монеталарды бастапқы орналастыруға (Initial Coin Offering, ICO) және бастапқы бұқаралық орналастыруға (Initial Public Offering, IPO) баса назар аудара отырып, Ресейдің қаржы нарығының құралдарын кешенді талдауға арналған. Негізгі мақсат экономиканы цифрландыру және жаңа экономикалық шектеулер жағдайында қор нарығының ағымдағы жай-күйі мен өсу әлеуетін бағалау болып табылады. Жұмыс 2016 жылдан 2020 жылға дейінгі деректерге негізделген осы құралдарды терең салыстырмалы талдауды қамтиды.

Зерттеу барысында классикалық экономикалық әдістер, атап айтқанда талдау және синтез, сондай-ақ индуктивті-дедуктивті тәсіл қолданылды. Нәтижесінде Ресей қор нарығының динамикасы мен тиімділігін сипаттауға мүмкіндік беретін бағалау критерийлерінің жиынтығы болды. Әзірленген әдістер цифрландырудың жеке инвесторлар үшін қор нарығының ашықтығы мен қолжетімділігіне әсерін көрсетеді.

Анықталған үрдістер мен қор нарығының инфрақұрылымын жетілдірудің ұсынылған шаралары оның одан әрі дамуына ықпал етеді, ел экономикасын нығайтады және инвесторлар үшін нарықтың тартымдылығын арттырады. Зерттеу Қаржы нарықтары теориясына айтарлықтай үлес қосады және мемлекеттік реттеу мен нарықтық тәуекелдерді басқарудың ұзақ мерзімді стратегияларын әзірлеуге негіз бола алады.

Негізгі сөздер: қор нарығы, қор нарығын капиталдандыру, дағдарыс, қаржы нарығы, ішкі корпоративтік сұраныс.

ANALYSIS OF FINANCIAL MARKET INSTRUMENTS IN RUSSIA

Abstract.

The study is devoted to a comprehensive analysis of the instruments of the Russian financial market, with an emphasis on advanced capital raising mechanisms – Initial Coin Offering (ICO) and Initial Public Offering (IPO). The main goal is to assess the current state and growth potential of the stock market in the context of the digitalization of the economy and new economic constraints. The work includes an in-depth comparative analysis of these tools, based on data from 2016 to 2020.

The research uses classical economic methods, in particular analysis and synthesis, as well as an inductive-deductive approach. The result was a set of evaluation criteria that allow us to describe the dynamics and effectiveness of the stock market. The developed methods demonstrate the impact of digitalization on transparency and accessibility of the stock market for private investors.

The identified trends and proposed measures to improve the infrastructure of the stock market contribute to its further development, strengthen the country's economy and increase the attractiveness of the market for investors. The research makes a significant contribution to the theory of financial markets and can serve as a basis for the development of long-term strategies for government regulation and market risk management

Key words: stock market, stock market capitalization, crisis, financial market, internal corporate demand.

REFERENCES

- 1 Saibel N.Ju., Koval'chuk A.V. (2018) Fondovyi rynek Rossii: Problemy i perspektivy razvitiya [*The Russian stock market: Problems and prospects of development*]. Finansy i kredit. №10 (24). P.613-626 [in Russian]
- 2 Urekeshova A., Rakhmetulina Z., Dubina I., Mottaeva A.B., Niyazbekova, S.U. (2023) The Impact of Digital Finance on Clean Energy and Green Bonds through the Dynamics of Spillover. International Journal of Energy Economics and Policy. №13(2). P. 441-452 [in English]
- 3 Omarova G., Sembayev N., Niyazbekova S., Krupnov Y., Kochetkov I. (2023) Management of marketing activities of the transport sector in the context of sustainable development. E3S Web of Conferences. 371 p. [in English]
- 4 Niyazbekova S., Mottaeva A., Kharesova M., Tsurova L. (2023) Sustainable development of transport systems and development of economic cooperation between countries. E3S Web of Conferences. 371 p. [in English]
- 5 Materialy Federal'noi sluzhby gosudarstvennoi statistiki (Rosstat) [*Materials of the Federal State Statistics Service (Rosstat)*]. Available at: — URL: <https://www.gks.ru/> [in Russian]. (accessed: 11.02.2024)
- 6 Putin: kapitalizaciya fondovogo rynka Rossii k 2030 godu sostavit 66% VVP. [*Putin: capitalization of the Russian stock market will amount to 66% of GDP by 2030*]. Available at: — URL: <https://www.vedomosti.ru/investments/articles/2024/02/29/1023008-putin-kapitalizatsiya-fondovogo-rinka> [in Russian]. (accessed: 29.02.2024)

7 Nurzhanova G., Myssirov G., Zakharova O., Yessymkhanova Z., Niyazbekova S. (2023) Features of the security deposit and its impact on sustainable development of economic systems. E3S Web of Conferences. 371 p. [in English]

8 Urekeshova A.B., Rakhmetulina Z.B., Dubina I.N., Niyazbekova S.U. (2023) Digital Technologies to Ensure the Technological Independence of the Labor Market. Approaches to Global Sustainability, Markets, and Governance. Part F643. P.189-193 [in English]

9 Butova T., Varzin V., Niyazbekova S., Yessymkhanova Z., Anzorova S. (2023) Effectiveness of Regulatory Mechanisms of the Oil and Gas Industry in the Context of Environmental Problems. Lecture Notes in Networks and Systems. P. 38-49 [in English]

10 Kunanbayeva K.B., Niyazbekova S.U., Urekeshova A.B., Varzin V.V., Maisigova L.A. (2023) Risk and Uncertainty in the Management System of a Commercial Bank. Approaches to Global Sustainability, Markets, and Governance. Part F643. P.375-381 [in English]

Information about author:

Leila Maisigova – **corresponding author**, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of “Accounting, Analysis and Audit”, Ingush State University, Magas, Republic of Ingushetia

E-mail: maisigova@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2148-4924>

Информация об авторах:

Лейла Майсигова – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент кафедры «Бухгалтерский учет, анализ и аудит», Ингушский государственный университет, г. Магас, Республика Ингушетия

E-mail: maisigova@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2148-4924>

Авторлар туралы ақпарат:

Лейла Майсигова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Бухгалтерлік есеп, талдау және аудит» кафедрасының доценті, Ингуш мемлекеттік университеті, Магас қ., Ингушетия Республикасы

E-mail: maisigova@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2148-4924>

А.А. Мусаева*

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан
*e-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация.

Формирование развитой и структурно сбалансированной инновационной инфраструктуры является критическим фактором для успешного развития инноваций. Для более глубокого понимания тенденций развития инновационных систем в условиях наукоемкой экономики необходимо провести дополнительное исследование. Целью исследования является проведение оценки эффективности функционирования инновационной инфраструктуры Казахстана. Эффективное формирование инфраструктуры инновационной системы в республике требует детального анализа отдельных компонентов и их взаимодействия в рамках системы. В качестве объекта исследования была рассмотрена инфраструктура инновационной системы Республики Казахстан. Объективное исследование процессов создания и функционирования инновационных звеньев системы в Казахстане поможет обосновать ключевые направления для повышения эффективности инновационной деятельности в стране с целью формирования наукоемкой экономики.

Эффективность функционирования инновационной инфраструктуры Республики Казахстан и ее оценка, является весьма актуальной темой для исследования, ввиду отсутствия в стране системного видения инновационного развития, учитывающего взаимодействие различных компонентов национальной системы, включающие в себя региональные и отраслевые инновационные системы.

В ходе исследования автором применены методы анализа данных, сравнения, корреляционно-регрессионного анализа, SWOT-анализа.

В целях проведения оценки эффективности мер в реализации проводимой инновационной политики в Казахстане автором применен разработанный методологический подход к анализу и оценке состояния инновационной инфраструктуры, в основе которой положена разработка комплекса показателей, состоящего из 18 показателей в разрезе 6-ти инфраструктурных подсистем – правовая (3), организационная (2), финансово-инвестиционная (3), кадровая (3), технико-технологическая (3), информационная (3).

Исходя из проведенного SWOT-анализа, автор определил стратегическую цель – последовательное и устойчивое движение к формированию высокоэффективной наукоемкой экономики. Кроме того, были разработаны основные стратегические направления для достижения данной цели.

Ключевые слова: инновационная политика, инновационная инфраструктура, наукоемкая экономика, стратегические направления, инфраструктурные подсистемы.

Введение.

По оценке международных агентств, в Казахстане существуют благоприятные условия для развития инноваций, такие как наличие научно-технического и кадрового потенциала, университетов, ориентированных на будущее, а также мер государственной поддержки и производственных мощностей для развития высокотехнологичного производства. Однако в настоящее время Казахстан не полностью реализует свой инновационный потенциал.

Актуальность исследования подтверждается тем, что прежде всего, в стране отсутствует системное видение инновационного развития, которое должно учитывать взаимодействие различных компонентов национальной инновационной системы, включая региональные и отраслевые инновационные системы. Недостаточное внимание уделяется также механизмам взаимозависимости этих компонентов [1], [2], [3].

Создание развитой и структурно сбалансированной инновационной инфраструктуры является одним из ключевых условий успешного инновационного развития. Все вышеупомянутое требует более глубокого исследования различных аспектов, связанных с

тенденциями развития инновационных систем в условиях наукоемкой экономики, с целью предоставления рекомендаций по дальнейшему развитию инфраструктуры инновационной системы Казахстана. Эффективное формирование инфраструктуры инновационной системы в республике требует анализа отдельных компонентов и их взаимодействия в системе. Объективное исследование процессов формирования и функционирования инновационных звеньев системы в Казахстане позволит обосновать основные направления повышения эффективности инновационной деятельности страны с целью создания наукоемкой экономики [4], [5].

Существует значительное количество исследований, посвященных концептуализации и анализу национальных инновационных систем. Ряд исследователей, включая К.Фримана, Б.А. Лундвалла, Р.Нельсона, К.Эдквиста, Б.Амабли, Р.Буайе, внесли вклад в разработку концепции национальных инновационных систем.

Вопросы, связанные с национальной инновационной системой и ее инфраструктурой в странах СНГ, получили научное освещение в трудах таких исследователей, как М.Абрамовиц, И.В. Бережная, О.Г. Голиченко, А.А. Гретченко, Н.И. Иванова, С.П. Лапаев, А.А. Мараховский, Е.В. Моргунов, В.М. Полтерович, Е.А. Смирнова, Г.В. Снегирев, Л.И. Федулов, М.Шарко, Л.Яремко и др.

В работах С.А. Грачева, Т.Н. Кашичиной, О.А. Доничева, Лукьяновой Н.В., А.А. Лясникова, Н.А. Образцовой, М.В. Раховой, Л.Б. Соболева, И.М. Хасунцева, Н.О. Чистяковой, А.Г. Шумилина и других ученых уделено внимание анализу региональных и отраслевых инновационных систем и их инфраструктуры [6].

Также отечественные ученые, такие как С.Егембердиева, Ф.Г. Мырзахмет, З.Т. Сатпаева, Р.К. Сагиева, Д.А. Ситенко, Ж.Т. Хишаева и многие другие, исследовали вопросы развития национальных, региональных и отраслевых инновационных систем, включая их инновационную инфраструктуру в Казахстане [7].

Работы упомянутых авторов свидетельствуют о научном интересе к формированию и развитию инновационных систем на национальном, региональном и отраслевом уровнях, способствуя созданию теоретической исследовательской базы. Однако остаются открытыми вопросы, такие как определение состава инновационной инфраструктуры, методические подходы к определению ее компонентов для различных типов инновационных систем, а также их анализ и оценка эффективности, которые остаются предметом постоянных дискуссий.

Таким образом, целью исследования является проведение оценки эффективности функционирования инновационной инфраструктуры Казахстана.

Материалы и методы исследования.

Объект исследования – инфраструктура инновационной системы Казахстана.

На этапе начальной подготовки материалов был применен метод анализа данных. Выбор данного метода обусловлен его способностью собирать необходимую первичную и вторичную информацию, включая статистические данные и нормативно-правовые акты, регулирующие взаимоотношения между субъектами в контексте проводимого исследования.

Для обеспечения всестороннего анализа применен метод сравнения. Сравнивались методики оценки развития инновационной инфраструктуры различных авторов. Метод сравнения был необходим для того, чтобы предложить авторскую методику оценки развития инновационной инфраструктуры.

Также применен метод корреляционно-регрессионного анализа, который позволил рассчитать эффективность использования инновационной инфраструктуры по имеющимся статистическим данным на сайте Национального бюро статистики РК в части инноваций.

Таким образом, сочетание этих методов исследования позволило провести оценку эффективности функционирования инновационной инфраструктуры Казахстана.

Результаты и их обсуждение.

Для определения эффективности инновационной инфраструктуры в научной литературе имеется несколько мнений. В частности, работы Грачева С.А., Доничева О.А., Егембердиевой С., Кашициной Т.Н., Раховой М.В., Образцовой Н.А. и другие. По нашему мнению, универсальной и адаптивной методики оценки развития инновационной инфраструктуры на данный момент не существует.

Так, Грачев С.А., Доничев О.А. сформировали модель оценки эффективности использования ресурсного обеспечения инновационного развития регионов для создания условий экономического роста. Предлагаемый ими подход учитывает не только имеющийся запас ресурсов, но и степень их вовлечения, а также эффективность использования в социально-экономических процессах, что имеет значительную научную перспективу. Предлагаемая модель оценки инновационного потенциала учитывает не только имеющиеся запасы ресурсов территории, но и интенсивность их использования в динамике. Предлагаемый инструментарий позволяет оценить существующие возможности региона в части ресурсного обеспечения инновационного развития всеми заинтересованными участниками как государственного, так и корпоративного секторов [6. – 74].

Рахова М.В., Егембердиева С., Кашицына Т.Н. в своих работах солидарны друг с другом в том, что эффективность инновационной инфраструктуры региона рассчитывается в разрезе ее компонентов.

Рахова М.В. рассчитывает эффективность инновационной инфраструктуры региона на основе 4-х групп показателей – финансовых (7 показателей), информационно-консалтинговых (7), производственно-технологических (6), кадровых (8), разделив их также по уровню обеспеченности и по уровню результативности. Показатели оценки развития инновационной инфраструктуры региона разделены по их вкладу в обеспеченность и результативность. Всего 28 показателей.

Принятая Раховой М.В. система относительных показателей позволяет сопоставить данные по регионам с различным уровнем экономического развития, оценить процент выхода конечного результата, рассчитать соотношение результата функционирования к ресурсам инновационной инфраструктуры, и оценить динамику исследуемых признаков [7. – 16].

Казахстанские ученые Егембердиева С. и др. на основе методических подходов в работе Раховой М.В. систематизировали показатели эффективности функционирования инновационной инфраструктуры Казахстана на основе принципа комплексной характеристики всех ее составляющих, представленные в таблице 1. Всего было использовано 14 показателей.

Таблица 1 – Показатели эффективности функционирования инновационной инфраструктуры по Егембердиевой С.

Финансовые (Ф)	Информационно-консалтинговые (ИК)	Производственно-технологические (ПТ)	Кадровые(К)
Ф1. Внутренние затраты на исследования и разработки	И1. Число созданных передовых технологий	П1. Количество организаций, выполняющих исследования	К1. Число исследователей
Ф2. Объем научно-технических работ	И2. Общее количество выданных охранных документов	П2. Основные средства для исследований и разработок	К2. Средняя заработная плата исследователей
Ф3. Затраты на технологические инновации	И3. Объем экспортируемой	П3. Объем принципиально новой продукции	К3. Число исследователей с учеными степенями

	инновационной продукции		
	И4. Общее число заявок на получение охранных документов	П4. Внутренние затраты на оборудование	
Примечание: Составлено на основе источника [8].			

В предлагаемой ими методике авторы при формировании показателей оценки развития инновационной инфраструктуры используют готовые статистические данные, что облегчает процесс оценки. Авторами проведен корреляционно-регрессионный анализ данных и рассчитаны коэффициенты корреляции (парные и общие).

Кашицына Т.Н. предлагает методику оценки развития инновационной инфраструктуры на основе интегрального показателя, складывающегося из показателей, разделенных на 5 компонентов – показатели финансового (5 показателей), правового (4), производственно-технологического (4), информационного и экспертно-консалтингового (4), кадрового компонентов (5). Всего 22 показателя.

Кашицыной Т.Н. разработана классификация компонентов развития инновационной инфраструктуры региона, которая позволила рассмотреть функционирование и развитие инновационной инфраструктуры региона в разрезе тех ресурсов, которые направляются на осуществление инновационного процесса [9].

Разработанные вышеперечисленными авторами методики не универсальны, основаны на тех статистических данных, которые имеются в российской экономике. Мы рассмотрели именно эти методики, так как они схожи с нашей позицией по классификации инфраструктуры на компоненты – подсистемы.

Изучив различные методики по определению эффективности инновационной инфраструктуры нами предлагается методика, основанная на имеющихся статистических данных на сайте Национального бюро статистики РК в части инноваций [10].

В первую очередь был разработан поэтапный алгоритм оценки развития инновационной инфраструктуры в компонентном разрезе. Алгоритм представлен как последовательность взаимосвязанных шагов, обеспечивающих реализацию сформированной методики. Результаты позволили оценить не только общий уровень развития инновационной инфраструктуры, но и выявить имеющиеся ресурсы для инновационной деятельности.

Чтобы оценить функционирование инновационной инфраструктуры по всей стране, предложена и использована методика с использованием 18 показателей, отраженных в таблице 2.

Таблица 2 – Предлагаемые показатели развития инновационной инфраструктуры региона, используемые при оценке

<i>Правовая подсистема</i>	<i>Организационная подсистема</i>	<i>Финансово-инвестиционная подсистема</i>
К1. Количество нормативно-правовых актов, направленных на развитие инноваций	У1. Количество организаций, осуществляющих научные исследования и разработки	КИ1. Сумма затрат на осуществление инноваций
К2. Количество нормативных правовых актов по вопросам науки	У2. Количество организаций по типу партнерства в сфере инновационного сотрудничества	КИ2. Сумма инновационных грантов, выдаваемые государством
К2. Количество выданных охранных документов		КИ3. Внутренние затраты на НИОКР

Кадровая подсистема	Технико-технологическая подсистема	Информационная подсистема
К1. Численность работников, выполнявших НИОКР	Т1. Количество инновационно активных предприятий	А1. Общий объем инновационной продукции (товаров и услуг)
К2. Количество высших учебных заведений, осуществляющих послевузовское обучение	Т2. Количество созданных новых технологий и объектов техники	А2. Объем реализованной инновационной продукции (товаров и услуг)
К3. Удельный вес специалистов-исследователей с учеными степенями в общей численности специалистов-исследователей	Т3. Количество предприятий, имеющих инновации	А3. Уровень активности в области инноваций
		А4. Доля инновационной продукции (товаров и услуг) к ВВП
Примечание: Составлено автором		

Используя предложенную автором систему показателей, можно не только оценивать результаты функционирования инновационной инфраструктуры страны/региона/отрасли, но и определять приоритетные направления ее развития.

Для построения интегрального показателя каждый компонент развития инновационной инфраструктуры региона бы сопоставлен в процентном отношении с лучшим регионом РК, который и был принят за эталон. Если же анализируемый регион являлся по расчетному показателю, лучшим, то его и принимали за эталон.

На следующем этапе каждому показателю присваивался весовой коэффициент, который указывал на его значимость для оценки.

Ранжирование значимости показателей оценки развития инновационной инфраструктуры на начальном этапе осуществлялось экспертными методами, однако впоследствии его результаты корректировались с помощью анализа чувствительности изменения расчетных оценочных величин вследствие изменения каждого используемого в методике показателя.

Значения весовых коэффициентов представлялись в виде удельных весов каждого из них в суммарной оценке значимости выбранных показателей, приведенных к долям единицы независимо от их числа.

При расчете интегрального показателя по принципу баланса весовые коэффициенты каждой инфраструктурной подсистемы были равны 1, что обеспечивало равный учет влияния каждой составляющей. По результатам расчета комплексного и интегрального индекса регионы были разделены по уровню развития инновационной инфраструктуры, представленному в таблице 3.

Таблица 3 – Определение уровня развития региональной инновационной инфраструктуры по значению интегрального показателя

№ группы	Величина интегрального показателя	Уровень развития инновационной инфраструктуры	Цвет
1	0,8 – 1	Высокий	
2	0,6 – 0,8	Достаточный	
3	0,4 – 0,6	Средний	
4	0,2 – 0,4	Слабый	
5	0 – 0,2	Низкий	
Примечание: Составлено автором			

Согласно анализу, Алматы и Астана являются лучшими по уровню развития инновационной инфраструктуры, лидирует Карагандинская область. В анализируемом периоде, несмотря на снижение количества инновационно активных предприятий и

работников, выполнявших НИОКР в Костанайской области, основные показатели «Объем инновационной продукции», «Объем реализованной инновационной продукции» и «Доля инновационной продукции в ВВП» находятся на лидирующих позициях.

Расчеты подтверждают визуальное представление. Апробация методики проводилась по статистическим данным Казахстана (рисунок 1).

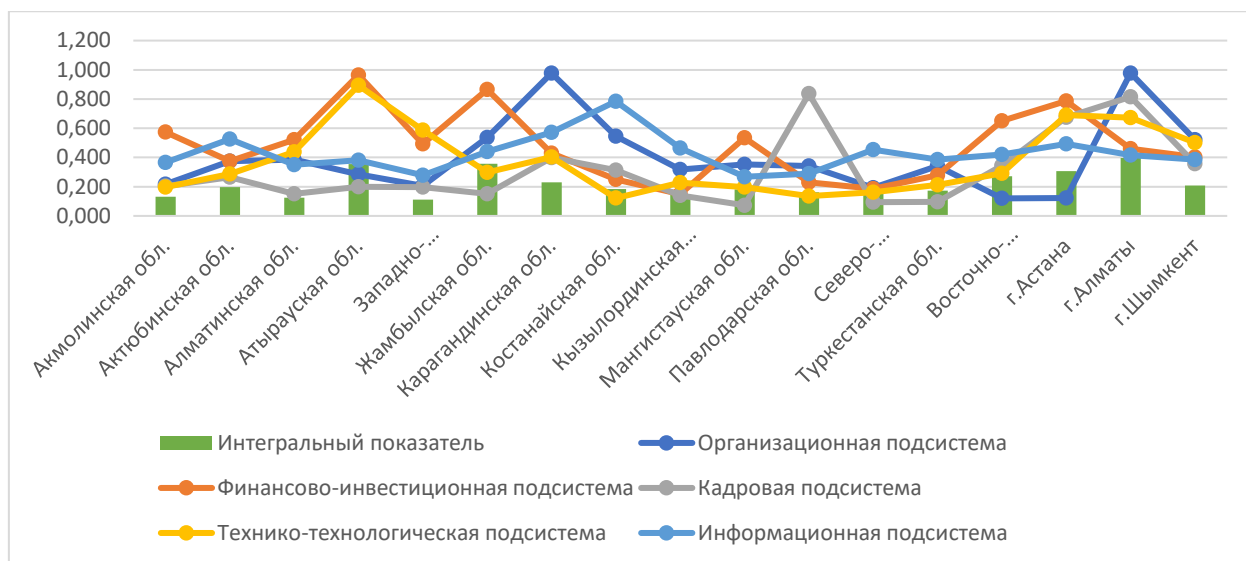

Рисунок 1 – Уровень комплексных и интегральных показателей инновационной инфраструктуры регионов Казахстана в 2022 году

Примечание: Составлено на основе источника [10]

Результаты анализа показывают, что наибольший интегральный показатель развития инновационной инфраструктуры в период 2018-2022 гг. соответствует городу Алматы, однако величина данного показателя в основном обеспечена уровнем развития кадровой, организационной, технико-технологической подсистемой.

Значительный рост интегральных показателей обусловлен изменениями в компоненте финансовой инфраструктуры, связанными с активной государственной политикой в сфере инновационной деятельности.

Однако, как мы видим, есть регионы с отрицательным средним темпом роста, что связано с постепенным снижением комплексных показателей персонала и производственно-технологических подсистем в период 2018-2022 гг. При разделении регионов по интегральному показателю установлено, что все регионы относятся к группам со слабым и низким уровнем развития инновационной инфраструктуры.

По сравнению с 2018 годом Актыубинская, Жамбылская области и город Шымкент улучшили показатели развития инновационной инфраструктуры и перешли в группу слабого развития, согласно таблице 4.

Таблица 4 – Распределение регионов Казахстана по значению интегрального показателя уровня развития инновационной инфраструктуры

Величина интегрального показателя	2018	2022
0,2 – 0,4	Атырауская, Карагандинская, Восточно-Казахстанская обл., г.Астана, г.Алматы.	Актюбинская, Атырауская, Жамбылская, Карагандинская, Восточно-Казахстанская, г.Алматы, г.Астана, г.Шымкент.
0 – 0,2	Акмолинская, Актюбинская, Алматинская, Западно-Казахстанская, Жамбылская, Костанайская, Кызылординская, Мангистауская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Туркестанская обл., г.Шымкент.	Акмолинская, Алматинская, Западно-Казахстанская, Костанайская, Кызылординская, Мангистауская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Туркестанская обл.
Примечание: Составлено автором		

Следует отметить, что интегральный показатель высокого уровня развития инновационной инфраструктуры может определяться несколькими комплексными показателями, что свидетельствует о положительных тенденциях развития и является избыточным по ряду направлений, как было показано на рисунке 1.

Аутсайдерами в развитии инновационной инфраструктуры являются Туркестанская, Павлодарская, Мангистауская и другие области.

Причиной такого положения является уменьшение количества организаций, осуществляющих научные исследования и разработки во многих регионах Казахстана. В целом по Казахстану этот показатель снизился в 1,5 раза.

В Туркестанской и Павлодарской областях значительно были снижены затраты на внедрение инноваций.

В городе Шымкент, Актюбинской и Павлодарской областях наблюдалось значительное сокращение численности работников, выполняющих НИОКР. В целом по Казахстану этот показатель снизился на 100 человек, в том числе доля научных специалистов с ученой степенью в общей численности научных специалистов уменьшилась за 5 лет и составляет 32,2%.

В Павлодарской, Жамбылской и Мангистауской областях значительно сократилось количество инновационно активных предприятий. С 2021 по 2022 год эта цифра уменьшилась примерно до 400 предприятий.

Несмотря на это, количество новых технологий и оборудования продолжает расти. В 2022 году по сравнению с 2021 годом рост составил 31,8%.

Объем реализованной инновационной продукции в 2022 году резко сократился в Атырауской, Восточно-Казахстанской областях, что повлияло на общий показатель по стране (снижение на 11%).

Однако во всех регионах внутренние затраты на НИОКР остаются стабильными. В целом рост этого показателя по Казахстану составил 22%.

В целом по результатам анализа развития инновационной инфраструктуры Казахстана можно провести SWOT-анализ по НИС Казахстана в целях выработки стратегических направлений развития инновационной деятельности и обозначить конкретные рекомендации по формированию и развитию инфраструктурных связей, представленные в таблице 5.

Таблица 5 – SWOT-анализ национальной инновационной системы РК

Сильные стороны	Слабые стороны
<p>1. Устойчивое социально-экономическое развитие страны опирается на общественную и политическую стабильность.</p> <p>2. Нормативно-правовая база для развития национальной инновационной системы (НИС) имеет важное значение.</p> <p>3. Государственная поддержка эффективности НИС рассматривается на всех уровнях управления - макро-, мезо- и микроуровнях.</p> <p>4. Наличие базовой инновационной инфраструктуры является неотъемлемой частью успешной инновационной системы.</p> <p>5. Обеспечение финансирования инновационных деятельностей и проектов, включая институт государственно-частного партнерства, имеет ключевое значение.</p> <p>6. Накопленный опыт в области венчурного и проектного финансирования инновационных проектов оказывает влияние на развитие системы.</p> <p>7. Научный потенциал Казахстана рассматривается как достаточно развитый фактор.</p> <p>8. Система образования и подготовки кадров для различных отраслей экономики выстроена эффективно.</p>	<p>1. Отсутствие системного и комплексного подхода к вопросам развития наукоемкой экономики приводит к несогласованности в реализации государственной инновационной политики.</p> <p>2. Недостаточный уровень осведомленности предприятий о мерах государственной поддержки инновационной деятельности, а также отсутствие должных стимулов, объясняют низкую инновационную активность.</p> <p>3. Неравномерное развитие инновационной деятельности в различных регионах Казахстана проистекает из несбалансированности развития инновационной инфраструктуры на региональном уровне.</p> <p>4. Дефицит высококвалифицированных инновационных кадров является одной из проблем.</p> <p>5. Слабый уровень инновационной культуры в системе государственного управления на всех уровнях создает проблемы.</p> <p>6. Узкий внутренний рынок инновационной продукции сдерживает ее развитие.</p> <p>7. Существующий разрыв между наукой и производством приводит к недостаточному финансированию научно-исследовательских работ и разработок (НИОКР).</p> <p>8. Отсутствие эффективного механизма взаимодействия между бизнесом и научным сообществом осложняет ситуацию.</p> <p>9. Большинство новаций не готовы к диффузии в инновационные продукты из-за отсутствия эффективных механизмов внедрения и проблемы достоверной оценки интеллектуальной собственности.</p> <p>10. Институт государственно-частного партнерства (ГЧП) проявляет недостаточную эффективность.</p>
Возможности	Угрозы
<p>1. Увеличивающийся интерес государства к развитию национальной инновационной системы выступает в качестве гарантии формирования и утверждения наукоемкой экономики.</p> <p>2. Повышение эффективности национальной инновационной системы, базирующейся на улучшении взаимодействия в рамках цепочки "наука – научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (НИОКР) – коммерциализация – производство"; развития сети инфраструктурных объектов, обеспечивающих поддержку инновационной деятельности.</p> <p>3. Повышение производительности труда достигается в результате внедрения как собственных, так и трансфертных инновационных технологий.</p> <p>4. Наличие потенциала для конкурентных преимуществ в инновациях проявляется в нескольких перспективных, высокотехнологичных отраслях экономики.</p>	<p>1. Уменьшение конкурентных позиций Казахстана в области инноваций среди развивающихся стран, сопровождаемое увеличением присутствия на отечественном инновационном рынке продукции высокотехнологичных зарубежных компаний.</p> <p>2. Расширение разрыва в научно-технологическом развитии с развитыми странами мира.</p> <p>3. Вероятность сохранения ориентированности экономики на сырьевой сектор.</p> <p>4. Недостаточное развитие и неравномерность инфраструктуры национальной инновационной системы (НИС) на различных уровнях управления экономикой.</p> <p>5. Снижение финансирования инновационной деятельности, связанное с убывающим интересом банковского сектора к осуществлению долгосрочных инвестиций в инновационные проекты.</p> <p>6. Уменьшение конкурентоспособности отечественной науки, обусловленное оттоком высококвалифицированных ученых и специалистов</p>

<p>5. Повышение конкурентоспособности экономики осуществляется за счет увеличения экспорта высокотехнологичной продукции на мировые рынки.</p> <p>6. Рост масштабов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР) происходит на основе сбалансированного развития академической, вузовской и отраслевой структур науки.</p> <p>7. Формирование сети исследовательских университетов с акцентом на инновационной деятельности представляет собой важный шаг в развитии системы.</p>	<p>из научной сферы, а также снижением качества образования, несоразмерного запросам инновационных отраслей и предприятий.</p> <p>7. Снижение уровня коммерциализации результатов научно-исследовательских работ (НИОКР) и их превращение в инновационные продукты, включая несовершенство законодательства по защите прав на объекты интеллектуальной собственности.</p>
<p>Примечание – Составлено автором</p>	

Таким образом, основной целью стратегии инновационного развития Казахстана является устойчивое и последовательное движение к формированию высокоэффективной наукоемкой экономики, которая способна справляться с внешними воздействиями. Для достижения этой цели нами определены следующие стратегические направления усиления инновационной активности:

Направление 1: Формирование системного подхода:

- Развитие инновационного мышления и общей инновационной культуры с целью более ответственного отношения ко всем аспектам инновационного развития на всех уровнях и во всех сферах управления.

- Реализация принципа последовательности в реализации мероприятий, предусмотренных государственными, региональными и отраслевыми программами инновационного развития.

Направление 2: Активизация научно-исследовательского сектора:

- Формирование полноценной и эффективной национальной инновационной системы.

- Осуществление анализа текущей ситуации, подчеркивающего отсутствие эффективно работающей схемы «наука – НИОКР – инновационный продукт – производство».

- Рассмотрение возможности приобретения лицензий и ноу-хау на технологии у крупных зарубежных компаний, а также акцент на механизме трансферта технологий извне по примеру Японии, которая в послевоенный период успешно использовала стратегию приобретения лицензий и технологий. Конечно, эта стратегия не обеспечивает стабильности инновационного развития в условиях увеличивающейся конкуренции в мировом рынке инноваций, но даст некоторый импульс.

В связи с этим возникает неотложная задача ориентирования на собственный научно-технический потенциал. Хотя этот путь представляется более перспективным, его реализация сталкивается с необходимостью преодоления ряда сложных организационно-управленческих барьеров.

Экспертное сообщество призывает использовать опыт технологически развитых стран, где эффективное распределение усилий между государством, крупными промышленными компаниями, малыми инновационными фирмами и университетами давало успешные результаты. На текущий момент в Казахстане, особенно в регионах, не в полной мере используются механизмы и инструменты государственно-частного партнерства.

Опыт создания бизнес-инкубаторов и поддержки малых инновационных проектов частного характера также не полностью реализуется. Представляется возможным совместное воздействие государства и крупного бизнеса в этом направлении.

Опыт развитых стран свидетельствует, что малые фирмы, выращенные в технологических бизнес-инкубаторах, успешно интегрируются в структуру крупных компаний, усиливая их инновационную активность. Например, американские компании эффективно используют внутрифирменные венчурные предприятия для стратегического развития важных инновационных исследований и разработок (НИОКР).

Еще одной перспективной возможностью является интеграция образования, науки и производства через создание «исследовательских университетов». Эти университеты формируются вокруг центров передовых технологий, объединяющих научные организации и проектные институты. Такие инновационно-ориентированные исследовательские университеты могут стать ключевыми центрами инновационного развития в регионах Казахстана.

Направление 3: Приоритет образовательной системы в подготовке кадров для инновационной экономики.

Для реализации целей этого направления стратегии инновационного развития страны на первый план выходят исследовательские университеты. Отметим, что эти университеты будут активно интегрировать навыки инновационного мышления в учебные программы, в том числе, в процесс обучения студентов в инновационных лабораториях.

Этот подход к подготовке кадров для инновационной экономики предполагает снижение дополнительной нагрузки на другие образовательные учреждения, ориентированные на подготовку специалистов в неинновационных областях.

Направление 4: Постоянное улучшение системы поощрения инновационной деятельности.

Участие государства в этом направлении крайне важно, поскольку без его активного вмешательства меры по стимулированию инноваций могут быть реализованы нестабильно среди субъектов частного сектора.

Следует подчеркнуть, что государственное регулирование играет ключевую роль в формировании устойчивой системы стимулирования научно-технического прогресса. В условиях растущей неопределенности и воздействия внешних факторов, без централизованных мер поддержки, эффективность инноваций может снизиться, что противоречит стратегической цели построения наукоемкой экономики.

Кроме того, следует отметить, что в большинстве развитых стран государство компенсирует до 50% всех расходов на научно-исследовательские работы и разработки (НИОКР). Например, в США, где частный сектор имеет высокую значимость, государство финансирует почти половину расходов на науку, в то время как в Великобритании и Франции этот показатель превышает 50%, а в ФРГ – более 40%.

Направление 5: Постоянное улучшение нормативно-правовой базы инновационной деятельности.

Как упоминалось ранее в анализе состояния инфраструктуры, обеспечивающей инновационное развитие на всех уровнях управления экономикой Казахстана, продолжается совершенствование законодательной базы в области инноваций. Производятся изменения и дополнения к Закону "Об инновационной деятельности в РК" и другим нормативным правовым актам.

Тем не менее, как представляется, далеко не все аспекты решаются должным образом. В частности, требуется улучшение законодательной и нормативной базы в сфере защиты прав на интеллектуальную собственность и коммерциализации изобретений и новшеств, включая инновационные продукты.

Одной из основных проблем в области использования концепции интеллектуальной собственности остается недостаточное разрешение вопросов, связанных с методикой объективного измерения стоимости нематериальных активов и их правильным отражением в бухгалтерской отчетности предприятий. Эта проблема становится критичной, поскольку

отсутствие точного и полного учета таких активов практически препятствует эффективной коммерциализации интеллектуальной продукции, что в конечном итоге не способствует повышению рыночной стоимости предприятий.

Заключение.

Проведенный анализ национальной инновационной инфраструктуры свидетельствует о том, что в Казахстане за последние два десятилетия предпринимались усилия по формированию необходимой инфраструктуры в рамках государственной инновационной политики. В стране активно развивается инфраструктура, направленная на использование технологических инноваций. Тем не менее, до настоящего времени не были созданы основные условия для реализации концепции «трех спиралей». Это приводит к тому, что наука и бизнес развиваются независимо друг от друга, что не соответствует идеальной модели развитой инновационной экономики.

Характерной чертой научной сферы в целом остается слабая ориентированность на инновации, а уровень инновационной активности остается низким как для крупных, так и для малых и средних предприятий. Принимаемые государством меры по улучшению взаимодействия науки и бизнеса не обладают системной поддержкой.

Таким образом, текущий формат взаимоотношений между государством, бизнесом и наукой не обеспечивает создание устойчивой инновационной системы, которая должна быть направлена на формирование стойкой наукоёмкой экономики. В ближайшей перспективе наиболее актуальной становится задача разработки научно обоснованной стратегии основных направлений в развитии инновационной политики государства с целью достижения высокого и устойчивого уровня наукоёмкой экономики страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Sabirova R.K., Adietova E.M., Korgan B.B. Innovative economy of Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan (news), Social and humanitarian sciences series. — №4 (326). — 2019. — С.123-129
- 2 Sabirova R., Adiyetova E., Korgan B. Innovative economy as a factor of sustainable socio-economic development of Kazakhstan. Вестник НАН РК. Серия социальных наук. — №5(327). — 2019. — С.144-149
- 3 Taubayev A.A., Amirova G.N., Borisova E.I. The main trends in the development of science-intensive economy in the conditions of reindustrialization of the countries of the Eurasian Economic Union. Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия экономическая. — №3. — 2019. — 55 с.
- 4 Сатпаева З.Т. Государственная политика по формированию и развитию инновационной инфраструктуры в Казахстане. Сборник трудов Международной научно-практической конференции «Математические методы и информационные технологии макроэкономического анализа и экономической политики», посвященной празднованию 80-летнего юбилея академика НАН РК А.А. Ашимова. — Алматы. 2018. — С. 139-145
- 5 Корган Б.Б., Сабирова Р.К., Адиедова Э.М. Особенности формирования инновационной инфраструктуры Казахстана в условиях наукоёмкой экономики. Научно-практический журнал «Экономические и гуманитарные науки». Серия «Научные тенденции развития инвестиций и инноваций». — №8 (355). — 2021. — С.12-20
- 6 Грачев С.А., Доничев О.А. Модель оценки эффективности ресурсного обеспечения инновационного развития регионов и их экономического роста. Проблемы развития территории. — № 1 (99). — 2019. — С. 71–86
- 7 Рахова М.В. Методическое обеспечение оценки эффективности развития инновационной инфраструктуры. Автореф.дисс.на соиск.уч.ст.к.э.н. — Владимир. — 2018. — С.10-24
- 8 Егембердиева С. и др. Модель оценки эффективности инновационной инфраструктуры Казахстана. Актуальные проблемы экономики. — №12(138). — 2018. — С. 340-346
- 9 Кашицына Т.Н. Методика оценки развития инновационной инфраструктуры региона. Автореф.дисс.на соиск.уч.ст.к.э.н. — Владимир. — 2018. — С.10-23
- 10 Данные Комитета по статистике МНЭ РК. Раздел «Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы». — 2018-2022. [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения 16.01.2023).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа.

Дамыған және құрылымдық жағынан теңдестірілген инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру инновацияларды табысты дамыту үшін маңызды фактор болып табылады. Ғылымды қажет ететін экономика жағдайында инновациялық жүйелердің даму тенденцияларын тереңірек түсіну үшін қосымша зерттеулер жүргізу қажет. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымның жұмыс істеу тиімділігіне бағалау жүргізу болып табылады. Республикада инновациялық жүйенің инфрақұрылымын тиімді қалыптастыру жекелеген компоненттерді және олардың жүйе шеңберіндегі өзара іс-қимылын егжей-тегжейлі талдауды талап етеді. Зерттеу объектісі ретінде Қазақстан Республикасының инновациялық жүйесінің инфрақұрылымы қарастырылды. Қазақстандағы жүйенің инновациялық буындарын құру және жұмыс істеу процестерін объективті зерттеу ғылымды қажетсінетін экономиканы қалыптастыру мақсатында елдегі инновациялық қызметтің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттарын негіздеуге көмектеседі.

Қазақстан Республикасының инновациялық инфрақұрылымының жұмыс істеуінің тиімділігі және оны бағалау елде инновациялық дамудың әртүрлі құрамдас бөліктерінің өзара әрекеттесуін ескеретін жүйелі көзқарастың болмауына байланысты зерттеу үшін өте өзекті тақырып болып табылады. ұлттық жүйе, оның ішінде аймақтық және салалық инновациялық жүйелер.

Зерттеу барысында автор деректерді талдау, салыстыру, корреляциялық-регрессиялық талдау, SWOT-талдау әдістерін қолданды.

Қазақстанда жүргізіліп жатқан инновациялық саясатты іске асырудағы шаралардың тиімділігіне бағалау жүргізу мақсатында автор инновациялық инфрақұрылымның жай-күйін талдау мен бағалауға әзірленген әдіснамалық тәсілді қолданды, оның негізінде 6 инфрақұрылымдық кіші жүйеге бөлінген 18 көрсеткіштер – құқықтық (3), ұйымдастырушылық (2), қаржылық-инвестициялық (3), кадрлық (3), техникалық-технологиялық (3), ақпараттық (3).

SWOT талдауына сүйене отырып, автор стратегиялық мақсатты – жоғары тиімді ғылымды қажет ететін экономиканы қалыптастыруға дәйекті және тұрақты қозғалысты анықтады. Сонымен қатар, осы мақсатқа жету үшін негізгі стратегиялық бағыттар әзірленді.

Негізгі сөздер: инновациялық саясат, инновациялық инфрақұрылым, ғылымды қажетсінетін экономика, стратегиялық бағыттар, инфрақұрылымдық кіші жүйелер.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF THE FUNCTIONING OF KAZAKHSTAN'S INNOVATION INFRASTRUCTURE

Abstract.

The formation of a developed and structurally balanced innovation infrastructure is a critical factor for the successful development of innovations. To gain a deeper understanding of the trends in the development of innovation systems in the conditions of a knowledge-intensive economy, additional research is necessary. The research aims to assess the effectiveness of the operation of Kazakhstan's innovation infrastructure. The effective establishment of the infrastructure of the innovation system in the republic requires a detailed analysis of individual components and their interactions within the system. The infrastructure of the innovation system of the Republic of Kazakhstan was considered as an object of study. An objective investigation of the processes of creation and functioning of innovative components in Kazakhstan will help justify key directions for enhancing the efficiency of innovation activities in the country with the goal of building a knowledge-intensive economy.

The effectiveness of the functioning of the innovation infrastructure of the Republic of Kazakhstan and its assessment is a very relevant topic for research, due to the lack in the country of a systematic vision of innovative development that takes into account the interaction of various components of the national system, including regional and sectoral innovation systems.

During the research, the author applied methods of data analysis, comparison, correlation-regression analysis, and SWOT analysis.

In order to assess the effectiveness of measures in implementing the ongoing innovation policy in Kazakhstan, the author applied a developed methodological approach to the analysis and evaluation of the state of the innovation infrastructure. This approach is based on the development of a set of indicators consisting of 18 indicators across six infrastructure subsystems: legal (3), organizational (2), financial-investment (3), personnel (3), technical-technological (3), and informational (3).

Based on the conducted SWOT analysis, the author identified the strategic goal as a consistent and sustainable movement towards the formation of a highly effective knowledge-intensive economy. Additionally, key strategic directions were developed to achieve this goal.

Key words: innovation policy, innovation infrastructure, knowledge-intensive economy, strategic directions, infrastructure subsystems.

REFERENCES

- 1 Sabirova R.K., Adietova E.M., Korgan B.B. Innovative economy of Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan (news), Social and humanitarian sciences series. №4 (326). 2019. P.123-129 [in English]
- 2 Sabirova R., Adiyetova E., Korgan B. Innovative economy as a factor of sustainable socio-economic development of Kazakhstan. Vestnik NAN RK. Seriya social'nyh nauk. №5(327). 2019. P.144-149 [in English]
- 3 Taubayev A.A., Amirova G.N., Borisova E.I. The main trends in the development of science-intensive economy in the conditions of reindustrialization of the countries of the Eurasian Economic Union. Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Seriya ekonomicheskaya. №3. 2019. 55 p. [in English]
- 4 Satpaeva Z.T. Gosudarstvennaya politika po formirovaniyu i razvitiyu innovatsionnoi infrastruktury v Kazakhstane. Sbornik trudov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Matematicheskie metody i informatsionnye tekhnologii makroekonomicheskogo analiza i ekonomicheskoi politiki», posvyashhennoi prazdnovaniyu 80-letnego yubileya akademika NAN RK A.A. Ashimova. Almaty. 2018. P. 139-145 [in Russian]
- 5 Korgan B.B., Sabirova R.K., Adietova E.M. Osobennosti formirovaniya innovatsionnoi infrastruktury Kazakhstana v usloviyakh naukoemkoi ekonomiki. Nauchno-prakticheskii zhurnal «Economicheskii i gumanitarnyye nauki». Seriya «Nauchnye tendentsii razvitiya investitsii i innovatsii». №8(355). 2021. P. 12-20 [in Russian]
- 6 Grachev S.A., Donichev O.A. Model' otsenki effektivnosti resursnogo obespecheniya innovatsionnogo razvitiya regionov i ikh ekonomicheskogo rosta. Problemy razvitiya territorii. №1(99). 2019. P. 71–86 [in Russian]
- 7 Rakhova M.V. Metodicheskoe obespechenie otsenki effektivnosti razvitiya innovatsionnoi infrastruktury. Avtoref.diss.na soisk.uch.st.k.e.n. Vladimir. 2018. P.10-24 [in Russian]
- 8 Egemberdieva S. i dr. Model' otsenki effektivnosti innovatsionnoi infrastruktury Kazakhstana. Aktual'nye problemy ekonomiki. №12(138). 2018. P. 340-346 [in Russian]
- 9 Kashhitsyna T.N. Metodika otsenki razvitiya innovatsionnoi infrastruktury regiona. Avtoref.diss.na soisk.uch.step.k.e.n. Vladimir. 2018. P.10-23 [in Russian]
- 10 Dannye Komiteta po statistike MNE RK. Razdel «Nauchno-issledovatel'skie i opytно-konstruktorskie raboty». 2018-2022. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/> [in Russian]. (accessed: 16.01.2023).

Information about authors:

Aiman Mussayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, acting associate professor of the “Art management and producing” Departments, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>

Информация об авторах:

Айман Мусаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>

Авторлар туралы ақпарат:

Айман Мусаева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының доцент м.а., Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aiman_mussayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5954-4665>

Z.R. Bashu^{1*}, M.A. Serikova¹, Ye. Zhussupov¹, A.A. Burtebayeva¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: zamirabashu@gmail.com

STRATEGIC AUDIT AS A FOUNDATION FOR EFFECTIVE MANAGEMENT OF NATIONAL RESOURCES

Abstract.

In contemporary conditions, strategic audit becomes not merely a tool, but a necessary prerequisite for effective management of national resources. This article is dedicated to exploring the role of strategic audit in optimizing the management of national resources. The aim of the research is to assess the impact of strategic audit on the effectiveness of management processes in the context of Kazakhstan's national resources. The main materials and methods of the study included the analysis of normative legal documents, statistical data, methods of economic analysis and comparison, as well as the case-study method.

The study identified key problems and shortcomings in the existing system of national resource management, including resource dissipation and a mismatch between planning and actual needs. It is noted that strategic audit contributes to increased transparency, accountability, and efficiency in resource management, and provides an adequate assessment of the implementation of strategic plans and programs.

This study has both practical and theoretical significance. The theoretical significance is reflected in the expansion of understanding of the essence and functions of the state strategic audit in the modern world. The practical significance of this study is manifested in the fact that the results of the study can be further applied in improving the management system of national resources, including through reforming and optimizing planning and monitoring processes in the public sector.

Key words: strategic audit, national resources management, effective management, resource optimization, strategic planning, national policy, resource allocation.

Introduction.

The management of national resources in the modern world is a complex task that requires a deep understanding different factors. Considering globalization, technological change, climate change and increasing social demands, strategic audit is becoming a key tool to ensure the effective management of these resources. The Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan in his Address "Economic Course of a Just Kazakhstan" from On September 1, 2023, he said: "We have a clear vision of the future: we are building a Just Kazakhstan – a country of equal opportunities and progress We are building an effective state in which law and order, a culture of dialogue, responsibility and solidarity prevail" [1]. In this context, strategic auditing becomes an integral part of the national resource management process. Currently, the public audit system in Kazakhstan includes an efficiency audit, an audit of financial statements, and a compliance audit [2]. However, given the strategic objectives, there is a need to integrate strategic audit as a key element for a deep and comprehensive analysis of national resource management.

Unfortunately, there is still no consensus in the economic literature on the essence and content of the concept of strategic audit. Some authors define state strategic audit as a type of management audit that examines the prospects of the organization as a whole and provides a comprehensive assessment of the situation at the corporate level [3]. Other authors expand the concept of state strategic audit. P. Kotler, the founder of the scientific concept of marketing, considered strategic audit as one of the main tools for collecting important information, including information used in the development of specific business goals and strategies [4]. Thompson A.A. and Strickland A.J. define strategic audit in the public sector as the degree of compliance of a policy with public resources, strategic and external climate, including the positions of a public authority [5].

According to the opinions of foreign scientists such as Postula M., strategic audit is unlike traditional forms of auditing, as it focuses on the long-term perspective and the strategic importance of the activity, and not only on compliance with applicable regulations or resource efficiency in the short term [6]. Such an audit approach contributes to a better understanding of strategic goals and objectives and an assessment of their implementation, which is actually important for a country that seeks to create a fair society with equal opportunities. From this, it can be concluded that the introduction of strategic audit into the public audit system will not only identify shortcomings in the current management of resources, but also offer strategic recommendations for long-term planning and development.

At this time, Jeppesen K. He notes that a strategic audit is a comprehensive assessment of an organization's strategy, including an analysis of its external and internal environment [7]. Strategic audit is described as a process aimed at identifying key areas for improvement and finding new opportunities for development. The main elements of a strategic audit are an analysis of the effectiveness of current strategies, an assessment of resources, organizational structure, market position and competitive environment.

Materials and methods of research.

To conduct a study of strategic audit as the basis for effective management of national resources, a fairly wide range of different sources were studied. Scientific papers and articles written by both foreign and domestic scientists in the field of state audit and national resources were reviewed. The analysis was based on regulatory and legislative documents, as well as statistical data from the official websites of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan.

Various methodological approaches were used to analyze the collected data. Methods such as literature review were used to review and critically analyze existing research and publications, and data analysis and synthesis to identify key trends and patterns. Statistical analysis methods were also used to process and interpret quantitative data, and the generalization of the data helped to form the overall conclusions of the study.

Results and its discussion.

In the Republic of Kazakhstan, the fundamental principles of state planning are embodied in strategic goals and they serve as the most important guidelines. The defined goals in the documents reflect the long-term trajectory of the country's development, focusing on achieving sustainable development, social welfare and economic growth. While other subsequent documents are used as tools to define these strategic goals in the implementation process. The state planning system covers the activities of public authorities and other participants in the country's development process aimed at improving the level of socio-economic development of Kazakhstan, improving the welfare of citizens and strengthening the country's security [8]. On November 29, 2017, the Government of the Republic of Kazakhstan adopted Resolution No. 790, which established the State Planning System (SPS) in the Republic of Kazakhstan (Figure 1).

Figure 1 – The system of state planning of the Republic of Kazakhstan, reflecting the strategic goals of the state

Note: Compiled by the author

The state planning system is a set of interrelated elements, including principles, documents, processes and participants aimed at ensuring the development of the country both in the long term (more than 5 years) and in the medium term (from one to 5 years). Based on some changes in the State Planning System in 2021, adjustments were made. In the new edition of the SPS, a new principle of "human orientation" has been added. This principle emphasizes that goals, objectives and performance indicators should be aimed at improving the quality of life and well-being of the population [9].

The Development Strategy of Kazakhstan until 2050 defines a long-term vision of the country focused on innovative development, modernization of the economy and improvement of the quality of life of the population. The second key document, the National Security Strategy for 2021-2025, is aimed at ensuring the stability and security of the country, which are a prerequisite for achieving all other strategic goals. An important aspect here is not only military and political stability, but also economic, social and environmental security. National priorities until 2025 define specific goals and directions that need to be achieved in the near future. The National Development Plan until 2025 serves as an action plan to achieve national priorities. The National Development Plan until 2025 includes specific projects and initiatives aimed at modernizing the economy and social sphere. The Territorial Development Plan of Kazakhstan until 2025 focuses on regional policy and the development of territories, taking into account their specific needs and capabilities. This document is aimed at reducing regional disparities and creating equal opportunities for all regions of the country. A number of concepts, Government programs and national projects are more detailed tools for implementing strategic goals in certain areas, such as education, health, infrastructure, innovation, etc. Development plans of government agencies, regions, national holdings and companies are tools for implementing these strategies at the local level, taking into account the specifics and needs of each body or region [10].

Today, this multi-level planning system makes it possible to transform the strategic goals of the state into concrete actions and projects at all levels of government, ensuring the integrity and coherence of the country's development.

National resources are the totality of all natural, economic, social, cultural and intellectual assets of a country that can be used to achieve its strategic goals and ensure sustainable

development. National resources include, but are not limited to, natural resources (such as land, water, mineral resources), human capital (education, health, professional skills), scientific and technological innovations, as well as cultural and historical heritage [11].

In the context of the above-mentioned strategic documents, national resources are considered as key elements for achieving the set goals. National resources are the foundation on which a country's development strategy is based, and their effective use is crucial for economic growth, social well-being and sustainable development.

For example, in the Development Strategy of Kazakhstan until 2050, special attention is paid to the development of human capital and innovative technologies, which is a direct reflection of the importance of intellectual and technological resources. The National Security Strategy pays special attention to the protection of natural resources and their sustainable use, which emphasizes the importance of the environmental component of national resources.

The national Priorities and the National Development Plan pay attention to the development of infrastructure, health, education and culture, and this indicates the recognition of social and cultural resources as fundamental for the socio-economic development of the country. The Territorial Development Plan focuses on the optimal use and allocation of resources between different regions, emphasizing the importance of balanced territorial development.

Thus, the national resources of Kazakhstan, being diverse and multifaceted, are a key factor in the implementation of the strategic goals of the state, and their management, assessment and development are reflected in a number of state strategic documents.

Table 1 – Analysis of changes in the National Projects of Kazakhstan for 2022, assessment of effectiveness and financial adjustments

	EMM Performance Assessment	Number of changes to the national project	Number of changes to events	% change	Scope of changes in funding for activities		% of Demand	note
					Units.	KZT million		
A Healthy Nation	Medium effect	0	23	12,2	14	-74,9	27,4	Underfunding
					9	193,6	71,9	Over-plan funding
An Educated Nation	Low effect	0	3	1,6	2	-2915,2	10,2	Underfunding
					1	6899,1	9,1	Over-plan funding
Ulttyq ruhani jańǵyrý	Low effect	0	26	13,8	18	-6898,3	40,9	Underfunding
					8	2123,6	54,3	Over-plan funding
Technological breakthrough through digitalization, science and innovation	Medium effect	0	20	10,6	12	-17871,1	93,9	Underfunding
					8	23514,3	25,6	Over-plan funding
Entrepreneurship Development	Low effect	0	30	15,9	16	-11673,3	62,9	Underfunding
					14	162113,3	200	Over-plan funding
Strong regions are the driver of	Low effect	0	33	17,5	15	-72507,6	43,7	Underfunding

the country's development					18	179468,2	17,9	Over-plan funding
Sustainable economic growth aimed at improving the well-being of Kazakhstanis	Low effect	0	14	7,4	8	-7795,4	23,9	Underfunding
					6	10038,6	126,8	Over-plan funding
Green Kazakhstan	Low effect	0	13	6,9	10	-62438	-68,2	Underfunding
					3	742,5	16.5 times	Over-plan funding
Development of the agro-industrial complex	Low effect	0	27	14,3	12	-12966,6	12,2	Underfunding
					15	267991	91,9	Over-plan funding
Note: compiled based on the source [12]								

The analysis of changes in Kazakhstan's National Projects for 2022 reveals significant problems in planning and financing. These problems are directly related to the effectiveness of national resource management. Frequent changes in the financing plans for events, which we see in the initial data, lead to instability in the implementation of these activities. It can be said that such results have a negative impact on achieving the goals of the national project. This is especially noticeable in such projects as "Strong regions – the driver of the country's development", "National Project for the development of entrepreneurship" and "National Project for the development of the agro-industrial complex", where the percentage of changes was the most significant.

The observed instability and underfunding of some projects, along with the financing of others beyond the plan, indicate a discrepancy between planning and the real needs and dynamics of the development of sectors. An efficiency assessment conducted using an experimental economic and mathematical model showed that most national projects have a low level of efficiency.

The integral criterion is carried out by calculating the K3 index – The coefficient of economic, social and budgetary effect of the use of public and other financial resources is calculated as the average value of three sub-indices:

K31 - Coefficient of economic efficiency of the use of financial resources;

K32 - Coefficient of social efficiency of the use of financial resources; K33 - Coefficient of budget efficiency of the use of financial resources.

Each of these sub-indices is calculated using formula (1):

$$\text{Efficiency} = \frac{\text{Result}}{\text{Cost}} \tag{1}$$

Efficiency – Cost-Benefit Balance

Then we find the ratio of the actual value to the planned value according to formula (2):

$$\text{Efficiency}_i = \text{Efficiency}_i(\text{actual}) / \text{Efficiency}_i(\text{plan}) \tag{2}$$

where:

Efficiency_i(actual)- actual effectiveness of the i-th quantitative value of effectiveness for each year;

Efficiency_i(plan) - planned effectiveness of the i-th quantitative value of effectiveness for each year.

Based on the current assessment data, there is a high degree of confidence that the goals of the seven ineffective national projects are unlikely to be achieved by the end of their implementation period. In turn, the potential shortfall raises concerns about achieving the strategic goals set out in higher-level documents within the framework of the State planning system. An analysis of national projects shows that their formulations often lack completeness and fail to establish a clear logical link between the measures taken and the solution of key economic, social and other issues.

In our opinion, these findings highlight the need for a strategic government audit that would allow for a thorough assessment of the planning, financing and execution of national projects. Strategic audit has the potential to set priorities more precisely, optimize resource allocation and improve the overall efficiency of national resource management [13]. Therefore, it will become the most important tool in achieving the strategic goals of the state and improving the management of national resources in Kazakhstan.

Thus, the development and implementation of strategic and program documents in Kazakhstan reveal certain shortcomings and problems that can significantly affect the effectiveness of national resource management. The noted problems emphasize the importance of integrating strategic audit into the system of state planning and management.

In this case, we can cite an example with the national project "Quality and Affordable Healthcare for Every Citizen "Healthy Nation"", approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021 No. 725. The goal of this project is to provide high-quality and affordable healthcare for every citizen of Kazakhstan, with an implementation period from 2021 to 2025. The figure below represents the Structure of Funding Sources for the Healthy Nation National Project, 2021-2025, in Billion Tenge (Figure 2).

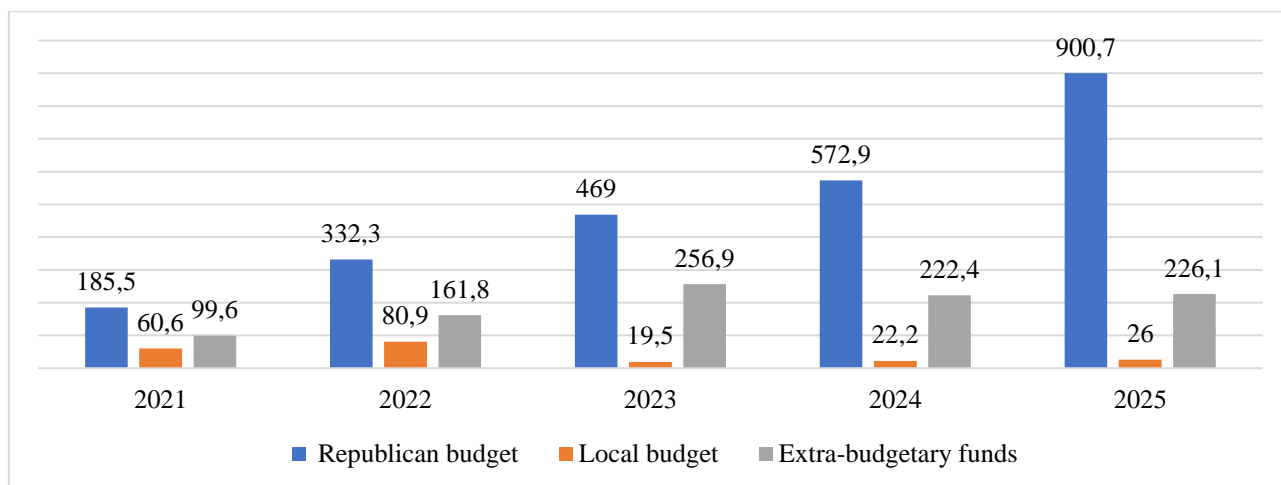

Figure 2 – Structure of funding sources for the Healthy Nation National Project, 2021-2025, billion tenge

Note: compiled based on the source [12]

The project's funding comprises various sources, with the republican budget contributing 2,460.5 billion tenge, accounting for 68% of the total. Additionally, the local budget contributes 209.3 billion tenge, representing 6%, and extra-budgetary funds contribute 966.7 billion tenge, making up 26% of the overall financing. Diversified financing structure reflects a combination of central government support, local contributions, and funds sourced outside the regular budget

channels. Financing of the National Project "Healthy Nation" for 2022, million tenge is presented in Table 2.

Table 2 – Financing of the Healthy Nation National Project for 2022, KZT million

Name	Plan		Fact	% Complete	Share in %	Undeveloped
	National project	Approved budget				
TOTAL:	575	694	688	99	100	-5,5
Republican Budget	332	314	314	99	46	-0,7
Local Budget	81	103	98	95	14	-4,8
Extra-budgetary resources	162	276	276	100	40	-

Note: compiled based on the source [12]

In examining the financing of the Healthy Nation National Project for 2022, an issue of concern arises regarding the non-disbursement of funds, suggesting a potential lapse in the effective management of national resources. Although the project's total budget was initially planned at 694 billion tenge, only 688 billion tenge was actually disbursed, constituting 99% of the planned amount. The local budget exhibited the most significant variance between planned and actual expenditures, with a non-disbursement rate of 4.8%. Such discrepancies may indicate deficiencies in financial resource planning and allocation, as well as potential inefficiencies in project implementation. Based on the above, we see an urgent need for a comprehensive strategic audit and enhanced monitoring of the use of public resources to ensure more effective and targeted use of allocated funds to achieve the key objectives of the project.

The identified key problem is the dissemination of policy documents with numerous indicators, which leads to their dispersion and complicates monitoring and control over their implementation. For example, violation of paragraph 128 of the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan concerning the inclusion of targets without well-developed calculation methods creates difficulties in assessing the achievement of goals.

The continuing problem of insufficient decomposition of indicators from higher-level documents into lower-level documents remains relevant. An example is the inadequate decomposition of indicators from the State Program "Program for the Development of productive Employment and Mass Entrepreneurship" into Territorial Development Plans, which indicates shortcomings in the planning and execution system.

The problem of achieving quantitative measurability of indicators also hinders effective monitoring of their implementation. An illustrative example is the abundance of indicators that cannot be quantified in the strategic plans of government agencies. Addressing these issues is crucial to improve the transparency and efficiency of planning and implementation processes in Kazakhstan.

Forecasting of planned values of indicators is also not carried out at the proper level, which indicates problems in the qualitative planning of events. From this, we see the need for a more in-depth analysis and evaluation of policies and programmes.

The lack of synchronization of the State planning system with statistics and the lack of systematization of statistical data collection make it difficult to assess the effectiveness of the implementation of policies and programs. Reports on the implementation of SPS documents are often generated without a complete set of statistical data and does not provide a complete picture of the achievement of goals.

Changes in the hierarchy of SPS documents also create problems of continuity and compliance of new documents with the new version of SPS and affect the integrity and effectiveness of the state planning system.

The identified problems emphasize the importance of introducing strategic audit into public administration and planning. Strategic audit can provide a deeper and more comprehensive analysis of strategies and programs, their compliance with the strategic goals of the state, as well as the effectiveness of their implementation. The introduction of strategic public audit can help eliminate the dispersion of resources, improve the quality of planning and execution, and ensure more effective monitoring and control over the implementation of strategic and program documents. Such changes will contribute to more effective management of national resources and the achievement of Kazakhstan's strategic goals.

Thus, the implementation of strategic state audit is of particular importance in relation to the management of Kazakhstan's national resources. National resources, including the country's natural, economic, social and intellectual assets, are the foundation of its sustainable development and well-being. Effective management of these resources requires not only careful planning and allocation, but also a comprehensive audit that ensures an assessment of the effectiveness of their use in accordance with national strategic goals.

The strategic state audit will allow to identify inefficient use of national resources, eliminate deficiencies in their distribution and management, as well as ensure a more balanced and targeted use of them [14]. This type of public audit is able to assess how the implementation of various strategic and programmatic documents affects resource management and propose measures to improve this process [15]. Thus, strategic audit will become an important tool for optimizing the use of national resources, increasing their efficiency and sustainability, as well as ensuring their contribution to the socio-economic development of the country.

Conclusion.

Thus, it is emphasized that strategic audit is an integral element of the national resource management system, ensuring an increase in their efficiency and optimization of their use. An analysis of current problems and shortcomings in Kazakhstan's national resource management system, including fragmentation and inconsistency of strategic plans and programs, resource dispersion and insufficient monitoring, has revealed significant potential for improvement through the introduction of strategic audit. This is a comprehensive tool that allows not only to identify key problems in management, but also to offer effective solutions to eliminate them, which contributes to achieving the strategic goals of the state and sustainable development. In conclusion, strategic audit is crucial to ensure transparency, accountability and effective management of national resources.

Information about financing.

The research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (No.BR21882352)

REFERENCES

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс справедливого Казахстана». [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1/links (дата обращения: 16.01.2024)

2 Алибекова Б.А., Бейсенова Л.З. Методологические аспекты государственного аудита. Экономическая серия вестника Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева. — №1. — 2020. — С. 165-180

3 Баева Е.А., Турбина Н.М., Черемисина Т.Н. К вопросу о стандартизации внутреннего государственного (муниципального) финансового контроля. Евразийский юридический журнал. — №9. — 2020. — С. 433-434

4 Kotler P., Achrol R.S. (2022) Distributed marketing networks: The fourth industrial revolution. *Journal of Business Research*. Т. 150. P. 515-527

- 5 Loginovskiy O.V. (2020) Strategic management of the regions in the context of domestic and foreign experience. Applied Mathematics and Control Sciences. №3. P. 123-149
- 6 Postula M., Irodenko O., Dubel P. (2020) Internal audit as a tool to improve the efficiency of public service. European Research Studies Journal. Т.23. №3. P. 699-715
- 7 Lenz R., Jeppesen K.K. (2022) The future of internal auditing: Gardener of governance. EDPACS. Т.66. №.5. P. 1-21
- 8 Сембиева Л., Аликулова Л. Концептуальное реформирование системы государственного планирования Республики Казахстан «Государственный аудит». — Т. 55. — №2. — 2022. — С. 13-27
- 9 Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2017 года №79. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790> (дата обращения: 16.01.2024)
- 10 Батгалов Н.Н., Ералиева Я.А., Кангалакова Д.М. Новая система государственного планирования в Казахстане: анализ и проблемы. Central Asian Economic Review. — №2. — 2023. — С. 6-19
- 11 Омельченко В.В. Информационное обеспечение системы государственного управления национальными ресурсами: риск-ориентированный подход. Правовая информатика. — №1. — 2019. — С. 4-17
- 12 Заключение к отчету правительства Республики Казахстан об исполнении республиканского бюджета за 2022 год. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/485211?lang=ru> (дата обращения: 16.01.2024)
- 13 Кузнецов Н.В., Котова Н.Е. Государственный стратегический аудит в сфере социально-экономического развития: ключевые компоненты. Теория и практика общественного развития. — №6 (148). — 2020. — С. 23-28
- 14 Зекепов Е., Карыбаев А., Шахарова А. Стратегический аудит как перспективное направление государственного аудита и финансового контроля. «Государственный аудит». — Т. 57. — №4. — 2022. — С. 19-28
- 15 Sułkowski Ł., Dobrowolski Z. (2021) The role of supreme audit institutions in energy accountability in EU countries Energy Policy. Т. 156. P. 112-121

СТРАТЕГИЯЛЫҚ АУДИТ ҰЛТТЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Андатпа.

Қазіргі жағдайда стратегиялық аудит тек құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттық ресурстарды тиімді басқарудың қажетті шарты болып табылады. Мақала ұлттық ресурстарды басқаруды оңтайландырудағы стратегиялық аудиттің ролін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның ұлттық ресурстары контекстіндегі басқару процестерінің тиімділігіне стратегиялық аудиттің әсерін бағалау болып табылады. Зерттеудің негізгі материалдары мен әдістері ретінде нормативтік құжаттарды талдау, статистикалық мәліметтер, экономикалық талдау және салыстыру әдістері, сондай-ақ кейс-әдіс қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде қолданыстағы ұлттық ресурстарды басқару жүйесіндегі негізгі проблемалар мен кемшіліктер, соның ішінде ресурстарды бұрқу және жоспарлаудың нақты қажеттіліктерге сәйкес келмеуі анықталды. Стратегиялық аудит ресурстарды басқарудағы ашықтықты, жауапкершілікті және тиімділікті арттыруға ықпал етеді, сондай-ақ стратегиялық жоспарлар мен бағдарламалардың іске асырылуын барабар бағалауды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы бар. Теориялық тұрғыдан алғанда, ол мемлекеттік басқару контекстіндегі стратегиялық аудит функцияларын түсінуді кеңейтеді. Ал практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері Ұлттық ресурстарды басқару жүйесін жақсарту үшін, соның ішінде мемлекеттік сектордағы жоспарлау және мониторинг процестерін реформалау және оңтайландыру арқылы пайдаланылуы мүмкін.

Негізгі сөздер: стратегиялық аудит, ұлттық ресурстарды басқару, тиімді басқару, ресурстарды оңтайландыру, стратегиялық жоспарлау, ұлттық саясат, ресурстарды бөлу.

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ АУДИТ КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ

Аннотация.

В современных условиях стратегический аудит становится не просто инструментом, но и необходимым условием для эффективного управления национальными ресурсами. Статья посвящена изучению роли стратегического аудита в оптимизации управления национальными ресурсами. Целью исследования является оценка влияния стратегического аудита на эффективность управленческих процессов в контексте национальных ресурсов Казахстана. В качестве основных материалов и методов исследования

использовались анализ нормативно-правовых документов, статистические данные, методы экономического анализа и сравнения, а также кейс-метод.

В результате исследования были выявлены ключевые проблемы и недостатки в существующей системе управления национальными ресурсами, включая распыление ресурсов и несоответствие планирования реальным потребностям. Отмечается, что стратегический аудит способствует повышению прозрачности, ответственности и эффективности в управлении ресурсами, а также обеспечивает адекватную оценку реализации стратегических планов и программ.

Исследование имеет как теоретическую, так и практическую значимость. С теоретической точки зрения, оно расширяет понимание функций стратегического аудита в контексте государственного управления. С практической стороны, результаты исследования могут быть использованы для улучшения системы управления национальными ресурсами, в том числе через реформирование и оптимизацию процессов планирования и мониторинга в государственном секторе.

Ключевые слова: стратегический аудит, управление национальными ресурсами, эффективное управление, оптимизация ресурсов, стратегическое планирование, национальная политика, распределение ресурсов.

REFERENCES

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 1 sentyabrya 2023 goda «*Ekonomicheskii kurs spravedlivogo Kazakhstana*» [*Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2023 "The economic course of a just Kazakhstan"*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K230020231/links> [in Russian]. (accessed: 16.01.2024)
- 2 Baeva E.A., Turbina N.M., Cheremisina T.N. K voprosu o standartizatsii vnutrennego gosudarstvennogo (munitsipal'nogo) finansovogo kontrolya [*On the issue of standardization of internal state (municipal) financial control*]. *Evraziiskii yuridicheskii zhurnal*. №9. 2020. P. 433-434 [in Russian]
- 3 Baeva E.A., Ryazanova E.L. Strategicheskii audit v gossektore: sostoyanie i perspektivy razvitiya [*Strategic audit in the public sector: state and prospects of development*]. *Uchenye zapiski Tambovskogo otdeleniya RoSMU*. №5. 2020. P. 118-124 [in Russian]
- 4 Kotler P., Achrol R.S. (2022) Distributed marketing networks: The fourth industrial revolution. *Journal of Business Research*. T. 150. P. 515-527 [in English]
- 5 Loginovskiy O.V. (2020) Strategic management of the regions in the context of domestic and foreign experience. *Applied Mathematics and Control Sciences*. №3. P. 123-149 [in English]
- 6 Postula M., Irodenko O., Dubel P. (2020) Internal audit as a tool to improve the efficiency of public service. *European Research Studies Journal*. T. 23. №3. P. 699-715. [in English]
- 7 Lenz R., Jeppesen K.K. (2022) The future of internal auditing: Gardener of governance. *EDPACS*. T. 66. №5. P. 1-21 [in English]
- 8 Nurkhalieva D.M., Omirbaev S.M. O dokumentakh sistemy gosudarstvennogo planirovaniya v Respublike Kazakhstan [*On the documents of the state planning system in the Republic of Kazakhstan*]. *Vestnik universiteta Turan*. №4. 2022. P. 9-15 [in Russian]
- 9 Ob utverzhdenii Sistemy gosudarstvennogo planirovaniya v Respublike Kazakhstan Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 29 noyabrya 2017 goda №79 [*On the approval of the State Planning System in the Republic of Kazakhstan, Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790> [in Russian]. (accessed: 16.01.2024)
- 10 Battalov N.N., Eralieva Ya.A., Kangalakova D.M. Novaya sistema gosudarstvennogo planirovaniya v Kazakhstane: analiz i problemy [*The new system of state planning in Kazakhstan: analysis and problems*]. *Central Asian Economic Review*. №2. 2023. P. 6-19 [in Russian]
- 11 Omel'chenko V.V. Informatsionnoe obespechenie sistemy gosudarstvennogo upravleniya natsional'nymi resursami: risk-orientirovannyi podkhod [*Information support of the system of state management of national resources: a risk-oriented approach*]. *Pravovaya informatika*. №1. 2019. P. 4-17 [in Russian]
- 12 Zaklyuchenie k otchetu pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ob ispolnenii respublikanskogo byudzheta za 2022 god [*Conclusion to the report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the execution of the republican budget for 2022*]. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/485211?lang=ru> [in Russian]. (accessed: 16.01.2024)
- 13 Kuznetsov N.V., Kotova N.E. Gosudarstvennyi strategicheskii audit v sfere sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya: klyucheveye komponenty [*State strategic audit in the field of socio-economic development: key components*]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*. №6(148). 2020. P. 23-28 [in Russian]
- 14 Zekenov E., Karybaev A., Shakharova A. Strategicheskii audit kak perspektivnoe napravlenie gosudarstvennogo audita i finansovogo kontrolya [*Strategic audit as a promising area of state audit and financial control*]. "Memleketik audit-Gosudarstvennyj audit". T57. №4. 2022. P.19-28 [in Russian]

15 Sułkowski Ł., Dobrowolski Z. (2021) The role of supreme audit institutions in energy accountability in EU countries. Energy Policy. T156. P. 112-121 [in English]

Information about authors:

Zamira Bashu – **corresponding author**, master of economic sciences, PhD student of the Department of “State Audit”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zamirabashu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Madina Serikova – PhD, associate professor of the Department of “State audit”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: madina2281@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-8885>

Yesset Zhussupov – Doctoral student of the Department of Computer engineering and software, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: y.zhus@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0946-8094>

Aruzhan Burtebayeva – master of economic sciences, auditor in the oil and gas industry, Ernst & Young LLP, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: lyazzat.sembiyeva@gmail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9217-3977>

Информация об авторах:

Замира Башу – **основной автор**, докторант кафедры «Государственный аудит», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zamirabashu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Мадина Серикова – доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры «Государственный аудит», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: madina2281@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-8885>

Есет Жусупов – докторант кафедры «Вычислительная техника и программное обеспечение», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: y.zhus@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0946-8094>

Аружан Буртебаева – магистр экономических наук, аудитор в нефтегазовой отрасли, ТОО «Ernst & Young», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: lyazzat.sembiyeva@gmail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9217-3977>

Авторлар туралы ақпарат:

Замира Башу – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік аудит» кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zamirabashu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Мадина Серикова – PhD докторы, «Мемлекеттік аудит» кафедрасының қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madina2281@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-8885>

Есет Жусупов – «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: y.zhus@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0946-8094>

Аружан Буртебаева – экономика ғылымдарының магистрі, мұнай-газ саласындағы аудитор, «Ernst & Young» ЖШС, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: lyazzat.sembiyeva@gmail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9217-3977>

Р.К. Сабирова^{1*} , К.М. Утепкалиева¹ , Ж.У. Сулейменова¹ , А.Р. Тажиденова¹ Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Андатпа.

Білім, кәсіби құзыреттілік, әлеуметтік-экономикалық даму адами капиталдың тікелей құрамдас бөлігі болып табылады, өз кезегінде адами капитал деңгейі компанияның және бүкіл мемлекеттің құндылығын құрайды. Адами капиталды дамыту инновациялық экономика жағдайында өзекті, өйткені білім инновацияларды үздіксіз жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада Қазақстанның батысында орналасқан Атырау облысындағы экономикалық өсу жағдайында адами капиталдың дамуы, жұмыспен қамту және табыс деңгейінің әсері қарастырылып, олардың өзара байланысы анықталды. Білімді экономика елдің және оның өңірлерінің инновациялық тұрғыдан дамуына, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңыздылығы анықталды.

Мақаланың басты мақсаты өңірдегі адами капиталдың дамуы және оған әсер ететін факторларды қарастыру, адами фактор мен өңірдегі экономикалық өсудің арасындағы өзара байланысты анықтау.

Ғылыми мақалада алдымен адами капитал теориясы қарастырылып, адами капиталдың жинақталуы экономикалық өсу үшін неге маңызды болуы мүмкін екендігі талқыланады. Содан кейін адами капиталдың қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылады.

Тұрақты және ұзақ мерзімді экономикалық өсуге қолжеткізу үшін адами капиталды дамытуға бағытталған құрылымдық реформалармен сүйемелденетін экономикалық өсуді ынталандыру жөнінде тиісті шаралар бойынша ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: адами капитал, жұмыспен қамту, жалақы, жұмыс күші, білім, Атырау облысы, экономикалық өсу.

Кіріспе.

Зерттеу тақырыбы өзекті. Әділ Қазақстанның құрылысы қоғамның жоғары білімі мен бәсекеге қабілеттілігін болжайды, қазіргі қоғамның дамуы туралы сындарлы, гуманистік және жалпы адамзаттық идеяны қамтиды. Адами капитал – бұл әлеуметтік коммуникацияның ерекше арнасы, жаңа ойлар мен сезімдерді қалыптастырады, гуманизм идеяларын, күнделікті өмір мен менталитет дәстүрлерін біріктіреді. Жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтардың терең қабылдауы мен үйлесімді арақатынасы маңызды. Жаңа экономикалық модель жағдайында адами капиталдың динамикасы инвестициялармен байланысты және қазіргі жаһандану мен геосаясат жүйесіндегі Қазақстанның экономикалық өсуі мен бәсекеге қабілетті инновациялық дамуының маңызды факторы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына Жолдауында жаңа экономикалық реформа жүргізуде еліміздің экономикалық бағдары 2029 жылға қарай ұлттық экономиканың көлемін 2 есе ұлғайту, яғни 450 миллиард доллар көлеміне жеткізу көзделетінін айтқан болатын. Осы межеге жетуде адами капиталдың рөлі жоғары.

Адами капиталды бағалауда түрлі ұстанымдар бар. Елдегі немесе өңірдегі, сала немесе кәсіпорындағы экономикалық өсу адами капиталмен тығыз байланысты. Аталған өзара байланысты үдерістерді зерттеудегі басты мақсат – біріншіден, олардың себептерін анықтау, екіншіден, өңірдегі адами капиталдың дамуын талдау және оның экономикалық өсуге әсерін қарастыру. Адами капиталдың екі рөлін атап өткен жөн:

1) білімді жұмыскерлер өндіріс процесінің өзінде өнім шығаруға тікелей үлес қосатын адами капиталды құрайды;

2) адами капитал, әсіресе жоғары біліммен көрсетілетін, жиынтық факторлық өнімділіктің өсуінде маңызды рөл атқарады. Инфрақұрылымдық капитал ЖІӨ-ге жиынтық факторлық өнімділіктің өсуі арқылы да, тікелей шетелдік инвестиция арқылы да әсер етеді.

Жеке адами капиталдың жинақталуы жеке экономикалық өсуге (кіріске) әкелетіні сияқты, тиісті әлеуметтік немесе ұлттық агрегаттарда да солай болады. Ұлттық деңгейде адами капиталды физикалық капиталмен көрінетін өндіріс факторы ретінде қарастыруға болады. Жиынтық өндірістік функцияның құрылымы адами капиталдың өсуі экономикалық өсудің шарты мен салдары болып табылатындығын көрсетеді. Адами капиталдың қызметі адамдарға қолда бар білімді беру және енгізуді ғана емес, сонымен бірге жаңа білімді өндіруді де қамтиды. Оның таралуы бастапқы географиялық орналасуына қарамастан бүкіл әлемде экономикалық өсуді қамтамасыз етеді. Адами капиталдың жинақталуы экономикалық өсу мен «демографиялық ауысу» арасындағы маңызды байланыс болып табылады.

Әдебиттерге шолу.

Адами капитал – бұл адамның және жалпы қоғамның әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын білім, біліктілік, дағдылар жиынтығы. Адами капитал теориясының негізін қалаушылар Т.Шульц пен Г.Беккер адамның өндірістік мүмкіндіктеріне инвестиция салу арқылы алынған барлық нәрсені адам капиталына енгізді және адами капиталға салынған ең маңызды инвестиция – білім беру мен оқытуға салынған инвестиция деп бөліп көрсетті [1].

Экономистер қазіргі экономикалардың өсуінің негізгі факторы физикалық капитал (мысалы, зауыттар мен машиналар) емес, адами капитал – еңбек өнімділігін арттыратын адамдардың білімі, денсаулығы, тәжірибесі мен дағдылары деген қорытындыға келді. Көптеген дамыған елдердің экономикалық саясаты қазір адами капиталға инвестицияларды ұлғайтуға бағытталған, өйткені оның жинақталуы экономикалық дамуға оң әсер етеді.

Флейшер Б. және басқалар экономикасы аз дамыған аймақтардағы адами капиталға салынған инвестициялар тиімділік тұрғысынан негізделген және олар аймақтық теңсіздіктің төмендеуіне ықпал етеді деген тұжырымға келеді. Олардың пікірінше, инфрақұрылымдық инвестициялар дамыған шығыс аймақтарда ішкі аймақтарға қарағанда жоғары пайда әкелсе де, адами капиталға салынған инвестициялар ішкі аймақтарда сәл жоғары немесе салыстырмалы пайда әкеледі.

Шетелдік ғалымдардың 2009 жылдан 2019 жыл аралығында 11 ел бойынша жүргізген зерттеуінде адами капиталдың, табиғи ресурстардың, қаржылық даму, индустрияландыру, техникалық прогресс пен халықаралық сауданың экономикалық өсуге ықпалына талдау жасалып, табиғи ресурстарға жоғары рента осы 11 елдердің экономикалық өсуін тежейтіні, керісінше, адами капиталды дамыту, қаржылық даму, индустрияландыру, технологиялық инновациялар және халықаралық саудаға қатысу экономикалық өсуге оң ықпал ететіндігі анықталды [2].

Білімге негізделген адами капитал қоршаған ортаның жақсаруына, оның сапасына да әсер етеді, өйткені осыған дейінгі зерттеулерде де білім, экологиялық сана мен экологиялық мінез-құлық арасында байланыстың бар екендігі айтылды [3].

Бірнеше регрессия әдістерінің комбинациясын пайдалана отырып, 2007 және 2020 жылдар аралығында Азияның 46 еліндегі адами капиталдың, институционалдық сапаның және Төртінші өнеркәсіптік революцияның жұмыссыздық деңгейіне әсерін зерттеген ғалымдар жұмыссыздық деңгейіне барлығы тоғыз фактор әсер етеді деп негіздейді, соның ішінде жоғары технологиялық экспорт, инфляция, халық, жалпы ішкі өнім, мемлекеттік шығындар, сыртқы қарыз, тікелей шетелдік инвестициялар, адами капитал және

институттар. Олардың жүргізген зерттеулерінің нәтижесі бойынша жоғары технологиялардың дамуы Азиядағы жұмыссыздықты арттыратыны расталды, дегенмен, адами капитал мен институционалдық жағдайдың жұмыссыздық деңгейімен байланысы нақты салаларға байланысты әр түрлі екендігі анықталды. Сонымен қатар, Төртінші өнеркәсіптік революция аясында Азия елдеріндегі жұмыссыздықты азайту үшін саяси тұрғыдан кейбір ұсыныстар берілген [4].

Қазақстандық ғалымдар Кошанов А.К. және Чуланова А.К. елде адами капиталды дамытуға көп көңіл бөлінетіндігін, бұл оның индустриялық-инновациялық дамудың негізгі қозғаушы күші болып табылатындығына байланысты екендігін айтады. Әлемнің жетекші елдері білім, ғылым, техника салаларын қарқынды дамыту есебінен білім экономикасын дамытуда және табысты қалыптастыруда табыстарға қолжеткізді. Авторлар жиынтық табыс әдісі бойынша Қазақстанның адами капиталының жай-күйіне баға беріп, 2008-2019 жылдары Қазақстанда адами капиталдың орташа құнының өскенін айтты. Осылайша, адами капиталға макро және микро деңгейдегі бағалау нәтижесінде авторлар мемлекет жаңа экономикалық жағдайларда адами капиталды дамыту үшін оңтайлы жағдайлар жасау қажеттілігін, атап айтқанда, елдің және оның ішінде адамның қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық ресурстарын неғұрлым тиімді пайдалануға ықпал ететін мемлекеттік тетіктерді жетілдіру қажеттілігін нақтылады [5].

Бұрын адами капиталға қарағанда материалдық капитал үстем болып, оған басымдық берілгендігі, тек XX ғасырдың ортасынан бастап адамның білім деңгейі мен оның жұмыс қабілеті экономикалық дамудың негізгі себебіне айналғандығы белгілі. Қазақстан Республикасының экономикасын цифрландыру жағдайында адами капиталды басқару тәсілдерін әзірлеуде адами ресурстарын тиімді басқару қағидаттарын жүйелеу қажет [6].

Осы тұрғыдан өңірдегі капиталдың дамуына әсер ететін факторларды қарастыру зерттеудің басты мақсаты. Осы мақсатқа жетуде келесідей міндеттер анықталды: адами капиталдың экономикалық өсумен қалай байланысты екенін қарастыратын зерттеулерге, ғылыми еңбектерге шолу жасау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Берілген зерттеуде адами капиталдың экономикалық өсумен қалай байланысты екенін қарастыратын зерттеулерге, ғылыми еңбектерге егжей-тегжейлі шолу жасалады. Жақында пайда болған салыстырмалы түрде жаңа теориялық модельдерге ерекше назар аударылады. Ғылыми мақалада алдымен адами капитал қысқаша сипатталған және адами капиталдың жинақталуы экономикалық өсу үшін неге маңызды болуы мүмкін екендігі талқыланады.

Содан кейін адами капиталдың қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылады.

Зерттеушілер өздерінің ғылыми еңбектерінде ғылым мен прогресс (өнеркәсіптік революциялармен, технологиялар мен зерттеулердің дамуымен ұсынылған) адами капиталдың қалыптасуына әсер ететін негізгі факторларға айналды деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, олар білім беру мен жоғары білікті мамандарды даярлауға, оқытуға инвестиция салудың, сондай-ақ білім беру реформалары арқылы қолжеткізуге болатын кадрлық қауіпсіздік пен еңбек нарығының тұрақты дамуын қолдау маңыздылығын атап өтеді [7].

Мэнкью, Ромер және Вейл теңдеуіндегі тағы бір факторды қарастырады – бұл Тейл индексі, ол елдің немесе аймақтардың тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі тұрғысынан мемлекеттің біртекті еместігінің көрсеткіші деп көрсетілген. Қолданылатын Тейл индексінің коэффициенттері классикалық емес болып табылады. Мемлекеттің біртекті еместігі аумақтардың көлеміне, осы аумақтардың урбанизация деңгейіне және т.б. байланысты халықтың тең емес жағдайынан тұрады.

Лидің әдістемесіне сәйкес, Қазақстандағы жұмыскерлердің әлеуетті еңбек өмірі 15 жастан басталып, 63 жасында (зейнеткерлік жас), олар еңбек нарығынан кетіп, бұдан былай еңбек табысы болмаған кезде аяқталады деп болжанған. Ең алдымен, 60-63 жас

аралығындағы қызметкердің өмір бойғы еңбек табысы осы кезеңдегі табысты тиісті жас тобы мен «білім – табыс» санатына сәйкес табыс мөлшерімен өлшеу арқылы есептелді. Бұдан әрі 55-59 жас аралығындағы соңғы жас тобы үшін қызметкердің бес жылдық кезеңдегі еңбек кірісіне тең жиынтық табысы және келесі үш жылда алынған кірісі (яғни, соңғы жас тобы «60-63») бағаланды, ол дисконтталады және кірістің өсу факторын және өмір сүру ықтималдығын ескере отырып, кері рекурсия тәртібімен түзетіледі және т.б.

Осылайша, әр жас тобы үшін орташа жұмысшының жеке еңбек кірісі есептеледі. Кері рекурсия техникасы белгілі бір жастағы жеке тұлға үшін өмір бойғы еңбек кірісінің (адами капиталдың) ағымдағы құны (біздің жағдайда - белгілі бір жас тобы) ағымдағы кезеңдегі күтілетін еңбек кірісін және кірістердің тиісті өсу қарқынын, дисконт нормасын және өмір сүру ықтималдығын ескере отырып енгізілген кейінгі кезеңдегі күтілетін кірістің ағымдағы құнын құрайтынын білдіреді.

Қазақстандық әріптестеріміз адами капитал мен экономикалық даму арасындағы өзара байланысты көптік сызықтық моделімен көрсеткен. Олардың пайымдауынша, ақпараттық қоғамның дамуымен байланысты экономикалық өсу және адами капиталды дамыту процестерінің қарқын алуы туралы гипотезаны тексеру ішінара ғана расталған. Адами капитал мен ақпараттық қоғамның дамуын сипаттайтын коэффициенттердің мәндері іс жүзінде өзгермеген [8].

Жүргізілген зерттеуде статистикалық мәліметтерді горизонталды және вертикалды талдау әдістері қолданып, кесте нәтижелері бойынша талдау беріледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанның жаңа экономикалық моделін қалыптастыру мен реттеудің нысаналы функциясы экономика мен әлеуметтік саланы тұрақтандырудың жалпы стратегиясымен, тұрақты экономикалық өсу және осы негізде ел халқының өмір сүру сапасын қамтамасыз етумен анықталады. Осы стратегияны іске асыруда нарықтың тиімді жұмыс істеуі жұмыспен қамту саласындағы ахуалды тұрақтандыруға және жұмыссыздықты төмендетуге ықпал ететін ажырамас бөлігі болып табылады (кедейлік пен жұмыссыздыққа қарсы күрес, жаңа жұмыс орындарын құру, қоғамдық жұмыстарды тарату, еңбек нарығындағы шиеленісті төмендету бойынша шұғыл шараларды әзірлеу, елде және өңірлерде жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүзеге асыру).

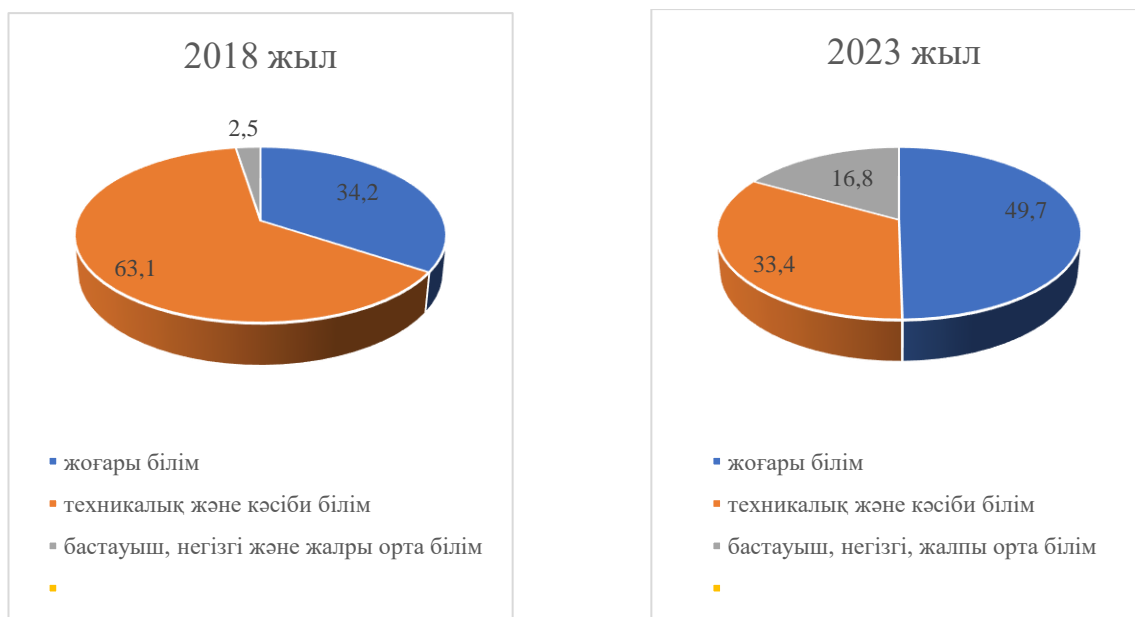
2024 жылдың қаңтарында Egemen Qazaqstan газетіне берген сұхбатына сәйкес Мемлекет басшысы Қазақстанда әділ және бәсекеге қабілетті экономикалық жүйені құруға бағыт алғанын тағы атап өтті. Тұрақты және ұзақ мерзімді экономикалық өсуге қол жеткізу үшін адами капиталды дамытуға бағытталған құрылымдық реформалармен сүйемелденетін экономикалық өсуді ынталандыру жөнінде тиісті шаралар жүргізу керек.

Атырау облысында 2023 жылдың қаңтар-қазан айлар аралығында өнеркәсіп өнім көлемі 14,1%-ға өскен, бұл 9,1 триллион теңгені құрады. Өңірде 43,9 миллион тонна мұнай өндірілсе, 22,7 миллиард текше метр ілеспе мұнай газы өндірілген. Өңірде мұнай-газ саласына инвестиция тартудан көшбасшы болып, 1 орынды иеленді. Дегенмен, инновациялық өндіріс бойынша жұмыстар жалғасуда, ауыл шаруашылығына көңіл аударылуда.

Атырау облысының адами капиталының даму үдерістері анықталды. Ресми статистика ұсынған көрсеткіштердің шектелуіне байланысты жалпыланған деректер пайдаланылды. Жекелеген жас топтарының жұмыспен қамту деңгейі белгілі бір білім деңгейімен белгілі бір жастағы жұмысшылар санын сол жастағы және білім деңгейіндегі экономикалық белсенді халықтың жалпы санына бөлу арқылы анықталды.

Жұмыспен қамтылған халық білім деңгейіне сәйкес үш топқа топтастырылды: жоғары және аяқталмаған жоғары білімі бар; арнайы білімі бар (кәсіптік орта және кәсіптік

бастауыш білімді қоса алғанда); біліктілігі жоқ жұмыскерлер (бастауыш, негізгі және жалпы орта білімді қоса алғанда).

Сурет 1 – Атырау облысы бойынша білім деңгейі бойынша жұмыспен қамтылған халық, %

Ескерту: Атырау облысының жұмыспен қамтылуы/Статистикалық жинақ қазақ және орыс тілдерінде [9].

1-суретте білім деңгейі бойынша Атырау облысы бойынша білім деңгейі бойынша жұмыспен қамтылған халық 2018 жылмен салыстырғанда 2023 жылы біраз өзгергенін көруге болады. 2018 жылы жұмыспен қамтылған халықтың 34,2 пайызының жоғары білімі болса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 15,5 пайызға өскен. Керісінше, техникалық және кәсіби білімі бар жұмыспен қамтылған халықтың саны 29,7 пайызға қысқарған. Білім беру деңгейлері бөлінісінде облыста жоғары білімі бар мамандар талап етілгеннен 2 есе көп дайындалатыны анықталды. Атырау облысында жас топтары бойынша халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі 1-кестеде көрсетілген. Еңбек нарығы білікті жұмыс күшімен қамтамасыз етілген және жоғары білімі бар жас мамандарға жұмыс табу қиынға соғады деп болжауға болады.

Кесте 1 – Атырау облысы бойынша жұмыспен қамту мәртебесі және жас топтары бойынша жұмыспен қамтылған халық, адам

	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.*	2022 жылмен салыстырғанда өзгеріс, %
Атырау облысы бойынша барлығы							
Жұмыспен қамтылған - барлығы	304 034	316 264	314 532	317 789	326683	333700	100
Жалдамалы жұмыскерлер	271 042	278 387	276 454	278 704	287600	295500	88,6
Өз бетінші жұмыспен қамтылған халық	32 992	37 877	38 078	39 035	39043	50 497	12,3

Оның ішінде 16-24 жастағы							
Жұмыспен қамтылған - барлығы	37 495	46 344	37 258	36 663	36317	36 214	100
Жалдамалы жұмыскерлер	30 880	37 348	32 091	32 314	30934	31 515	87,1
Өз бетінші жұмыспен қамтылған халық	6 615	8 996	5167	4 349	5 383	4 699	12,9
Оның ішінде 25-54 жастағы							
Жұмыспен қамтылған - барлығы	237 587	239529	241571	245 476	226 999	254 892	100
Жалдамалы жұмыскерлер	217 451	214005	213603	216 860	251986	216 195	84,8
Өз бетінші жұмыспен қамтылған халық	20 136	25 524	27 968	28 616	26 050	38 697	15,2
Оның ішінде 55-64 жастағы							
Жұмыспен қамтылған - барлығы	27 813	29 552	34 949	33 200	35 714	41 885	100
Жалдамалы жұмыскерлер	2 1948	26 281	30 055	27 897	29 170	34 875	83,3
Өз бетінші жұмыспен қамтылған халық	4 645	3 244	4 872	5 303	6 544	7 010	16,7
Оның ішінде 65 жас және одан жоғары жастағы							
Жұмыспен қамтылған - барлығы	1139	839	754	2 400	2 666	689	100
Жалдамалы жұмыскерлер	763	753	705	1 633	1 600	598	86,8
Өз бетінші жұмыспен қамтылған халық	376	86	49	767	1 066	91	13,2

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау мен реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының мәліметтері негізінде құрастырылған.

Бір қызығы, жұмыссыздық деңгейі халықтың біліміне тікелей байланысты. Мәселен, жоғары білімі бар азаматтар арасында жұмыссыздардың үлесі 4,6 %, ал техникалық және кәсіптік білімі бар азаматтар арасында – 3,1% ғана құрайды. Сонымен қатар, білімі төмен адамдар арасында бұл көрсеткіш әлдеқайда жоғары: орташа кәсіби – 5,9%; бастапқы кәсіби – 6,5%. Бұл ретте облыста жұмыссыз әйелдердің деңгейі (4,8%) ерлерге қарағанда айтарлықтай жоғары (4,6%). Көбінесе жұмыссыз азаматты қалада емес (4,4%), ауылда (5,1%) табуға болады (2-кестені қараңыз).

Кесте 2 – 2023 жылғы IV тоқсандағы жұмыссыздық деңгейі және жұмыссыз халықтың білімі, %

	Барлығы	Оның ішінде білімі						
		Жоғары білім	Техникалық және кәсіби білім	орта кәсіби (арнайы) білім	Бастауыш, кәсіби білім	жалпы орта білім	негізгі орта білім	Бастауыш білім
халық,	4,7	4,6	3,1	5,9	6,5	2,4	-	-

барлығы								
Оның ішінде:								
ерлер	4,6	6,2	3,1	4,8	-	2,1	-	-
әйелдер	4,8	3,6	2,9	7,2	11,5	2,6	-	-
Қала халқы, барлығы	4,4	5,1	1,6	5,6	-	-	-	-
Оның ішінде:								
ерлер	4,4	6,9	2,2	4,3	-	-	-	-
әйелдер	4,4	4	0,6	7	-	-	-	-
Қала халқы, барлығы	5,1	3,9	4,9	6,3	6,5	2,8	-	-
Оның ішінде:								
ерлер	4,8	5,1	4,3	5,4	-	2,6	-	-
әйелдер	5,4	3	6	7,4	11,5	3,1	-	-
Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау мен реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының мәліметтері негізінде құрастырылған.								

3-кестеден Қазақстан өңірлері, соның ішінде Атырау облысы да бар, жалдамалы қызметкерлердің атаулы және нақты жалақы индексі өткен жылмен салыстырғанда өскенін көруге болады.

Осылайша, 2018-2023 жылдары Атырау облысында адами капиталдың орташа құны өскені туралы айтуға болады. Бұл, ең алдымен, номиналды кірістер деңгейінің, нақты кірістердің өсу қарқынының жоғарылауымен және жас топтары бойынша білімнің іс жүзінде өзгермейтін деңгейінде халықтың жұмыспен қамтылу деңгейінің жоғарылауымен байланысты болды.

Кесте 3 – Қазақстан өңірлері бойынша жалдамалы қызметкерлердің атаулы және нақты жалақы индексі

	Орташа айлық атаулы жалақысы, теңге			Жалақы индексі, өткен жылға пайызбен			
	барлығы	ерлердің	әйелдердің	атаулы			нақты
				барлығы	ерлердің	әйелдердің	
Қазақстан Республикасы	309 867	355 296	265 762	123,8	126,3	120,7	107,6
Абай обл	258 941	280 817	235 171	123,5	125,1	122,1	107,0
Ақмола обл	250 155	265 699	235 065	123,2	125,2	121,2	106,4
Ақтөбе обл	274 401	313 856	232 273	126,1	130,0	120,9	109,7
Алматы обл	261 228	265 212	258 689	118,8	121,1	117,3	104,4
Атырау обл	523 210	631 824	339 818	128,8	128,0	125,4	112,5
Батыс Қазақстан обл	276 191	314 933	239 472	121,9	123,3	119,6	106,4
Жамбыл обл	234 526	236 943	232 542	119,7	121,1	118,6	105,0
Жетісу обл	229 760	225 983	232 907	120,4	121,9	119,1	105,0
Қарағанды обл	283 803	327 772	235 711	123,8	126,2	119,7	107,1
Қостанай обл	250 943	269 771	232 377	124,3	126,9	121,5	108,3
Қызылорда обл	265 738	285 378	248 033	124,9	127,6	122,4	109,2
Маңғыстау обл	459 953	590 581	295 057	131,6	136,1	121,3	112,3
Павлодар обл	273 505	309 324	235 087	124,2	126,1	121,5	108,4

Солтүстік Қазақстан обл	227 021	233 523	221 287	121,1	124,4	118,1	105,5
Түркістан обл	237 189	247 909	229 526	121,4	123,4	120,0	105,2
Ұлытау обл	402 561	489 063	291 106	136,9	137,6	133,8	118,3
Шығыс Қазақстан обл	287 063	320 325	251 750	122,1	123,8	120,2	105,9
Астана қаласы	409 021	454 699	365 084	118,7	118,7	119,0	102,2
Алматы қаласы	354 860	393 959	320 140	119,9	120,8	119,2	104,4
Шымкент қаласы	234 729	244 889	226 190	121,2	123,0	119,7	105,8
Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау мен реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының мәліметтері негізінде құрастырылған							

Қазақстанның және оның өңірлерінің адами капиталының даму деңгейінің жай-күйін талдау және оны дамыған елдермен салыстыру үшін елдер рейтингінің деректерін білім экономикасы индексінің көрсеткіші бойынша бағалау, факторлық талдау жүргізу қажет [10].

Кесте 4 – Білім экономикасы индексі (БЭИ) және әртүрлі елдер үшін оның құрамдас бөліктері

Елдер	БЭИ	Экономиканың институционалдық режимі	Инновациялар	Білім	Ақпараттық инфрақұрылым
Швеция	9,25	8,36	9,67	9,2	9,78
Финляндия	9,2	8,81	9,47	9,43	9,03
Дания	9,16	9,1	8,5	9,2	9,4
Нидерланды	8,69	7,81	9,47	8,43	9,03
Норвегия	7,98	7,1	8,86	6,98	8,96
Қазақстан	4,5	3,02	4,12	7,77	3,11
Ресей	5,69	2,43	7,57	7,52	5,25
Ескерту: [10] әдебиет негізінде авторлар құрастырған					

4-кесте мәліметтерінен, Қазақстанның білім экономикасының индексі дамыған елдердің деңгейінен 1,5-2 есе төмен, бұл көрсеткішке «экономиканың институционалдық режимі» және «ақпараттық инфрақұрылым» көрсеткіштері айтарлықтай теріс әсер етті. Тиісінше, материалдық-техникалық базаны ұлғайту және институционалдық ортаны дамыту ғана білім экономикасының, атап айтқанда Қазақстанның деңгейін айтарлықтай арттыруға көмектеседі.

Қазақстанның инновациялық қызметі жөнінен статистикалық мәліметтер негізінде өңірлердегі адами капитал ерекшелігін ескере отырып экономикалық өсу, ҒЗТКЖ және инновациялық қызмет арасындағы өзара байланыс бағаланып, соның нәтижесінде Қазақстан өңірлері белгіленген әсер шамасы бойынша топтастырылды. Жоғары белгіленген әсері бар бірінші топта Маңғыстау, Атырау, Қарағанды, Батыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласы, ал төменгі көрсеткіштер Ақтөбе, Павлодар, Алматы облыстарында байқалды. Қалған алты өңірде теріс белгіленген әсер болған, яғни бұл өңірлерде қолайсыз факторлардың бар екендігін, ЖӨӨ-ді төмен «тартатынын» көрсетеді. ҒЗТКЖ-ға бірдей шығындар жұмсалғанда ЖӨӨ шамасы Алматы облысында Павлодар облысына қарағанда төмен [11].

Жалпы алғанда адами капиталдың жаңа сипатын кеңейтуде еңбек өнімділігін арттыру, өнеркәсіптік және технологиялық инновацияларды енгізу қажет.

Қорытынды.

Жалпы алғанда, адами капиталдың оң өсуінің арқасында экономикалық өсу мүмкін болатыны белгілі болды, бұл өз кезегінде елдің және оның өңірлерінің инновациялық әлеуетін дамытуға ықпал етеді. Бүгінгі таңда өңірлердің өсу қарқынындағы айырмашылық адами капиталдың даму деңгейі әртүрлі дамыған өңірлердегі айырмашылықтармен түсіндіріледі. Елдегі өңірлер арасындағы өсу қарқынының айырмашылығы өңірдің өнімділік деңгейінің жоғарылауына байланысты, жұмыспен қамтылған халықтың үлесінің жоғарылауына байланысты өнімділіктің жоғары деңгейіне қол жеткізеді.

Бүгінгі таңда адами капиталдың жаңа қасиеттерін кеңейту үшін еңбек өнімділігін арттыруды қажет ететін өңірлер бизнестің мүдделі тараптары да, саясаткерлер де қолдайтын өнеркәсіптік және технологиялық инновацияларды енгізуі керек. Біздің қазіргі қоғамдағы экономикалық өсу оның көбею процесінің барлық кезеңдерінде кең таралған және жан-жақты инновацияларға байланысты екенін атап өтуге болады.

Ғылыми еңбектерге шолу жасау арқылы, адами капиталдың дамуына экономикалық және әлеуметтік факторлар әсер ететіндігі анықталды, соның ішінде адами капиталдың дамуына әсер ететін басты әлеуметтік факторлардың бірі – білім, атаулы және нақты жалақыға тоқталдық. Білім мемлекет үшін үлкен маңызы бар, себебі ол адами капиталды дамытудың және елдің экономикалық өсуінің негізі болып табылады.

Сонымен, экономикалық өсудің, барлық жаңа идеялардың қозғаушы күші және тұтынушысы – адами капитал, ол сонымен бірге заманауи білімі бар (оны өмір бойы үнемі жаңартып, толықтырып отыру керек), жоғары білікті, нақты өмірлік тәжірибесі бар қызметкер.

Қаржыландыру:

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы шеңберінде орындалған (грант № BR21882382).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Булина А.О., Мозговая К.А., Пахнин М.А. Человеческий капитал в теории экономического роста: классические модели и новые подходы. Вестник Санкт – Петербургского университета. Экономика. — №2(36). — 2020. — С. 163-188
- 2 Rahim S., Murshed M., Umarbeyli S., Kirikkaleli D., Ahmad M., Tufail M., Wahab S. (2021) Do natural resources abundance and human capital development promote economic growth? A study on the resource curse hypothesis in Eleven countries. Resources, Environment and Sustainability. Vol. 4. P.1-8
- 3 Ahmed Z., Wasif Zafar M., Ali S., Danish (2020) Linking urbanization human capital, and the ecological footprint in G7 countries: An empirical analysis. Sustainable Cities and Society. Available at: — URL: <https://sci-hub.st/10.1016/j.scs.2020.102064> (accessed: 20.01.2024)
- 4 Tran O., Le T.D., Phan Thi Hang N., Huynh The N. (2023) Impacts of human capital, the fourth industrial revolution, and institutional quality on unemployment: An empirical study at Asian countries. Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR). Vol.10(2). P. 238-250
- 5 Кошанов А.К., Чуланова З.К. Некоторые подходы к оценке состояния человеческого капитала (на примере Казахстана). Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. — № 4. — 2021. — С.49-72
- 6 Кибеева Ә.Б., Тусіпрва Л.А., Омарова А.И., Мусаева А.А. Цифрландыру жағдайындағы адам капиталының даму факторлары. Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің Жаршысы. —№ 4(53). — 2023. — Б. 51-57
- 7 Gruzina Y., Firsova I., Strielkowski W. (2021) Dynamics of Human Capital Development in Economic Development Cycles. Economies. Vol. 9(2). 67 p.
- 8 Какижанова Т., Андабаева Г. Адами капитал цифрлық экономиканың қарқынды даму факторы ретінде. Атырау университеті Хабаршысы. — №71(4). — 2023. — Б. 86-96
- 9 Атырау облысының жұмыспен қамтылуы. Статистикалық жинақ қазақ және орыс тілдерінде. — 2023. — 103 б.
- 10 Гимранова Р.Р., Аймағамбетов Е.Б. Человеческий капитал как важный ориентир развития экономики Казахстана. Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Серия Экономика. — №2. — 2019. — С.26-32

11 Спанкулова Л.С., Чуланова З.К., Ибраимова С.Ж. Влияние инновационной активности, человеческого капитала, перетока знаний на экономический рост регионов. Экономика: стратегия и практика. — №4(14). — 2019. — С.53-66

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация.

Образование, профессиональная компетентность, социально-экономическое развитие являются прямыми составляющими человеческого капитала, в свою очередь уровень человеческого капитала составляет ценность компании и всего государства. Развитие человеческого капитала актуально в условиях инновационной экономики, поскольку образование позволяет осуществлять инновации непрерывно.

В данной статье рассмотрены влияние уровня развития человеческого капитала на занятость и доходы в условиях экономического роста Атырауской области, расположенной на западе Казахстана, и определены их взаимосвязи. Определена значимость образованной экономики в инновационном развитии страны и ее регионов, повышении ее конкурентоспособности.

Основной целью статьи является рассмотрение факторов, влияющих на развитие человеческого капитала в регионе, определение взаимосвязи между человеческим фактором и экономическим ростом в регионе.

В научной статье сначала рассматривается теория человеческого капитала и обсуждается, почему накопление человеческого капитала может иметь решающее значение для экономического роста. Затем рассматриваются факторы, влияющие на формирование человеческого капитала.

Даны рекомендации по соответствующим мерам по стимулированию экономического роста, сопровождающимся структурными реформами, направленными на развитие человеческого капитала для достижения устойчивого и долгосрочного экономического роста.

Ключевые слова: человеческий капитал, занятость, заработная плата, рабочая сила, образование, Атырауская область, экономический рост.

FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN ATYRAU REGION

Abstract.

Education, professional competence, socio-economic development are direct components of human capital, in turn, the level of human capital is the value of the company and the entire state. The development of human capital is relevant in an innovative economy, since education allows for continuous innovation.

This article examines the impact of the level of human capital development, employment and income in the context of economic growth in the Atyrau region, located in the west of Kazakhstan, and identifies their interrelationships. The importance of the educated economy in the innovative development of the country and its regions, increasing its competitiveness is determined.

The main purpose of the article is to consider the factors influencing the development of human capital in the region, to determine the relationship between the human factor and economic growth in the region.

The scientific article first examines the theory of human capital and discusses why the accumulation of human capital can be crucial for economic growth. Then the factors influencing the formation of human capital are considered.

Recommendations are given on appropriate measures to stimulate economic growth, accompanied by structural reforms aimed at developing human capital to achieve sustainable and long-term economic growth.

Key words: human capital, employment, wages, labor force, education, Atyrau region, economic growth.

REFERENCES

1 Bulina A.O., Mozgovaya K.A., Pakhnin M.A. (2020) Chelovecheskii kapital v teorii ekonomicheskogo rosta: klassicheskie modeli i novye podkhody [*Human capital in the theory of economic growth: classical models and new approaches*]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ekonomika. №2(36). P.163-188 [in Russian]

2 Rahim S., Murshed M., Umarbeyli S., Kirikkaleli D., Ahmad M., Tufail M., Wahab S. (2021) Do natural resources abundance and human capital development promote economic growth? A study on the resource curse hypothesis in Eleven countries. Resources, Environent and Sustainability. Vol. 4. P.1-8 [in English]

3 Ahmed Z., Wasif Zafar M., Ali S., Danish (2020) Linking urbanization human capital, and the ecological footprint in G7 countries: An empirical analysis. *Sustainable Cities and Society*. Vol.55.102064 Available at: — URL: <https://sci-hub.st/10.1016/j.scs.2020.102064> [in English]. (accessed: 20.01.2024)

4 Tran O., Le T.D., Phan Thi Hang N., Huynh The N. (2023) Impacts of human capital, the fourth industrial revolution, and institutional quality on unemployment: An empirical study at Asian countries. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*. №10(2). P. 238-250 [in English]

5 Koshanov A.K., Chulanova Z.K. (2021) Nekotorye podkhody k otsenke sostoyaniya chelovecheskogo kapitala (na primere Kazakhstana) [*Some approaches to assessing the state of human capital (on the example of Kazakhstan)*]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6. Ekonomika*. №4. P. 49-72 [in Russian]

6 Kibaeva Ä.B., Tusipova L.A., Omarova A.Ä., Musaeva A.A. (2023) Sifrlandyru jaǵdaiyndaǵy adam kapitalynyń damu faktorlary [*Factors of human capital development in the context of digitalization*]. *Qazaq ekonomika. Qarjy jáne halyqaralyq sauda universitetiniń Jarǵysy*. №4(53). P.51-57 [in Kazakh]

7 Gruzina Y., Firsova I., Strielkowski W. (2021) Dynamics of Human Capital Development in Economic Development Cycles. *Economies*. №9(2). 67 p. [in English]

8 Kakijanova T., Andabaeva G. (2023) Adami kapital sifrlıyq ekonomikanyń qarqyndy damu faktory retinde [*Human capital as a factor of intensive development of the digital economy*]. *Atyrau universitetiniń Habarǵysy*. №71(4). P. 86-96 [In Kazakh]

9 Atyrau oblysynyń jümıspen qamtylyu. Statistikalıyq jinaq qazaq jáne orys tilderinde (2023) [*Employment of Atyrau region. Statistical collection in kazakh and russian languages*]. 103 p. [in Kazakh]

10 Gimranova R.R., Aimagambetov E.B. (2019) Chelovecheskii kapital kak vazhnyi orientir razvitiya ekonomiki Kazakhstana [*Human capital as an important benchmark for the development of the economy of Kazakhstan*]. *Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Seriya Ekonomika*. №2. P.26-32 [in Russian]

11 Spankulova L.S., Chulanova Z.K., Ibraimova S.Zh. (2019) Vliyanie innovatsionnoi aktivnosti, chelovecheskogo kapitala, peretoka znaniı na ekonomicheskii rost regionov [*The impact of innovation activity, human capital, and the flow of knowledge on the economic growth of regions*] *Ekonomika: strategii i praktika*. №4(14). P.53-66 [in Russian]

Information about author:

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor of Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Kansulu Utepkaliyeva – candidate of economics sciences, associate professor of Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Zhanargul Suleimenova – candidate of economics sciences, associate professor of Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhanarsy@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5623-5609>

Ainur Tazhidenova – master of Management, Senior Lecturer of the Department of “Economics”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.tazhidenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1281-7240>

Информация об авторах:

Рысты Сабирова – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Кансулу Утепкалиева – кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Жанаргуль Сулейменова – кандидат экономических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zhanarsy@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5623-5609>

Айнур Тажиденова – магистр менеджмента, старший преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.tazhidenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1281-7240>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабирова – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Қансұлу Өтепкалиева – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: k.utepkaliyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5230-0318>

Жанаргүл Сулейменова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhanarsy@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5623-5609>

Айнур Тажиденова – менеджмент магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.tazhidenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1281-7240>

А.М. Насырова^{1*}, М.О. Рыспекова², Г.К. Бекбусинова²¹ Университет Туран-Астана² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан*e-mail: anar_nassyrova@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВНУТРИПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЯСОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация.

Актуальность исследования современного состояния внутрипроизводственных факторов мясоперерабатывающих предприятий обусловлена несколькими ключевыми аспектами. Мясоперерабатывающие предприятия играют критическую роль в обеспечении населения мясной продукцией, их эффективная работа напрямую влияет на доступность и качество мясных товаров для потребителей. Развитие мясоперерабатывающих предприятий стратегически важно для Казахстана. Оно способствует укреплению конкурентоспособности на мировом рынке, уменьшению зависимости от импорта и увеличению экспортных возможностей. Мясоперерабатывающие предприятия играют ключевую роль в продовольственном секторе, производят широкий ассортимент мясной продукции, отвечая на запросы казахстанских потребителей.

На основании важности исследования перед авторами стояла цель – определить существующее современное состояние мясоперерабатывающих предприятий с выявлением проблем и путей их реализации с получением максимального дохода и эффективности.

В данной статье использовались различные методы исследования – статистический, аналитический, сравнительный, математический, прогнозный, дедукции, индукции и метод средних величин с качественными и количественными среднеарифметическими характеристиками мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области за период 2018-2022 годы.

Причиной изучения данных субъектов бизнеса явились низкая эффективность производства, высокие издержки, проблемы с качеством продукции, нехватка квалифицированных кадров и другие. Исследование этих проблем поможет выявить ключевые аспекты, требующие внимания и решения. Таким образом, тема современного состояния внутрипроизводственных факторов мясоперерабатывающих предприятий является крайне актуальной, поскольку её изучение способствует развитию стратегически важной отрасли, обеспечению качественной продукции для населения и повышению конкурентоспособности страны на мировой арене.

Проведенное исследование, основные результаты, анализ и выводы показали, что в основном казахстанские мясоперерабатывающие предприятия на примере Алматинской области находятся на стадии своего раннего развития, что для повышения дохода и эффективности предприятиям необходимо разработать комплексную стратегию, которая должна включать в себя меры по: обеспечению бесперебойных поставок сырья; росту производительности труда; оптимизации расходов на заработную плату и обновлению основных фондов; повышению загруженности мощностей; грамотной маркетинговой стратегии; государственной поддержки; внедрению научных разработок, инновационной технологий; перехода к качественным мясным продуктам вторичной переработки, отвечающим запросам потребителей.

Все эти меры повысят конкурентоспособность мясоперерабатывающих предприятий, увеличат объем экспорта казахстанского мясного бренда, снизят импортозамещение.

Ключевые слова: мясоперерабатывающие предприятия, мясная продукция, индекс, производственные факторы, оценка эффективности, экспорт, импорт.

Введение.

Современное состояние мясоперерабатывающих предприятий подвержено влиянию различных факторов внутренней среды, что делает их уязвимыми в условиях кризисных ситуаций. Исследование развития мясоперерабатывающих предприятий является стратегической и актуальной темой, очень важна, учитывая сложившуюся ситуацию и включает следующие проблемы данных предприятий. Во-первых, дефицит сырья,

вызванный низкой производительностью скота и отсутствием современных систем контроля качества и безопасности продукции на всех этапах производства и переработки. Недостаточное использование технологий замкнутого цикла, что приводит к потерям сырья и снижению эффективности производства.

Во-вторых, недостаток квалифицированных специалистов в области мясопереработки и управления предприятиями, также высокая зависимость от импортного оборудования и нехватка высокотехнологичных решений в связи с климатическими и инфраструктурными ограничениями. В-третьих, можно подчеркнуть увеличившуюся потребность в обеспечении продовольственной безопасности в условиях кризиса, требующая более эффективных решений и инвестиций. Для решения данных проблем выбрана модель развития экономики с упором на приоритетные внутрипроизводственные вопросы, что актуально, предполагает не только устранение текущих проблем, но и создание благоприятной среды для инноваций, обучения специалистов и развития собственных технологий, чтобы обеспечить стабильный и устойчивый рост мясоперерабатывающих предприятий в будущем.

Объектом исследования относятся мясоперерабатывающие предприятия Алматинской области.

Предметом исследования являются экономические отношения, происходящие в процессе внутрипроизводственной деятельности мясоперерабатывающих предприятий.

Цель исследования – изучение текущего состояния мясоперерабатывающих предприятий и разработка предложений по совершенствованию их внутрипроизводственной деятельности.

Для реализации поставленной цели были предложены решения *следующих задач и этапы исследования*:

1 этап: изучение экономического состояния работы мясоперерабатывающих предприятий;

2 этап: рассмотрение проблем в деятельности предприятий;

3 этап: рекомендации по улучшению функционирования мясоперерабатывающих предприятий региона;

4 этап: разработка экономико-математической модели и прогноз деятельности предприятий на перспективу.

Научная методология исследования заключается в алгоритме последовательности решения задач, поставленных в статье по этапам исследования для реализации вышеуказанной цели, сюда входят: сбор исходной информации для расчета, аналитическая обработка, корректировка данных по среднеарифметической оценке ведущих мясоперерабатывающих предприятий региона, определение интегральных показателей индексов как отношение отчетных данных к предыдущему году, т.е. определение комплексного показателя средних индексов предприятия, разработка рекомендаций, корреляционно-регрессионной модели и прогноза дохода для мясоперерабатывающих предприятий региона.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы.

Анализ и результаты исследования показывают, что мясоперерабатывающие предприятия находятся на начальной стадии своего развития, имеют не высокие результаты, им тяжело развиваться самостоятельно и вывод в том, что только с участием госорганов, отрасли животноводства и сопутствующих отраслей экономики им можно добиться желаемого результата.

Материалы и методы исследования.

Для проведения исследования были собраны статистические данные за 2018-2022 годы шести наиболее значимых предприятий Алматинской области - ТОО «Беккер», ТОО «Бижан», ТОО «Первомайские деликатесы», ТОО «Baron food», ТОО «Байсерке-Агро»,

ТОО «Meat processing and service», где использовались формы финансовой отчетности (балансы доходов и расходов, отчеты о прибылях и убытках и другие). На основании сбора статистической информации была проведена аналитическая обработка с использованием сравнительного метода основных экономических показателей за пятилетний период перечисленных предприятий с абсолютными отклонениями в количественном и в процентном измерении показателей 2022 года с 2018 годом. Затем использовался метод индукции, где формируются общие значения, т.е. проведена корректировка данных по среднеарифметические оценки ведущих мясоперерабатывающих предприятий региона, определение интегральных показателей индексов как отношение отчетных данных к предыдущему году, т.е. определение комплексного показателя средних индексов предприятия. Кроме того, с помощью использования программы Excel разработана корреляционно-регрессионная модель, т.е. использовался экономико-математический метод с применением множественной регрессии и корреляции, и расчета прогноза дохода для мясоперерабатывающих предприятий региона.

Значение работы является в том, что статья показывает, насколько трудно работать мясоперерабатывающим предприятиям и какие причины их не ритмичной производственной деятельности существуют и им важна роль государственной поддержки в развитии предприятий для преодоления ее проблем. Проблемы и перспективы экспорта мясной продукции для увеличения доходов и конкурентоспособности отрасли на мировом рынке, значение взаимодействия сельскохозяйственных производителей и мясоперерабатывающих предприятий в цепи поставок для оптимизации производства и повышения качества продукции, а также исследование работниками предприятий и анализ рыночных тенденций и потребительских предпочтений в отношении мясной продукции для формирования стратегии развития мясоперерабатывающих предприятий. Рассмотрение опыта мясных предприятий и выявление ключевых факторов их успеха/проблем для применения в других предприятиях.

Обзор литературы.

В статье охвачены зарубежные российские авторы Мыльников М.М., Куликова О.В. [1], которые описывают корреляционные и регрессионные методы оценки показателей. А также отечественные авторы Нургабылов М.Н., Баймагамбетова З.А., Насырова А.М., Куангалиева Т.К., Акимова Б.Ж. [2], Жуматаева Б.А., Смагулова А.М. [3], Айбосынова Д.А., Сулейманов Р.Э. [4], Жанабаева Ж.К. [5], Вааль Т. [6], исследующие мясную отрасль, мясоперерабатывающих предприятий, их состояние и направления по улучшению.

Результаты и их обсуждение.

Изучение деятельности мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области имеет стратегическое значение, область является одной из наиболее развитых регионов Казахстана, обладает всеми необходимыми ресурсами для развития мясоперерабатывающей промышленности, для неё характерно наличие богатых природных ресурсов, благоприятный климат, развитая сельскохозяйственная база и удобная транспортная инфраструктура. Сложившаяся зона специализации по мясной промышленности области включает скотоводческую (мясная), овцеводство, скотоводческую (молочная), птицеводческую специализации, т.е. Алматинская область обладает всеми необходимыми ресурсами для развития мясоперерабатывающей промышленности, которая играет значительную роль в её экономике. Изучение деятельности этих предприятий поможет оценить и выявить производственный потенциал для роста и их совершенствования. Кроме того, мясоперерабатывающие предприятия играют важную роль в обеспечении населения мясными продуктами, которые являются основной национальной традиционной пищей для коренного населения, позволит оценить уровень доступности и качества мясных продуктов для населения области, разработать направления для обеспечения продовольственной безопасности, а также выявить

потенциал для социально-экономического развития региона и принять меры по его реализации. Таким образом, исследование деятельности мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области имеет ценность с точки зрения экономического, продовольственного и социального развития региона, на основании этого нами были исследованы статистические данные основных 6-ти мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области, к которым относятся ТОО «Беккер», ТОО «Бижан», ТОО «Первомайские деликатесы», ТОО «Baron food», ТОО «Байсерке-Агро», ТОО «Meat processing and service» и по которым нами были рассчитаны среднеарифметические показатели деятельности этих предприятий (таблица 1).

Таблица 1 – Основные экономические показатели деятельности шести мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области

№ п/п	Наименование	Годы					Абсолют. откл 2022/2018 гг.	
		2018	2019	2020	2021	2022	+,-	%
Итоги деятельности по основным показателям всех шести мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области								
1	Численность, чел.	1268	1282	1301	1305	1288	20	1,57
2	Средняя загруженность, %	64	66	77	77	85	20,57	32,09
3	Сумма производственных мощностей МПП, тонн	16480	16372	22391	22361	22291	5811	35,26
4	Сумма доходов, тыс. тенге	15467534,4	16331635	18423443	20899436	24965353	9497818,56	61,40
5	Сумма расходов, тыс. тенге	13648235,7	14042961,6	14661505	16653031	19769757,45	6121521,755	44,85
6	Чистый доход, тыс. тенге	1819298,74	2288673,38	3761938	4246405	5608345,54	3789046,80	208,26
8	Средняя цена реализации, тенге	19510,5	19879,36	25766,91	29270,35	31510,4	11999	61,50
9	Сумма заработной платы, тыс. тенге	1698768,58	1809388	1925623	2071014	2220093	521324,41	30,68
0	Средняя за год зарплата на 1 работника тыс. тенге/чел.	39660,94	40484,54	37410,68	46228,93	66358,86	26697,92	67,31
1	Сумма основных фондов, тыс. тенге	9169470,85	10368843,5	14700637	14944516	15357997,91	6188527,064	67,49
2	Сумма амортизации ОФ, тыс. тенге	2244721,3	1952634,36	2398998	2454491	3638314,64	1393593,34	62,08
3	Экспорт, тонн	1,7	1,8	1,911	1,1	1,11	-0,59	-34,70
Примечание: составлено на основе источника [7]								

На основании статистических данных шести мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области были рассчитаны суммарные показатели, в которые вошли: суммы расходов, чистого дохода, заработной платы, основных фондов, амортизации основных фондов, экспорт мясной продукции и среднеарифметические показатели, такие как, средняя цена реализации, средняя зарплата за год на 1 работника.

При анализе было выявлено, что за последние 5 анализируемых лет увеличилась численность работающих на 1,5% и составила в 2022 году – 1288 человек, средняя загруженность производственных мощностей выросла на 32,09% (2022 год – 85%), сумма производственных мощностей в 2018 году была равна 16480 тонн, а в 2022 году – 22291 тонн, рост – 35,26%. Сумма доходов мясоперерабатывающих предприятий выросла на 61,4% и в 2022 году – 24 965 353 тыс. тенге, расходы также увеличились на 44,85% и

составили в 2022 году 6 121 521,755 тыс. тенге, в тоже время произошел рост чистой прибыли на – 208,26%, основные фонды обновились на 67,49%. В связи с инфляцией выросли цены на мясную продукцию в среднем на 61,5%, а экспорт мясной продукции снизился на 34,7% и составил незначительную величину в 2022 году – 1,11 тонн. Также стоит отметить, что недостаточная загруженность производственных мощностей может свидетельствовать о потенциальных резервах для увеличения объемов производства и, соответственно, доходов предприятий, а также нет экспорта продукции из мяса в 5 мясоперерабатывающих предприятиях, кроме фирмы ТОО «Беккер».

На основании таблицы 1 были рассчитаны итоговые показатели в целом по всем 6-ти мясоперерабатывающим предприятиям Алматинской области (см. таблицу 2).

Таблица 2 – Средняя оценка эффективности деятельности 6-ти мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области, без. ед. изм.

№ п/п	Наименование	Годы					Абсолют. откл. 2022/2018 гг.	
		2018	2019	2020	2021	2022	+, -	%
1	Рентабельность доходов	0,04	0,04	0,20	0,19	0,16	0,12	240,90
2	Рентабельность расходов	0,15	0,16	0,27	0,25	0,23	0,08	-42,7
3	Рентабельность продаж продукции	-0,033	-0,023	0,12	0,131	0,133	0,166	-503
4	Коэффициент износа	0,29	0,2	0,19	0,21	0,21	-0,07	-25
5	Фондоотдача	2,47	0,76	0,56	0,49	1,08	-1,38	-55,97
6	Фондоёмкость	1,80	1,93	1,90	2,19	2,69	0,89	49,53
7	Рентабельность ОФ	0,54	0,52	0,59	0,52	0,69	0,15	28,61

Примечание: составлено авторами

Согласно таблице 2, в целом средняя оценка индексов эффективности мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области показала следующие результаты за 2022 год: рентабельность доходов- 0,16; рентабельность расходов – 0,23 при снижении на – 42,69%; рентабельность продаж продукции – 0,13 со снижением в 6,21 раз; фондоотдача снижена на 55,97% и составила в 2022 году 1,08; рентабельность основных фондов (ОФ) выросла на 28,61%.

Проведенный анализ эффективности деятельности мясоперерабатывающих предприятий в Алматинской области выявил ряд причин, объясняющих низкую эффективность многих из них и особенности в показателях рентабельности, на которые повлияли экономические санкции, геополитическая нестабильность и последствия пандемии существенно сказались на деятельности предприятий, приведя к снижению спроса на мясную продукцию или создав затруднения в доступе к сырьевым ресурсам. Предприятия столкнулись с проблемами качества своей продукции, что привело к утрате доверия со стороны потребителей и снижению спроса, кроме фирм ТОО «Беккер», ТОО «Бижан», недостаточное планирование или неправильная стратегия управления могли привести к снижению эффективности деятельности предприятий, а также ТОО «Бижан», начиная с 2019 года начал строить новый завод, это также повлияло на результаты его деятельности. Повышение цен на сырье, энергоресурсы, транспорт или зарплаты сотрудников увеличило расходы предприятий, что в свою очередь снизило их рентабельность.

Для выявления средней оценки всех индексов эффективности в целом по 6-ти мясоперерабатывающим предприятиям Алматинской области нами рассчитаны, как отношение базисного периода к предыдущему, показаны в таблице 3.

Таблица 3 – Средняя оценка индексов экономической эффективности деятельности 6-ти мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области, без ед. изм.

№ п/п	Наименование	Годы					Абсолют. откл. 2022/2018 гг.	
		2018	2019	2020	2021	2022	+, -	%
1	Индекс рентабельности от дохода- I_d	1	1	5,0	0,95	0,84	0,16	16
2	Индекс рентабельности от расхода- I_r	1,15	1,06	1,4	0,93	0,92	-0,23	-20
3	Индекс рентабельности продаж продукции – I_{rp}	-1,2	-0,77	1,16	0,81	1,02	2,22	1,9
4	Индекс рентабельности ОФ – I_{rof}	1,02	0,96	1,13	0,88	1,33	0,31	30,39
5	Средняя оценка индексации рентабельности- I_{re}	0,49	0,56	2,17	0,89	1,03	0,535	108,63
6	Индекс доходов I_d	1,05	1,06	1,13	1,13	1,19	0,14	13,33

Примечание: составлено авторами

Согласно таблице 3, в целом средняя оценка индексов экономической эффективности деятельности 6-ти мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области показала следующие результаты за 2022 год составила – 1,03, в том числе:

- индекс рентабельности доходов – $I_d=0,84$;
- индекс рентабельности расходов – $I_r=0,92$ при снижении на -20%;
- индекс рентабельности продаж продукции – $I_{rp}=1,02$ выросла на 1,9%.
- индекс доходов I_d вырос на 13,33% и составил в 2022 году – 1,19.

В результате детального анализа динамики индексов мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области за пять лет было установлено, что большее значение имеет производственные факторы, т.е. развитие производительности, уровень оплаты труда и загруженность производственных мощностей, смотрите таблицу 4.

Таблица 4 – Индексация производственных факторов, влияющие на деятельность предприятий

№ п/п	Наименование	Годы					Абсол. откл. 2022/2018 гг.	
		2018	2019	2020	2021	2022	+, -	%
1	Индекс роста ПТ – I_{pt}	0,98	1,053	1,22	0,91	1,1	0,12	12,24
2	Индекс роста заработной платы – I_{zp}	1,03	1,046	1,09	1,13	1,04	0,01	1,51
3	Соотношение индексов роста ПТ и заработной платы, I_{pt}/I_{zp}	0,96	0,98	0,99	1,01	1,25	0,29	29,8
4	Индекс ЗПМ – I_{zpm}	0,83	0,86	1,09	0,84	0,94	0,11	13
5	Индекс износа ОФ – I_i	1,16	0,69	0,95	1,1	1	0,16	13,8
6	Индекс фондоотдачи – I_{fo}	1,01	0,31	0,74	0,88	2,2	1,19	1,2
7	Индекс фондоемкости – I_{fe}	1,01	1,07	0,98	1,52	1,23	,22	21,58
8	Индекс роста экспорта – I_e	0,17	0,18	0,19	0,14	0,18	0,01	5,05
9	Средняя оценка производственных факторов – МПП- I_{pf}	0,89	0,77	0,91	0,941	1,121	0,231	25,03

Примечание: составлено авторами

На основании таблицы 4, сводный анализ индексов эффективности мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области за период с 2018 по 2022 год

показывает изменения в ряде ключевых показателей. Индекс роста продуктивности труда за данный период вырос на 12,24%, достигнув значения 1,1 в 2022 году, при особенно низком уровне в 2018 году – 0,96. Аналогичная динамика наблюдается и у индекса роста заработной платы (I_{zp}), который за пять лет увеличился на 1,51% и составил в 2022 году 1,04. Соотношение индексов производительности труда и заработной платы (I_{pt}/I_{zp}) показывает, что до 2021 года в основном все мясоперерабатывающие предприятия работали экстенсивным методом. Индекс загруженности производственных мощностей за рассматриваемый период вырос на 13% и в среднем составил 0,94, что свидетельствует о неполной загрузке предприятий.

Изучение отчетных данных и анализ показателей эффективности мясоперерабатывающих предприятий в Алматинской области Казахстана выявил ряд потенциальных проблем их неактивной внутрипроизводственной деятельности:

- уровень загруженности производственных мощностей, внешние факторы, такие как пандемия, снижение спроса на мясопродукты, а также рост цен на сырье и материалы. Важное значение имеют также стратегические решения предприятий по развитию и расширению производства, технологические факторы (внедрение новых технологий, модернизация оборудования);

- завод ТОО «Бижан» создал и ввел в действие новое производство, что повлияло на уровень износа основных фондов в 2018 году. Однако, у других предприятий, таких как ТОО «Беккер», наблюдается старение и износ оборудования, что может отразиться на их производственной эффективности;

- ограничительные меры в период пандемии, сокращение объемов производства и изменение экономической ситуации, такие как рост инфляции и изменение цен на продукцию из мяса, могут повлиять на индексы рентабельности и использования основных фондов, технологические изменения, стратегическое управление и планирование также оказали влияние на эффективность предприятий. Решения на уровне управления, такие как расширение или сокращение производства, могут также повлиять на индексы основных фондов;

- отсутствие должной государственной поддержки может ограничить развитие мясного бизнеса и инвестиционные возможности для мясных предприятий;

- индекс экспорта (экспорт только у ТОО «Беккер») указывает на то, что мясная продукция мало востребована за рубежом для шести изученных мясоперерабатывающих предприятий, что может быть связано с низким уровнем качества и конкурентоспособности продукции, а также со слабой маркетинговой стратегией предприятий для привлечения зарубежных партнеров, малая осведомленность потребителей о местной мясной продукции, а также недостаточная реклама и экспортные возможности, могут ограничивать рост и развитие мясоперерабатывающих предприятий;

- недостаточное использование кредитов от банков из-за неполной загруженности производственных мощностей может быть причиной недостаточного финансирования и развития предприятий.

Для реализации проблем и увеличения эффективности предприятий нами предложены несколько рекомендаций:

- стимулирование развития и продвижение экологически чистых методов производства, что привлечет внимание экологически осознанных потребителей и обращения экологически чистой продукции с использованием современных нормативных актов, международных стандартов качества и программ мониторинга содержания вредных веществ для укрепления доверия потребителей и расширения рынков сбыта, а также продвижение устойчивых методов производства с учетом охраны окружающей среды;

- проведение технического и технологического переоснащения предприятий, включая внедрение инновационных элементов технологий и роботизированных систем для убоа и переработки мяса, автоматизированных систем контроля качества и упаковки продукции;
- внедрение инноваций, современных технологий и отечественных научных разработок с целью повышения эффективности и привлечения инвестиций, научных и технических достижений мирового опыта для технического восстановления существующих предприятий и создания новых производств;
- внедрение в производство национальных аналогов импортных ингредиентов и оборудования;
- модернизация производства для повышения эффективности и качества продукции [2. – 17].
- расширение ассортимента мясных продуктов с учетом потребительских предпочтений для увеличения конкурентоспособности;
- сосредоточение мясоперерабатывающих предприятий на повышении качества и безопасности продукции через соблюдение стандартов безопасности пищи, внедрение систем управления качеством и сертификацию продукции [3. – 174].
- использование технологий замкнутого цикла для уменьшения потерь сырья и повышения производственной эффективности. Это включает в себя возможность повторного использования отходов или побочных продуктов, внедрение безотходных и малоотходных технологий для увеличения эффективности производства [4. – 18].
- создание и продвижение собственных торговых марок мясных продуктов для укрепления позиций на рынке и повышения лояльности потребителей, разработка мер для улучшения маркетинговой деятельности с целью увеличения спроса на продукцию и повышения прибыли предприятий, разработка эффективных стратегий для выделения на рынке, учитывая увеличивающиеся требования потребителей к качеству и безопасности продуктов питания;
- совершенствование вертикально-интегрированных цепочек от производства до глубокой переработки мяса для улучшения ситуации в перерабатывающих предприятиях [5. – 125].
- создание системы обучения и повышения квалификации персонала, включая менеджеров, технологов и рабочих-операторов, для повышения эффективности и качества производства на предприятиях;
- внедрение цифровой трансформации с использованием современных информационных технологий для оптимизации операций и снижения себестоимости продукции;
- развитие логистики и расширение рынков сбыта для увеличения продаж и стабилизации бизнеса;
- взаимодействие с общественностью и участие в социальных инициативах для улучшения имиджа предприятий и повышения доверия потребителей;
- расширения круга сотрудничества с местными фермами, сельхозпредприятиями, другими поставщиками сырья для выбора и обеспечения стабильного и качественного сырья;
- исследование и выход на зарубежные рынки для дополнительного источника дохода и развития экспортного потенциала;
- улучшение условий труда для повышения производительности и снижения текучести кадров [8].
- развитие социальной ответственности предприятий для укрепления доверия и создания благоприятного имиджа;
- развивать дистрибьюцию, чтобы обеспечить доступность продукции для потребителей в разных регионах;

- оптимизировать соотношение цены и качества продукции, чтобы сделать ее доступной для широкого круга потребителей;

- введение программ лояльности для стимулирования повторных покупок.

Путем реализации этих мероприятий мясоперерабатывающими предприятиями можно достичь повышения эффективности мясоперерабатывающих предприятий, улучшения качества продукции и ее конкурентоспособности в регионе [9], [10], [11].

В рамках исследования была разработана модель множественной регрессии на основе анализа воздействия различных внутренних факторов на увеличение объемов производства продукции из мяса. Для этого были использованы расчеты средних индексов данных факторов, представленных в таблице 5.

Таблица 5 – Индексы внутренних факторов производства мясной продукции 6-ти мясоперерабатывающих предприятий Алматинской области

Годы	Индекс дохода	Индекс роста заработной платы – I_{zp} X_1	Индекс загрузки производственных мощностей – I_{zpm} - X_2	Индекс износа ОФ – X_3	Индекс роста экспорта – X_4	Индекс фондоотдачи – I_{fo} X_5	Индекс роста производительности труда – I_{pt} – X_6
2018	1,05	1,03	0,83	1,16	0,17	1,01	0,98
2019	1,06	1,046	0,86	0,69	0,18	0,31	1,053
2020	1,13	1,09	1,09	0,95	0,19	0,74	1,22
2021	1,13	1,13	0,84	1,1	0,14	0,88	0,91
2022	1,19	1,04	0,94	1	0,18	2,2	1,1
Примечание: составлено авторами							

По результатам корреляционного анализа [1. – 62] выявлено, что более тесная связь с показателем уровнем рентабельности нами даны расчеты результатов регрессионного анализа, смотрите таблицу 6.

Таблица 6 – Результаты регрессионного анализа связи рентабельности и внутренних факторов

Коэффициент детерминации	0,95
Определение дисперсии с учетом ошибки аппроксимации:	0,95
Эконометрическая модель, определенная на основе регрессии:	$Y=0,144 - 0,832X_1 + 0,113*X_2-0,112*X_3+0,0851X_6 + \varepsilon$ (достоверность)
Свободный член регрессии:	0,144
Фактор гибкости:	-0,832; 0,113;-0,112; 0,085
Степень неопределенности:	0,0
F-критерий Фишера:	6 >0,013 → модель адекватна
t-критерий Стьюдента:	0,0 >0,95 → модель имеет логическую основу
Примечание: составлено авторами	

Таким образом, на уровне 6-ти мясоперерабатывающих предприятий в результате регрессионного анализа: между шестью факторами выявлена высокая экстраполированная связь с коэффициентом Пирсона 0,92. Эконометрическая модель, определенная на основе регрессии, показывает ее качество и достоверность:

$$Y=0,144-0,832X_1+0,113*X_2-0,112*X_3+0,0851X_6+\epsilon \text{ (достоверность)} \quad (1)$$

В таблицах 5-6 показана статистическая связь между доходом от выпуска продукции из мяса и факторами, можно спрогнозировать изменения дохода от выпуска продукции, при этом на основании уравнения (1) получено, что для роста дохода на 15 % нужно рост внутрипроизводственных факторов на 1 % и определить экономический эффект до 2025 года (таблица 7).

Таблица 7 – Прогнозирование дохода от выпуска производства продукции из мяса при динамичном изменении внутрипроизводственных факторов мясоперерабатывающих предприятиях Алматинской области

Показатели:	Базисные годы	Прогнозные годы с нарастанием			Ожидаемый эффект
	2022г.	2023 прогноз 10 + 2%	2024 прогноз 9+ 2 %	2025 прогноз 6+2%	
Общий доход от выпуска продукции из мяса, млн. тенге	24965,353	31705,99	35193,66	38009,15	13043,796
Рост внутрипроизводственных факторов, %	-	1	2	3	3,0

Примечание: составлено на основе источника [13].

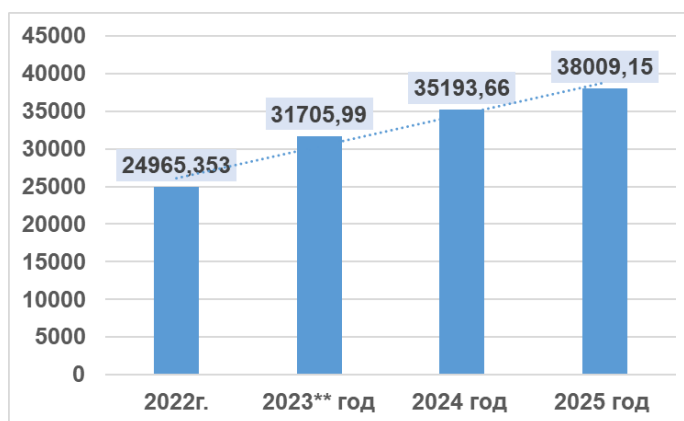

Рисунок 1 – Прогноз общего дохода мясоперерабатывающих предприятий с учетом производственных факторов, млн. тенге

Примечание: составлено авторами

Таким образом, экономико-математическая модель показывает, что наиболее сильная зависимость между производственной загрузкой мощностей – X_2 , т.е. предприятиям надо сосредоточить внимание на поставках сырья, заключать и увеличивать по возможности договора с различными фермерскими, предпринимательскими структурами, домашними хозяйствами по выращиванию скота. Вторым фактором, влияющим на доход предприятий, является рост производительности труда, для этого для предприятий необходимо внедрять новые технологии, контроль за трудовой дисциплиной, улучшения управления и организацию труда, повышения квалификации кадров. Третьим фактором, влияющий негативно на доход индекс заработной платы, так как он сокращает доходы и относится к расходной части бюджета предприятий. К четвертому фактору, снижающему доход можно

отнести индекс износа основных средств, влияния данного фактора не значительно, так как многие предприятия имеют оборудование с коэффициентом износа от 0,19-0,29, т.е. основные фонды не значительно изношены, но снижают доход в связи с их ремонтом и обновлением [12], [13].

На основании уравнения (1) получен прогноз, что доход составит к 2025 году – 38 009,15 млн. тенге, а эффект от улучшения производственных факторов на 3% даст экономический эффект – 13 043,796 млн. тенге.

Заключение.

На основании проведенного исследования в статье авторами подчеркнута важное значение в улучшении деятельности мясоперерабатывающих предприятий имеющие внутрипроизводственные факторы. При изучение деятельности предприятий Алматинской области было выявлено их текущее состояние и охарактеризованы ряд проблем, к которым можно отнести не полную загруженность мощностей и не ритмичные производственные циклы, особенность превалирования первичной переработки мяса, так как данные работы менее трудоемкие и не требуют высокой квалификации, инновационной технологии, дополнительного сырьевого продукта в виде специй, упаковок и т.п., нужно отметить и низкую маркетинговую деятельность по продвижению товаров, что приводит к снижению дохода предприятий, а также слабые поставки сырья, нет соответственно логистических служб у предприятий, все это и другие проблемы. Для совершенствования деятельности мясоперерабатывающих предприятий авторами статьи были предложены основные рекомендации, кроме того с помощью разработанной экономико-математической модели были выявлены наиболее первостепенные и важные внутрипроизводственные факторы, которые влияют на общий доход предприятий, к ним можно отнести – повышения загруженности производственных мощностей и рост производительности труда, при росте которых на 1% растет доход до 15% и в прогнозе ожидаемый экономический эффект к 2025 году до 13 043,796 млн. тенге.

Данное научное исследование может использоваться и продолжиться с дальнейшим изучением, учетом ассортимента мясной продукции мясоперерабатывающих предприятий Казахстана и отдельных регионов, а также сопоставления деятельности с мясопереработки России и Беларусь, кроме того, в будущих исследованиях нами будут рассмотрены не только внутрипроизводственные факторы, влияющие на результативную деятельность предприятий, но и внешние факторы, которые также существенно влияют на мясное производство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Мыльников М.М., Куликова О.В. Корреляционный и регрессионный анализ количественных показателей выполнения учебных заданий. Современные наукоемкие технологии. — № 6. — 2018. — С. 61-62
- 2 Nurgabylov M.N., Baymagambetova Z.A., Nassyrova A.M., Kuangaliev T.K., Akimova B.Zh. (2019) Basis for technological innovation in the economic development of agriculture. News of the National academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Abay kazakh national pedagogical university. Vol. 4. №326. P. 176-180
- 3 Насырова А.М., Жуматаева Б.А., Смагулова А.М. Перспективы развития сельского хозяйства в Казахстане. Ускорение диверсификации и повышение конкурентоспособности национальной экономики Казахстана на основе потенциальных возможностей: Сб. материалов межд. науч. конф. Молодых ученых. — Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. — 2018. — С. 173-176
- 4 Айбосынова Д.А., Насырова А.М., Сулейманов Р.Э. Инвестиции в мясоперерабатывающую промышленность – фактор роста конкурентоспособности аграрного сектора Казахстана. Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Экономическая серия. — № 1. — 2021. — С. 17-19
- 5 Жанабаева Ж.К. Стратегия развития рынка мяса и мясopодуктов в новых экономических условиях хозяйствования (на материалах Алматинской области) 08.00.05. – экономика и управление народным хозяйством (сельское хозяйство). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. — Алматы. — 2018. — 158 с.

6 Вааль Т. Нацбанк улучшил прогноз по росту экономики на 2024-2025 годы. [Электронный ресурс] — URL: <https://vlast.kz/novosti/56463-nacbank-ulucsil-prognoz-po-rostu-ekonomiki-na-2024-2025-gody.html> (дата обращения 18.01.2024)

7 ТОО «Беккер». [Электронный ресурс] — URL: <https://becker.all.biz/kolbasy-gg1090147> (дата обращения 17.01.2024)

8 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. АПК: определены девять ключевых направлений развития отрасли на 2018 год. [Электронный ресурс] — URL: <https://primeminister.kz/ru/news/apk-opredeleni-devyat-kluchevih-napravlenii-razvitiya-otrasli-na-2018-god> (дата обращения 18.01.2024)

9 ТОО «Baron food». [Электронный ресурс] — URL: <https://baron.kz/goods> (дата обращения 16.01.2024)

10 ТОО «Первомайские деликатесы». [Электронный ресурс] — URL: <https://pervomaiskie.kz/> (дата обращения 16.01.2024)

11 ТОО «Байсерке-Агро». [Электронный ресурс] — URL: <https://web.whatsapp.com/> (дата обращения 16.01.2024)

12 ТОО «Meat processing and service». [Электронный ресурс] — URL: <https://statsnet.co/companies/kz/3791005> (дата обращения 17.01.2024)

13 ТОО «Бижан». [Электронный ресурс] — URL: <https://mysnoiportal.ru/almaty/shop/too-masopererabatvayushhij-zavod-bizhan-534> (дата обращения 17.01.2024)

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ЕТ ӨНДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ІШКІ ӨНДІРІСТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа.

Ет өндеу кәсіпорындарының ішкі өндірістік факторларының қазіргі жағдайын зерттеудің өзектілігі бірнеше негізгі аспектілерге байланысты. Ет өндеу кәсіпорындары халықты ет өнімдерімен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады, олардың тиімді жұмысы тұтынушылар үшін ет өнімдерінің қолжетімділігі мен сапасына тікелей әсер етеді. Ет өндеу кәсіпорындарын дамыту Қазақстан үшін стратегиялық маңызды. Бұл әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікті нығайтуға, импортқа тәуелділікті азайтуға және экспорттық мүмкіндіктерді арттыруға ықпал етеді. Ет өндеу кәсіпорындары азық-түлік секторында шешуші рөл атқарады, қазақстандық тұтынушылардың сұраныстарына жауап бере отырып, ет өнімдерінің кең ассортиментін шығарады.

Зерттеудің маңыздылығына сүйене отырып, авторлардың мақсаты – ет өңдейтін кәсіпорындардың қазіргі жағдайын анықтау, проблемалар мен оларды іске асыру жолдарын анықтау, максималды табыс пен тиімділік алу болды.

Мақалада 2018-2022 жылдар кезеңінде Алматы облысының ет өндеу кәсіпорындарының сапалық және сандық орташа арифметикалық сипаттамалары бар әртүрлі зерттеу – статистикалық, талдамалық, салыстырмалы, математикалық, болжамдық, дедукция, индукция және орташа шамалар әдістері пайдаланылды.

Бұл бизнес субъектілерін зерттеудің себебі өндіріс тиімділігінің төмендігі, жоғары шығындар, өнім сапасына қатысты мәселелер, білікті кадрлардың жетіспеушілігі және басқалар болды. Осы мәселелерді зерттеу назар аударуды және шешуді қажет ететін негізгі аспектілерді анықтауға көмектеседі. Осылайша, ет өндеу кәсіпорындарының ішкі өндірістік факторларының қазіргі жағдайы тақырыбы өте өзекті болып табылады, өйткені оны зерттеу стратегиялық маңызды саланы дамытуға, халық үшін сапалы өнімді қамтамасыз етуге және елдің әлемдік аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Жүргізілген зерттеу, негізгі нәтижелер, талдау және қорытындылар негізінен қазақстандық ет өңдеуші кәсіпорындардың Алматы облысының мысалында өзінің ерте даму сатысында тұрғанын көрсетті, бұл кәсіпорындардың табысы мен тиімділігін арттыру үшін кешенді стратегияны әзірлеу қажет, ол мынадай шараларды қамтуы тиіс: шикізаттың үздіксіз жеткізілуін қамтамасыз ету; еңбек өнімділігін арттыру; еңбек өнімділігіне жұмсалатын шығыстарды оңтайландыру негізгі қорлардың жалақысы мен жаңаруы; қуаттардың жүктемесін арттыру; сауатты маркетингтік стратегия; мемлекеттік қолдау; ғылыми әзірлемелерді, инновациялық технологияларды енгізу; тұтынушылардың сұраныстарына жауап беретін сапалы қайта өңделген ет өнімдеріне көшу.

Осы шаралардың барлығы ет өндеу кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырады, қазақстандық ет брендінің экспорт көлемін ұлғайтады, импортты алмастыруды азайтады.

Негізгі сөздер: ет өндеу кәсіпорындары, ет өнімдері, индекс, өндірістік факторлар, тиімділікті бағалау, экспорт, импорт.

THE CURRENT STATE OF INTRA-INDUSTRIAL ACTIVITY OF MEAT PROCESSING ENTERPRISES OF THE ALMATY REGION

Abstract.

The relevance of the study of the current state of in-house factors of meat processing enterprises is due to several key aspects. Meat processing enterprises play a critical role in providing meat products to the population, their effective operation directly affects the availability and quality of meat products for consumers. The development of meat processing enterprises is strategically important for Kazakhstan. It helps to strengthen competitiveness in the global market, reduce dependence on imports and increase export opportunities. Meat processing enterprises play a key role in the food sector, producing a wide range of meat products, responding to the requests of Kazakhstani consumers.

Based on the importance of the study, the authors had a goal – to determine the current state of meat processing enterprises with the identification of problems and ways to implement them to maximize income and efficiency.

In this article, various research methods were used – statistical, analytical, comparative, mathematical, predictive, deduction, induction and the method of averages with qualitative and quantitative arithmetic mean characteristics of meat processing enterprises of the Almaty region for the period 2018-2022.

The reason for studying these business entities was low production efficiency, high costs, problems with product quality, lack of qualified personnel, and others. The study of these problems will help to identify key aspects that require attention and solutions. Thus, the topic of the current state of internal factors of meat processing enterprises is extremely relevant, since its study contributes to the development of a strategically important industry, ensuring high-quality products for the population and increasing the country's competitiveness on the world stage.

The conducted research, main results, analysis and conclusions showed that mainly Kazakhstani meat processing enterprises, using the example of the Almaty region, are at the stage of their early development, that in order to increase income and efficiency, enterprises need to develop a comprehensive strategy that should include measures to: ensure uninterrupted supply of raw materials; increase labor productivity; optimize production costs salary and renewal of fixed assets; increased capacity utilization; competent marketing strategy; government support; the introduction of scientific developments, innovative technologies; the transition to high-quality meat products of secondary processing that meet the needs of consumers.

All these measures will increase the competitiveness of meat processing enterprises, increase the volume of exports of the Kazakh meat brand, and reduce import substitution.

Key words: meat processing enterprises, meat products, index, production factors, efficiency assessment, export, import.

REFERENCES

- 1 Myl'nikov M.M., Kulikova O.V. Korrelyatsionnyi i regressionnyi analiz kolichestvennykh pokazatelei vpolneniya uchebnykh zadaniy [*Correlation and regression analysis of quantitative indicators of completion of educational tasks*]. *Sovremennye naukoemkie tekhnologii*. 2018. № 6. P. 61-62 [in Russian]
- 2 Nurgabylov M.N., Baymagambetova Z.A., Nassyrova A.M., Kuangalieva T.K., Akimova B.Zh. Basis for technological innovation in the economic development of agriculture. *News of the National academy of sciences of the republic of Kazakhstan. Abay kazakh national pedagogical university*. Vol. 4. №326. 2019. P. 176-180 [in English]
- 3 Nasyrova A.M., Zhumataeva B.A., Smagulova A.M. Perspektivy razvitiya sel'skogo hozyaistva v Kazakhstane [*Prospects for the development of agriculture in Kazakhstan*]. *Uskorenie diversifikatsii i povyshenie konkurentosposobnosti natsional'noi ekonomiki Kazakhstana na osnove potentsial'nykh vozmozhnostei: Sb. materialov mezhd. nauch. konf. Molodykh uchenykh*. Astana: Evraziiskii natsional'nyi universitet im. L.N. Gumileva. 2018. P. 173-176 [in Russian]
- 4 Aibosynova D.A., Nasyrova A.M., Suleimanov R.E. Investitsii v myasopererabatyvayushchuyu promyshlennost' – faktor rosta konkurentosposobnosti agrarnogo sektora Kazakhstana [*Investments in the meat processing industry are a factor in increasing the competitiveness of the agricultural sector of Kazakhstan*]. *Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Ekonomicheskaya seriya*. №1. 2021. P. 17-19 [in Russian]
- 5 Zhanabaeva Zh.K. Strategiya razvitiya rynka myasa i myasoproduktov v novykh ekonomicheskikh usloviyakh hozyaistvovaniya [*Strategy for the development of the meat and meat products market in the new economic conditions of management*] (na materialakh Almatinskoi oblasti) 08.00.05. – ekonomika i upravlenie narodnym hozyaistvom (sel'skoe hozyaistvo). *Dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk*. Almaty. 2018. 158 p. [in Russian]
- 6 Vaal' T. Nacbank uluchshil prognoz po rostu ekonomiki na 2024-2025 gody [*The National Bank has improved its forecast for economic growth for 2024-2025*]. Available at: — URL: <https://vlast.kz/novosti/56463-nacbank-uluchsil-prognoz-po-rostu-ekonomiki-na-2024-2025-gody.html> [in Russian]

7 TOO “Bekker” [LLP “Bekker”]. Available at: — URL: <https://becker.all.biz/kolbasy-gg1090147> [in Russian] (accessed: 17.01.2024)

8 Ofitsial'nyi informatsionnyi resurs Prem'er-Ministra Respubliki Kazakhstan. APK: opredeleny devyat' klyuchevyh napravlenii razvitiya otrasli na 2018 god [Agro-industrial complex: nine key areas of industry development for 2018 have been identified]. Available at: — URL: <https://primeminister.kz/ru/news/apk-opredeleni-devyat-klyuchevih-napravlenii-razvitiya-otrasli-na-2018-god> [in Russian] (accessed: 18.01.2024)

9 TOO “Baron food” [LLP “Baron food”]. Available at: — URL: <https://baron.kz/goods> [in Russian] (accessed: 16.01.2024)

10 TOO “Pervomaiskie delikatesy” [LLP “Pervomaiskie delikatesy”]. Available at: — URL: <https://pervomaiskie.kz/> [in Russian] (accessed: 16.01.2024)

11 TOO “Baiserke-Agro” [LLP “Baiserke-Agro”]. Available at: — URL: <https://web.whatsapp.com/> [in Russian] (accessed: 16.01.2024)

12 TOO “Meat processing and service” [LLP “Meat processing and service”]. Available at: — URL: <https://statsnet.co/companies/kz/3791005> [in Russian] (accessed: 17.01.2024)

13 TOO “Bizhan” [LLP “Bizhan”]. Available at: — URL: <https://mysnoiportal.ru/almaty/shop/too-masopererabatyvajushhij-zavod-bizhan-534> [in Russian] (accessed: 17.01.2024)

Information about authors:

Anar Nasyrova – **corresponding author**, doctoral student in economics, senior lecturer at the Department of “Business Administration”, Turan-Astana University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: anar_nassyrova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3847-3933>

Madina Ryspekova – Ph.D in Economics, Acting Professor of the Department of “Economics and Entrepreneurship”, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Gulnafiz Bekbusinova – candidate of economic sciences, associate professor of the Department of “Business Administration” of Turan-Astana University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Bekbusinova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5552-5849>

Информация об авторах:

Анар Насырова – **основной автор**, докторант специальности экономика, старший преподаватель кафедры «Бизнес администрирование», университета Туран-Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: anar_nassyrova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3847-3933>

Мадина Рыспекова – кандидат экономических наук, и.о. профессора кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Гульнафиз Бекбусинова – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Бизнес администрирование» университета Туран-Астана, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Bekbusinova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5552-5849>

Авторлар туралы ақпарат:

Анар Насырова – **негізгі автор**, экономика мамандығының докторанты, «Бизнес әкімшілік» кафедрасының аға оқытушысы, Туран-Астана университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: anar_nassyrova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3847-3933>

Мадина Рыспекова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының профессорының м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Madina10081957@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5021-3405>

Гульнафиз Бекбусинова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Бизнес әкімшілік» кафедрасының доценті, Туран-Астана университетінің Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Bekbusinova1971@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5552-5849>

M. Yasan* İzmir Democracy University
İzmir, 35140, Türkiye
*e-mail: avmyasan@yahoo.com

CONSTITUTIVE ELEMENTS OF THE COMPANY CONCEPT ACCORDING TO TURKISH LAW: RULES, EXCEPTIONS AND TRENDS

Abstract.

One of the distinctions made for companies under Turkish law, and perhaps the most preferred, is the distinction made between commercial companies and ordinary partnerships. According to this distinction, while commercial companies have legal personality, ordinary partnerships constitute a general scope for corporate relations without legal personality. The elements that are valid for the concept of company are the elements that exist for all companies, regardless of their type, and are constitutive. Differences in the details of these elements and the different appearances they present create rules and exceptions. The compulsory elements for all types of companies can be listed as person, asset, common goal, contract and active effort. These elements are present in all companies, although their impact is felt in different ways. Otherwise, there may be a possibility of termination of the company relationship for just cause. The elements of the company concept should be re-evaluated within the framework of digitalization and technological developments in law. For this reason, efforts should be made to adapt to artificial intelligence technology in the establishment, management and supervision of companies.

Key words: Turkish company law, elements of company concept, affection societatis, Turkish Code of Commerce, Turkish Code of Obligations.

Introduction.

Turkish company law is considered a sub-branch of commercial law. Chapter 2 of the Turkish Code of Commerce, which is the main source of commercial law, is specific to commercial companies. The characteristic feature of commercial companies is that they have legal personality. The commercial companies regulated in the Turkish Commercial Code are listed as collective companies, ordinary limited partnerships, limited partnerships with capital divided into shares, joint stock companies and limited liability companies. The only companies that are qualified as commercial companies but not regulated in the TCC are cooperatives. Companies that do not have a legal entity are identified as ordinary partnerships. Ordinary partnerships are essentially regulated in the Turkish Code of Obligations. On the other hand, there are provisions regarding ordinary partnerships in other relevant specific legislative sources. There are 5 founding elements that are valid in all company relations. These can be listed as person, asset, common purpose, contract and active effort. In this study, we will focus on the elements of the company concept according to Turkish law. By including the rules and exceptions regarding the elements of the company concept, a general framework of comparative law on the fundamentals of Turkish company law will be presented to the readers.

Materials and methods of research.

What is meant by the person element is the partner or partners. According to the definition in Article 620 of the Turkish Code of Obligations, the existence of at least two partners is required for a partnership relationship's existence. However, there are exceptions to this rule. According to the system that became valid with the Turkish Commercial Code No. 6102, joint stock companies and limited liability companies can be established with a single partner. These companies can turn into a multi-partner structure after being established with a single partner, or they can turn into a single-partner structure after being established with multiple partners [1]. When a joint stock company or limited liability company transforms into a single shareholder structure, the person

who becomes the sole shareholder must notify the company's board of directors (managers in limited liability companies) in writing within seven days. The board of directors of the company that receives this notification (managers in limited liability companies) must register the conversion to a single-shareholder structure in the trade registry within seven days. Failure to fulfill these requirements does not invalidate the conversion to a single-shareholder structure. On the other hand, if a loss occurs due to failure to fulfill the notification or registration obligation, the shareholder or the board of directors (managers in a limited liability company) who do not fulfill the obligation will compensate this damage. The restriction imposed on the single-partner structure in joint stock companies and limited liability companies is that the legal personality of these company types are prohibited from acquiring their own shares, with the sole partner being themselves [2].

Another special situation in terms of the number of partners is for limited partnerships whose capital is divided into shares. As a matter of fact, the presence of at least five partners in a limited partnership with divided capital shares is required [3]. A similar exceptional situation occurs in the cooperatives. Because, in order to establish a cooperative, the presence of at least seven people is required.

As a rule, there is no upper limit condition in terms of the number of partners constituting the person element. The exception to this rule occurs in limited liability companies. As a matter of fact, the number of partners in a limited liability company cannot exceed 50. If the number of partners exceeds 50, the legal consequences of this situation are not regulated by the legislator [4]. It is a deficiency that the Law does not specify what the legal consequences will be if the number of partners exceeds 50 in limited liability companies. The legislator deliberately left this gap. They thought that this gap should be filled with doctrine and court decisions. There are no court decisions on this issue. The reason for this is that in commercial life, it is impossible for the number of partners in limited liability companies to exceed 50. Because in commercial life, the number of partners in limited companies does not exceed 2 or 3. In fact, single-partner limited companies are now the most popular limited companies. However, different opinions have been put forward on this issue in the doctrine. The most accepted of these views is that the limited liability company is given a certain period of time by the trade registry office, and if the number of partners is not reduced to 50 at the end of this period, this will constitute a reason for the termination of the limited liability company.

Another company in which an upper limit condition is stipulated in terms of the number of partners is a joint stock company. According to the Capital Markets Law (CML, if the number of share holders in a joint stock company exceeds 500, the joint stock company automatically transforms from a closed type to a public joint stock company, as required by Law). In this case, the type of joint stock company does not change into another type of company. In other words, this transformation is not one of the reasons for the type change in trading companies. This transformation consists of a transformation that causes a change in the legislative sources to which the joint stock company is subject.

In terms of the personality of the partners, the only condition required for the title of partner is to have a real or legal personality [5]. It is not possible for an ordinary partnership without personality to become a partner in another company. As a rule, in order to gain the title of partner, it is necessary and sufficient to have legal personality. In other words, both real persons and legal entities can constitute the person element (partner) in companies.

There are some exceptions to this rule. Examples of these exceptions include the fact that partners in collective companies can only be real persons, and in limited partnerships, the obligation for comandite partners to be real persons can be given as examples of these exceptions. On the other hand, in joint stock and limited liability companies and cooperatives, it is possible for legal entities as well as real persons to become partners [6]. It is even possible for legal entities to become board members in joint stock companies and cooperatives, and managers in limited

liability companies. However, in this case, the title of board member or manager does not occur for the real person representative appointed by legal entities. The title of board member or manager belongs to the legal entity. Legal responsibilities, rights and debts arising from the title of board member or manager apply to the legal entity. However, the real person representative may be subject to criminal liability.

In the face of technological developments and the reality of artificial intelligence, it is discussed whether partners or shareholders can also take part in companies. According to these discussions, artificial intelligence can be a shareholder or partner in companies, and it is also possible to benefit from artificial intelligence in the management mechanisms of companies. Turkish law is excluded from these discussions for now. In my opinion, although it is inevitable to use artificial intelligence in the management of companies, one should keep a distance from artificial intelligence creating the personal element of companies.

In Turkish law, people who are prohibited from engaging in trade are identified in their private laws in a non-systematic manner. Civil servants, military personnel, lawyers and notaries are among those prohibited from engaging in business. For example, civil servants cannot be partners in collective companies or comandite partners in limited partnerships. On the other hand, while it is possible for civil servants to become partners in joint stock and limited liability companies, and comanditer partners in limited partnerships, and even to be founding partners, they can't become board members, managers, etc. in these company types [7]. Being appointed or elected as such is prohibited (Civil Servants Law Art. 28). Civil servants can become partners in cooperatives. On the other hand, civil servants cannot take part in the boards of directors of cooperatives of which they are partners, except for consumption, housing and development cooperatives (Civil Servants Law article 28).

What is meant by the asset element of the company is capital. Assets are needed to achieve the purpose of the companies. The most important item of assets is capital. Therefore, the assets of the companies do not consist only of capital, but the capital of the company has a special importance as the main item of its assets. For this reason, it is seen that special measures are taken to protect capital in the regime that constitutes the company law [8]. For the same reason, the obligation to contribute capital is regulated as a primary debt that is valid in all types of companies [5. – 2].

What can be capital? Article 620 of the Turkish Code of Commerce regulates that labour and goods can be brought as capital. However, no criteria have been determined for the economic values that can be brought as capital [9]. In Article 127 f.1 of the Turkish Code of Commerce, the values that can be brought as capital are listed, and in addition to this list, it is accepted that any asset value that can be evaluated economically and transferred can be brought to trade commercial companies as capital [4. – 43].

Capital can be classified under three headings. These are cash capital, capital in kind and labour capital. By cash capital we mean both money and, arguably receivables. Receivables arising from negotiable instruments should also be evaluated in this context. Capital in kind is any asset that can be evaluated economically and transferred. Physical strength, workforce, technical knowledge, professional experience and commercial reputation also constitute labour capital [10].

Any type of capital can be brought into collective companies and ordinary partnerships. In limited partnerships, while the general partner can bring any kind of capital, it is not possible for the limited partner to bring labour capital. In joint stock companies and limited liability companies, it is possible to bring in capital types other than labour capital. In cooperatives, there must be a clear provision in the articles of association so that capital in kind, in addition to cash capital, can be brought.

However, at this point, other question marks may arise. Can the products created by artificial intelligence be brought as capital? Even if it is possible to bring the products created by artificial intelligence as capital, who will own these products? Can artificial intelligence itself qualify as a

rights holder? Another question mark is about whether artificial intelligence itself can be brought to companies as capital. Undoubtedly, the elimination of these question marks will also affect the shaping of new working areas of corporate law.

There are also restrictions in terms of asset values that can be brought as capital in joint stock companies and limited liability companies. Accordingly, asset values on which a lien, measure or limited real right has been established cannot be brought as capital in kind to joint stock companies and limited liability companies. Another restriction applies to receivables [7. – 79]. Accordingly, it is prohibited to bring undue receivables as capital to joint stock companies and limited liability companies.

In Turkish law, the minimum capital rule for joint stock companies and limited liability companies still remains valid. A mandatory rule stipulates that the minimum capital in joint stock companies is 250,000 Turkish Liras, and in limited liability companies the minimum capital amount is 50,000 Turkish Liras. Although the minimum capital rule is accepted as a necessity for the preservation of capital and the protection of the interests of creditors and investors, the idea that the minimum capital rule is no longer necessary, especially for limited liability companies, gains importance in the academic circles. As a matter of fact, although the minimum capital rule in limited liability companies has been abolished in almost all comparative law systems and the establishment of limited liability companies with symbolic capital such as 1 Euro or 1 Pound has been allowed, a conservative approach has been adopted in Turkish law on this issue, just like in Swiss law. For this reason, the minimum capital rule is still valid in Turkish law in joint stock companies and limited liability companies.

The purpose element in companies reveals the difference between companies, association and foundation. While an association, which is a group of people, and a foundation, which is a group of property, can be established to achieve non-material purposes, the purpose of establishing companies, which are both a group of people and property, can only be economic in character [11].

The purpose of an economic character can occur in two ways. The first of these is to earn and share profits. The second is to obtain benefits through mutual aid and solidarity. In all types of companies except cooperatives (collective companies, limited partnerships, joint stock companies, and limited liability companies), the economic purpose is to earn and share profits. Reducing costs and thus providing benefits through mutual aid and solidarity is valid for the cooperative (Cooperative Law Article 1).

There are some areas of activity that can be carried out by certain types of companies. Banking and insurance activities can be given as examples. As a matter of fact, in Turkish law, a company that wants to engage in banking must be established as a joint stock company. This is a mandatory rule. A company that wants to engage in insurance must be established as either a joint stock company or a cooperative.

At the core of the company relationship, a contract exists. Company contract is different from classical contracts. While the wills are mutual in classical contracts, the wills emerge in the same direction in the company contract. While in classical contracts the aims of the parties conflict, even if they are compatible with each other, in the company contract the aims of the partners are common [12]. Partners share the same goal.

The company agreement is called the articles of association in joint stock companies and in cooperatives, and the company (partnership) agreement in other company types [13]. The company agreement is not subject to the form requirement of validity in ordinary partnerships. On the other hand, in commercial partnerships, in addition to being subject to the condition of validity in terms of form, it is also subject to the condition of validity in terms of content [6. – 22].

In the provisions specific to commercial companies, the validity form conditions to which the company agreement is subject are also regulated. The validity conditions that company contracts are subject to are not only formal. The records that must be included in the company contracts in commercial companies, although not in ordinary partnerships, are specifically shown

in the provisions regarding each commercial companies. Deficiency in these mandatory records leads to the invalidity of the company contract and the failure to establish the commercial companies. For example, it is mandatory to indicate the company managers in the limited liability company contract. If this obligation is not fulfilled, the limited liability company agreement is invalid due to deficiency in content, even if it is made in accordance with the form requirement. This invalidity causes the request for registration of the establishment of the limited liability company to be rejected by the trade registry office.

The contract element has a different appearance in single-partner joint stock companies and limited liability companies. Because technically, for the existence of a contract, there must be at least two parties. In single-partner joint stock companies and limited liability companies, the two-party condition cannot be met. For this reason, it is not possible to mention about a contract in the technical sense in such company types. So, in this case, what is the establishment status document in single-partner joint stock companies and limited liability companies? In this case, the establishment status document can be named as "establishment undertaking". This undertaking is prepared and signed by the single partner.

Is it possible to prepare company contracts with artificial intelligence in the form of smart contracts? The answer to this question is yes. However, in terms of Turkish law, there is no preparatory work for the preparation of company contracts with artificial intelligence. In Turkish law, the only digitalization in the preparation of company contracts consists of preparing the company contracts in the internet database, uploading them to the system, and signing this contract uploaded to the system in the presence of the authorized personnel of the trade registry directorate.

Since there is a common purpose that they come together to achieve, the partners cannot be completely relieved of their obligations arising from the company relationship by merely fulfilling the obligation to contribute capital in order to achieve this purpose. Partners must also make an active effort to achieve this purpose. Therefore, partners should stay away from behaviors and activities that prevent the purpose from being achieved [12. – 7].

We can point to the prohibition of competition valid in companies as a concrete reflection of the element of active effort. The unlimited legal responsibilities of the partners towards third parties due to the debts of the ordinary partnership and the additional payment and side performance obligations that become valid in the limited liability companies can be considered as other concrete reflections of the element of active effort [14]. If we rank companies in terms of the element of active effort, the partnerships in which the element of active effort emerges most clearly are personal companies, in particular ordinary partnerships. The companies in which the element of active effort appears most faintly are capital companies, and according to the rating among capital companies, joint stock company is the type of company in which the element of active effort manifests itself weakest.

Results and its discussion.

The elements of the company concept can be examined under five headings. The elements included in these headings are more or less similar to all comparative law systems. However, especially the developments since the beginning of the new millennium, the need to reconsider the legal relations arising from the Pandemic that affected the whole world after 2019, and the power of artificial intelligence and digitalization in shaping the rules of law, cause the founding elements of the company concept to be subject to a new evaluation.

It was stated that legal entities can also be partners or shareholders in joint stock companies and limited liability companies. At this point a question mark arises. Can economic and legal entities without legal personality gain the title of partner in these companies? For example, ordinary partnerships are partnerships that do not have legal personality and therefore lack of legal capacity. In Turkish law, ordinary partnerships are not allowed to take place as partners or shareholders because they do not have legal personality and lack legal capacity. On the other hand, in the German and Swiss legal systems, which are considered as source legal systems in terms of

Turkish law, the legal capacity of ordinary partnerships is adopted and therefore they are allowed to take part in the company relationship as a partner or shareholder. There is a need to carry out a reform in this direction in terms of Turkish law and to make it possible for ordinary partnerships to gain legal capacity and to take part in companies as partners or shareholders.

It should not be overlooked that artificial intelligence is shaping company law. As a matter of fact, smart contracts prepared by artificial intelligence in the establishment of companies, the use of artificial intelligence and robotic mechanisms in the audit of companies and especially in the audit against fraud or abuse, the use of artificial intelligence in decision-making mechanisms in the management of companies, the acceptance of products and intellectual and industrial property rights created by artificial intelligence as one of the types of capital that can be brought to companies, the characterization of artificial intelligence as labour force, one of the types of capital in companies, emerge as new discussion topics in Turkish law, as well as in comparative law systems in corporate law. The legislator should not remain indifferent to these discussions and should adopt the codification frameworks carried out in the European Union legislation on artificial intelligence to the domestic legal system, as a requirement of the European Union candidate country status.

Developments regarding digitalization in company law cause radical changes in the founding elements of companies. These changes have begun to make their impact felt in terms of Turkish law as well. In the establishment of companies, the contract is prepared by the founders and uploaded to the database of the Ministry of Commerce. It is regulated as an opportunity for companies to hold their general assembly and board of directors' meetings electronically, provided that there is a clear provision in the articles of association. However, digitalization is a much more versatile concept, and the fact that the impact of digitalization in corporate law is limited to these two headings is a handicap for Turkish law.

Conclusion.

In the classical sense, the concept of company has five elements. It is a constitutive condition that all five elements be present within the company relationship. Therefore, even if their effects are different and their applications occur in different ways, not including even one of these elements will result in a company relationship not being established. We see that the classical elements of companies continue to exist in terms of Turkish law. However, the impact of technological developments and artificial intelligence on the company concept and its elements should not be ignored. Possibilities such as establishing companies in a digital environment, preparing contracts by artificial intelligence, giving artificial intelligence a role in decision, consultation and control mechanisms in the management of companies are developments that should be experienced in the future in terms of Turkish law, as in other modern legal systems.

REFERENCES

- 1 Tekinalp U. (2013). The New Law of Capital Companies. Vedat Publishing House. 59 p.
- 2 Çeker M. (2013). Commercial Law. Karahan Bookstore. 217 p.
- 3 Sliding I. (2015). Commercial Law. Seçkin Publishing House. 313 p
- 4 Çebi H. (2019). Limited Liability Company Law. Adalet Publishing House. 43 p
- 5 Bilgili F., Demirkapı E. (2013). Corporate Law. Dora Publishing House. P. 2-8
- 6 Çebi H. (2020). Corporate Law. Seçkin Publishing House. P. 43-79
- 7 Şener O.H. (2022). Law of Companies. Seçkin Publishing House. 747 p
- 8 Kendigelen A., Kırca İ. (2021) Corporate Law Volume I. Oniki Levha Publishing House. 418 p.
- 9 Bahtiyar M. (2021). Law of Companies. Beta Publishing House. 22 p.
- 10 Ayhan R., Çağlar H., Özdamar M. (2021) General Principles of Corporate Law. Yetkin Publishing House. 159 p.
- 11 Pulaşlı H. (2014). Corporate Law Commentary. Volume I. Adalet Publishing House. 4 p.
- 12 Bozkurt T. (2016). Corporate Law. Kuram Bookstore. P. 4-7
- 13 Superior Y., Aydın M. (2017). Law of Cooperatives. Seçkin Publishing House. 60 p.

14 Karaköse O. (2022). *Subsidiary Performance Obligations in Limited Liability Companies*. Seçkin Publishing House. 51 p.

ТҮРІК ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС КОМПАНИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛТАЙ ЭЛЕМЕНТТЕРІ: ЕРЕЖЕЛЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа.

Түрік заңнамасына сәйкес компаниялар үшін жасалған айырмашылықтардың бірі және ең қолайлысы – коммерциялық компаниялар мен қарапайым серіктестіктер арасындағы айырмашылық. Осы айырмашылыққа сәйкес, коммерциялық компаниялардың заңды тұлғасы болғанымен, қарапайым серіктестіктер заңды тұлғасыз корпоративтік қатынастардың жалпы аясын құрайды. Компания ұғымы үшін жарамды элементтер – бұл барлық компаниялар үшін, олардың түріне қарамастан, бар және құрылтай болып табылатын элементтер. Осы элементтердің егжей-тегжейлеріндегі айырмашылықтар және олардың әртүрлі көріністері ережелер мен ерекшеліктерді тудырады. Компаниялардың барлық түрлері үшін міндетті элементтер тұлға, актив, ортақ мақсат, келісімшарт және белсенді күш ретінде тізімделуі мүмкін. Бұл элементтер барлық компанияларда бар, бірақ олардың әсері әртүрлі жолдармен сезіледі. Әйтпесе, компанияның қарым-қатынасын дәлелді себептермен тоқтату мүмкіндігі болуы мүмкін. Компания тұжырымдамасының элементтері цифрландыру және заңдағы технологиялық өзгерістер аясында қайта бағалануы керек. Осы себепті компанияларды құруда, басқаруда және қадағалауда жасанды интеллект технологиясына бейімделуге күш салу керек.

Негізгі сөздер: түрік компаниялары туралы заң, компания тұжырымдамасының элементтері, қоғамға деген жақындық, түрік Сауда Кодексі, Түрік Міндеттемелер Кодексі.

СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОНЦЕПЦИИ КОМПАНИИ В СООТВЕТСТВИИ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ТУРЦИИ: ПРАВИЛА И ИСКЛЮЧЕНИЯ

Аннотация.

Одним из различий, проводимых для компаний в соответствии с турецким законодательством, и наиболее предпочтительным, является различие, проводимое между коммерческими компаниями и обычными товариществами. Согласно этому различию, в то время как коммерческие компании обладают правосубъектностью, обычные товарищества представляют собой общую сферу корпоративных отношений без правосубъектности. Элементы, которые применимы к концепции компании - это то, что существуют для всех компаний, независимо от их типа, и являются определяющими. Различия в деталях этих элементов и различный внешний вид, который они представляют, создают правила и исключения. Обязательными элементами для компаний всех типов могут быть такие, как личность, актив, общая цель, контракт и активные усилия. Эти элементы присутствуют во всех компаниях, хотя их влияние ощущается по-разному. В противном случае может возникнуть вероятность прекращения отношений с компанией по уважительной причине. Элементы концепции компании должны быть пересмотрены в рамках цифровизации и технологических изменений в законодательстве. По этой причине следует приложить усилия для адаптации технологии искусственного интеллекта при создании компаний, управлении ими и надзоре за ними.

Ключевые слова: Турецкое корпоративное право, элементы концепции компании, привязанность к обществу, Торговый кодекс Турции, Кодекс обязательств Турции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Tekinalp U. (2019). *The New Law of Capital Companies*. Vedat Publishing House. 59 p. [in English]
- 2 Çeker M. (2019). *Commercial Law*. Karahan Bookstore. 217 p. [in English]
- 3 Sliding I. (2019). *Commercial Law*. Seçkin Publishing House. 313 p. [in English]
- 4 Çebi H. (2019). *Limited Liability Company Law*. Adalet Publishing House. 43 p. [in English]
- 5 Bilgili F., Demirkapı E. (2019). *Corporate Law*. Dora Publishing House. P. 2-8 [in English]
- 6 Çebi H. (2020). *Corporate Law*. Seçkin Publishing House. P. 43-79 [in English]
- 7 Şener O.H. (2022). *Law of Companies*. Seçkin Publishing House. 747 p. [in English]
- 8 Kendigelen A., Kırca İ. (2021). *Corporate Law Volume I*. Oniki Levha Publishing House. 418 p. [in English]
- 9 Bahtiyar M. (2021). *Law of Companies*. Beta Publishing House. 22 p. [in English]
- 10 Ayhan R., Çağlar H., Özdamar M. (2021). *General Principles of Corporate Law*. Yetkin Publishing House. 159 p. [in English]
- 11 Pulaşlı H. (2019). *Corporate Law Commentary. Volume I*. Adalet Publishing House. 4 p. [in English]

12 Bozkurt T. (2019). Corporate Law. Kuram Bookstore. P. 4-7 [in English]

13 Superior Y., Aydin M. (2019). Law of Cooperatives. Seçkin Publishing House. 60 p. [in English]

14 Karaköse O. (2022). Subsidiary Performance Obligations in Limited Liability Companies. Seçkin Publishing House. 51 p. [in English]

Information about authors:

Mustafa Yasan – **corresponding author**, associate Professor of the Department of “Commercial Law”, Izmir University of Democracy, Izmir, Republic of Turkey

E-mail: avmyasan@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0741-9720>

Информация об авторах:

Мустафа Ясан – **основной автор**, ассоциированный профессор кафедры «Коммерческое право» Измирского университета демократии, г. Измир, Республика Турция

E-mail: avmyasan@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0741-9720>

Авторлар туралы ақпарат:

Мустафа Ясан – **негізгі автор**, «Коммерциялық құқық» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Измир демократия университеті, Измир қ., Түркия Республикасы

E-mail: avmyasan@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0741-9720>

А.К. Нуржанова*

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: aina_ask@mail.ru

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТПЕН АЙНАЛЫСУДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Андатпа.

Мақалада жасы кәметке толмағандардың кәсіпкерлік қызметпен айналысудағы құқықтық жағдайының өзекті мәселелері сипатталған. Дамыған мемлекеттердің құқықтық тәртібіне тән кәметке толмағандарды «эмансипациялау» институтының Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында пайда болып, кәметке толмағандарға заңды өкілдерінің келісімімен он алты жасқа толғаннан кейін кәсіпкерлік қызметпен айналысуға рұқсат беру еңбек құқығы тұрғысынан даулы болып келеді. Кәметке толмағандардың құқықтық субъективтілігін түсінудің теориялық тәсілдерінде ашу қарастырылған. Жұмыста автор балаға кәсіпкерліктің жалпы режиміне жақындататын кәсіпкерлік қызметтің салыстырмалы түрде еркін режимін ұсынбай, мұндай қызмет эмансипацияның шарты бола алмайтындығын, өйткені ол барлық қажетті белгілерге сәйкес келмейтінін және ықпал етуші тұлғалардың бақылауымен айтарлықтай шектелетінін атап өтті.

Мақалада кәсіпкерлерді қолдау және оқыту сәттері қамтылған, бұл шағын кәсіпкерлікті дамытудың негізгі құралы мен елдегі орта бизнес болып табылады. Сондай-ақ, автор кәметке толмағандардың мәмілелер жасау және кәсіпкерлікпен айналысу мәселелеріне қатысты құқықтық аспектілермен таныстырады. Жалпы, кәметке толмағандардың мүдделерін қорғау және оларды мәмілелер мен кәсіпкерлік саласында пайдалануды болдырмау мәселелері, мәмілелер жасау немесе кәметке толмағандардың кәсіпкерлік қызметпен айналысуы кезінде ықтимал теріс салдарларды болдырмау жөніндегі ұсынымдар қамтылған.

Негізгі сөздер: кәметке толмаған, кәсіпкерлік, эмансипация, құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі, мәміле.

Кіріспе.

Экономикалық өсу елдің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің, жаңа жұмыс орындарын құрудың, халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың және әлемдік аренадағы позицияларды нығайтудың негізгі факторы болып табылады. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін инновациялар, ғылым мен технологияларды дамыту, еңбек өнімділігін арттыру және өнім мен қызмет көрсету сапасын арттыру негізінде экономиканы дамыту қажет. Адами капиталды дамыту, білім берудің жоғары деңгейін қамтамасыз ету, ғылыми зерттеулер мен инновацияларды қолдау, сондай-ақ жас мамандарды ілгерілету үшін жағдайлар жасау да маңызды бағыт болып табылады.

Балалардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік саясат зорлық-зомбылықтың, қанаудың, бала саудасының және балалардың құқықтарын бұзудың басқа да нысандарының алдын алу, сондай-ақ өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларға көмек көрсету жөніндегі іс-қимылдарды қамтиды. Балалардың мүддесі үшін мемлекеттік саясатты табысты іске асыру үшін мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметін үйлестіруді, отбасының, қоғамның және азаматтық қоғамдық ұйымдардың белсенді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету қажет.

Балалардың мүддесіндегі мемлекеттік саясат балалардың толыққанды дамуы үшін жағдай жасауға, оларға тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге және бұзушылық пен кемсітушіліктің барлық түрлерінен қорғауға бағытталған. Балалардың құқықтарын қорғау жүйесін үнемі жетілдіруге және оны іске асыру тетіктерін жетілдіруге ұмтылу маңызды. Кәметке толмаған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мемлекетіміздің әлеуметтік-құқықтық саясатының басты бағыттарының бірі болып табылады.

Кәмелетке толмаған балалардың құқықтарына тікелей арналған құқық нормалары алғаш рет Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» заңының қабылдануымен еліміздің заңнамасында пайда болды. Осы заң қабылданғанға дейін балалардың құқықтары ата-аналар мен балалар арасындағы құқықтық қатынастардың объективті арқылы қарастырылды. Бұл ретте балалар әрекетке қабілетсіздігіне байланысты құқықтардың дербес тасымалдаушыларының жағдайына қарағанда, ата-аналардың қамқорлығының пассивті объектілерінің жағдайына тап болды. Кәмелетке толмаған балалардың құқықтарына арналған жеке тарауды заңға енгізу бұл тәсілді жеңу жолындағы маңызды қадам болды деп ойлаймын.

2002 жылғы 8 тамызда елімізде «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» заң қабылданды, ол ҚР Конституциясымен кепілдендірілген баланың негізгі құқықтары мен мүдделерін іске асыруға байланысты туындайтын қатынастарды реттейді. 2011 жылғы 26 желтоқсанда Қазақстан Республикасында 2012 жылғы 17 қаңтарда күшіне енген «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодекс қабылданды, ол бұрын реттелмеген көптеген отбасылық аспектілерді қамтитын кешенді нормативтік акт болды. Жаңа кодекс неке-отбасылық қатынастарды бүгінгі күннің мәселелерін қамтыды. Ол отбасы институтын едәуір нығайтты. Кодекс нормативтік құқықтық актілерді кодификациялауға (жүйелеуге) және отбасы мен баланың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған, сонымен қатар ол неке мен отбасына қатысты бірқатар жаңа құқықтық ережелерді қарастырады [1]. Бұл заңда балалардың мүддесі үшін мемлекеттік саясаттың мақсаттары, олардың негізгі құқықтары мен міндеттері анықталды. Баланың отбасындағы, бала мен қоғамдағы қарым-қатынасына, мүгедек баланың құқықтарына және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтарына арналған тараулар бөлек бөлінді.

Қазақстанда, басқа дамыған мемлекеттердегідей, азаматтардың азаматтық-құқықтық жағдайына әсер ететін шешуші факторлардың бірі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер болып табылады. Экономикалық өзгерістер мен әлеуметтік проблемалар азаматтардың ең қорғалмаған санаттарының бірі - кәмелетке толмағандарға кері әсерін тигізді.

Ұзақ уақыт бойы балалар, кәмелетке толмаған азаматтар ретінде, тәуелсіз құқық субъектісі ретінде танылмады. Тек 1989 жылы 20 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясы Бала құқықтары туралы Конвенцияны қабылдағаннан кейін ғана балаларға деген қарым-қатынастың, оның құқықтық мәртебесінің жаңа моделі құрылды [2].

Сонымен қатар, қазіргі заманғы азаматтық заңнамада кәмелетке толмағандардың құқықтық мәртебесі саласында кәсіпкерлік қызмет саласындағы құқық қабілеттілігінің болуына қатысты бірқатар проблемалар анықталды. Жас азаматтардың азаматтық - құқықтық жағдайы олардың жеке кәсіпкерлер ретінде азаматтық айналымға қатысуына жол беретіндігіне күмән келтіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

«Адамның құқықтық мәртебесі» - бұл мемлекет мойындаған және кепілдік беретін құқықтар, бостандықтар мен міндеттер жүйесі, сондай-ақ адамның құқық субъектісі ретіндегі заңды мүдделері.

Құқықтық мәртебеге мыналар кіреді: құқық субъектісі (өз кезегінде субъектінің құқық қабілеттілігін, әрекет қабілеттілігін қамтиды); заңда белгіленген құқықтар мен міндеттер; белгіленген құқықтардың кепілдіктері; субъектінің міндеттерін орындамағаны үшін жауапкершіліктерді қарастыруға болады.

Құқық қабілеттілігі-азаматтың субъективті құқықтар мен заңды міндеттердің иесі болу үшін заңмен белгіленген қабілеті азаматтар туылған сәттен бастап танылады. Әрекет қабілеттілігі-адамның өз іс-әрекеттерімен құқықтар мен міндеттерді алу және жүзеге асыру

қабілеті. Толық көлемде әрекет қабілеттілігі адам кәмелетке толғаннан кейін пайда болады. Кәсіпкер болу үшін толық құқықтық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілігі болуы керек.

Егер жас жігіт әлі 18 жаста болмаса және бизнеске деген ұмтылыс үлкен болса, ол эмансипация ұғымымен танысуы керек. Сонымен қатар, кәсіпкерлік қызмет қарапайым әрекеттер жиынтығына дейін азаймайды. Ол бір мақсатқа бағытталған байланысты және дәйекті Кәсіпкерлік іс-шаралардан (іс-әрекеттерден) тұрады. Кәсіпкерлік қызметтің негізгі мақсаты-сұраныс бар жерде пайда әкелетін тауарды өндіру және нарыққа ұсыну [3].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы түбегейлі өзгерістер Қазақстан заңнамасында 1994 ж.ҚР АҚ 22-бабының пайда болуына себеп болды, бұл кәмелетке толмағандардың кәсіпкерлік қызмет субъектілері ретінде мүліктік айналымға қатысуына мүмкіндік берді. ҚР АҚ 12.01.07 ж. № 225-III Заңына сәйкес 22-1-баппен толықтырылды-кәмелетке толмағанды толық әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) [4].

Он алты жасқа толған кәмелетке толмаған адам, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істесе немесе ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршысының келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысса, толық қабілетті деп жариялануы мүмкін. Кәмелетке толмағанды толық әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) қорғаншылық және қамқоршылық органының шешімі бойынша ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршысының келісімімен не сот шешімі бойынша мұндай келісім болмаған кезде жүргізіледі.

Эмансипацияланған кәмелетке толмаған бала азаматтық құқықтарға ие және Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде жас шегі белгіленген құқықтар мен міндеттерді қоспағанда, міндеттерді (оның ішінде оларға зиян келтіру салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) атқарады. Ата-аналар, асырап алушылар және қамқоршы эмансипацияланған кәмелетке толмағанның міндеттемелері бойынша жауап бермейді.

Қазақстандық азаматтық құқықтың түпкілікті жеке құқықтың континенттік жүйесіне қайта оралғанын, алайда онымен ешқашан туыстық байланысын жоғалтпағанын айғақтайды. Кәмелетке толмағандар қоғамның негізгі әлеуметтік-демографиялық тобы болып табылады.

Балалардың азаматтық құқықтық қатынастарға қатысуы олардың азаматтық құқық субъектілері болу мүмкіндігімен алдын-ала анықталған. Зерттеу үшін ең өзекті мәселелер - бұл азаматтық құқық субъектілерін кәсіпкерліктен іске асырудың мәні мен ерекшеліктері.

Кәмелетке толмаған баланы босату ата-аналарды оның міндеттемелері бойынша ықтимал субсидиарлық жауапкершіліктен құтқарады (АҚ-нің 33-бабының 2-тармағы, 27-бабының 2-тармағы). Осылайша, Эмансипация кәмелетке толмаған адамның кәсіпкерлігімен тығыз байланысты деп атап өтіп, бір бапта 16 мен 18 жас аралығындағы адамға ата-анасының келісімімен кәсіпкерлікпен айналысуға мүмкіндік беретін норманы және кәмелетке толмаған кәсіпкерге ата-анасының екеуінің де келісімімен толық әрекет қабілеттілігін алуға мүмкіндік беретін норманы біріктірді [5].

Заң 16 жасқа толған және кәсіпкерлік қызметпен айналысатын азаматты толық қабілетті деп жариялауға болатындығын белгілейді. Бірақ кәмелетке толмаған адам эмансипацияланған адам деп танылғанға дейін ол заңды түрде кәсіпкерлік қызметпен айналыса алмайды. Сонымен бірге, 16 жасқа толған кәмелетке толмаған адам, егер ол кәсіпкерлік қызметпен айналысу құқығына тіркеуден өтпеген болса, оны эмансипацияланған деп жариялауға болмайды.

Бұл соқтығысу ҚР Азаматтық кодексінің 22-1-бабында бекітілген нормадан туындайды. Нақты белгіленген жас шекараларының болмауы кәмелетке толмаған кәсіпкер жауапқа тартылған жағдайда қақтығыстар тудырады. ҚР АҚ 22-бабының 3-тармағы 14

жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар осы баптың 1, 2-тармақтарында көрсетілген мәмілелер бойынша өз бетінше мүліктік жауаптылықта болатынын айқындайды.

Егер кәсіпкер өз тәуекелімен және Азаматтық кодекстің 26-бабының 3-тармағына сәйкес қызметті жүзеге асыратынын назарға алсақ, кәмелетке толмағандар өздерінің мәмілелері үшін дербес жауап береді, кәмелетке толмағандарға ата-аналарының келісімімен де кәсіпкерлікпен айналысуға рұқсат етілмейтіні түсінікті болады, өйткені тұрақты кәсіпкерлік қызмет және жекелеген мәмілелер жасау бір емес. Кәмелетке толмаған азаматтардың ішінара әрекетке қабілетті адамдар ретіндегі азаматтық-құқықтық жағдайы олардың азаматтық айналымға жеке кәсіпкер ретінде қатысуына жол беретіндігіне күмән келтіруге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, кәмелетке толмаған кәсіпкерлік субъектілерімен мәмілелер жасасатын контрагенттердің құқықтарын қорғау мәселесі бар. Атап айтқанда, кәмелетке толмаған адамдарда келтірілген залалды жабу үшін әрдайым жеткілікті материалдық ресурстар бола бермейді.

Контрагенттердің және тұтастай алғанда азаматтық айналымның, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың өздері мүддесінде әрбір мәмілені жасауға (не әдетте оның кәсіпкерлік қызметімен байланысты біртекті мәмілелер жасауға) келісім талап етілетін және мұндай мәмілелерді кәмелетке толмағандар өздерінің жеке кәсіпкерлік қызметін жүзеге асыру шеңберінде жасаған жағдайларда талап етілетін ережені бекіту керек екені анық [6].

Эмансипацияланбаған кәмелетке толмаған адамға кәсіпкерлік қызмет бостандығын қамтамасыз ету үшін ҚР АҚ-де осындай қызмет нәтижесінде алынатын кірістер мен мүліктің режимін айқындау, сондай-ақ 14 пен 18 жас аралығындағы кәмелетке толмағанның барлық кәсіпкерлік мәмілелеріне еркін, яғни әрбір мәмілеге жәрдемдесуші тұлғалардың келісімін алуды талап етпейтін дербес қорытынды режимін тарату қажет.

Осылайша, жас кәсіпкерге кәсіпкерлік қызметтен түскен кірістерді еркін басқаруға ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік мәмілелер нәтижесінде сатып алынған басқа мүлікке де рұқсат беру керек. Бұл ретте кәсіпкерлік қызметтен түскен табысқа сатып алынған мүлікке билік ету кәмелетке толмағанның кәсіпкерлік қызметі мақсатында ғана жүзеге асырылуға тиіс.

Баланың басқа мәмілелері олар үшін Азаматтық кодексте белгіленген ережеге сәйкес келуі керек. Бұл ретте ҚР АҚ-нің 22-1-бабында мынадай мазмұндағы мазмұн: кәмелетке толмағанды толық әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) қорғаншылық және қамқоршылық органының шешімі бойынша ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршысының келісімімен не сот шешімі бойынша мұндай келісім болмаған кезде жүргізіледі. ЖК тіркеу мүмкіндігін алу үшін 16 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған бала:

1. заңды өкілдердің келісімін алу;
2. еңбек шарты бойынша жұмысқа орналасу;
3. қорғаншылық және қамқоршылық органына жүгіну;
4. өзінің тұрғылықты жері бойынша сотқа оны толық әрекетке қабілетті деп жариялау туралы өтінішпен жүгіну.

Қамқоршылық және қамқоршылық органы эмансипациядан бас тартқан жағдайда ғана сотқа жүгінудің мағынасы бар екенін ескеріңіз, өйткені сот процедурасы ұзағырақ және күрделі. Алдымен қамқоршылық органдарында эмансипация процедурасынан өтуге тырысудың мағынасы бар. Кәмелетке толмаған баланың өзі өз атынан қорғаншылық органдарына өтініш беруі керек, өйткені бұл оның экономикалық қызметпен айналысуға конституциялық құқығын іске асыруын көрсетеді.

Бұл ретте кәмелетке толмаған адамның дербес табыс көзі болуға тиіс. Сондай-ақ, жалпы ереже бойынша, тіпті эмансипация процедурасына да кәмелетке толмаған баланың

ата-анасының (асырап алушыларының) келісімін алу қажет. Бұл ретте ата-ана құқықтарынан айырылған ата-аналардың баланы эмансипациялауға келісім беруге құқығы жоқ (яғни олардың пікірі ескерілмейді). Егер ата-аналардың (асырап алушылардың) бірі келісім бермесе, қорғаншылық органы келесідей әрекет етеді:

1. келіспейтін ата-ана келтіретін дәлелдер зерттелуде;
2. егер бұл қарсылықтар елеулі деп танылса, эмансипациядан бас тартылуы мүмкін және іс сотта қаралуы керек;
3. егер қарсылықтар елеусіз деп танылса, қорғаншылық органы оң шешім қабылдауға құқылы (бірақ келіспейтін ата-ана оған шағымдануға құқылы).

Егер ата-анасының біреуі хабар-ошарсыз кетті деп танылса не оның орналасқан жерін анықтау мүмкін болмаса, ауыр науқас болса, әрекетке қабілетсіз болса немесе басқа себептермен эмансипацияға келісім бере алмаса, алып тастау жасалады: ата-анасының біреуінің жазбаша келісімі қабылданады.

Бұл ретте екінші ата-ананың келісімінің жоқтығын түсіндіретін құжаттарды (соттың хабар-ошарсыз кетті деп тану туралы шешімі, медициналық ұйымнан анықтама, полициядан анықтама және т.б.) ұсыну қажет. Бірақ егер ата-ана құқықтарынан айырылмаған екі ата-ананың да орналасқан жерін анықтау мүмкін болмаған жағдайда, қорғаншылық және қамқоршылық органы өтініш берушіге эмансипациядан бас тартады. Бірақ бұл ретте кәмелетке толмаған бала тұрғылықты жері бойынша жалпы юрисдикция сотына осындай өтініш беру құқығынан айырылмайды. Бұл ретте кәмелетке толмаған адамның да дербес табыс көзі болуға және сотқа жүгіну үшін ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршысының келісімін алуға тиіс.

Егер кәмелетке толмаған бала ата – анасының қамқорлығынсыз қалса, сот оған ресми өкіл-адвокат тағайындайды, ол процесс барысында кәмелетке толмағанның заңды өкілін ауыстырады. Эмансипация-бұл қайтымсыз әрекет және оны жою мүмкін емес екенін ескеріңіз.

Қорғаншылық органы мен соттың шешімін айналып өтіп, толық қабілеттілікке жетудің тағы бір нұсқасы бар. 2-тармаққа сәйкес. ҚР Азаматтық кодексінің 17-бабы, заң актілерінде 18 жасқа толғанға дейін некеге тұруға рұқсат етілген жағдайда, 18 жасқа толмаған азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемде әрекет қабілеттілігіне ие болады.

Яғни, некеге тұрып, кәмелетке толмаған бала өзінің атына жеке кәсіпкерді тіркеуге мүмкіндік алады, өйткені ол толық қабілеттілікке ие болады. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 2-тармағы мен 3-тармағына сәйкес, неке қиюды мемлекеттік тіркеу орны бойынша тіркеуші органдар неке жасын 2 жылдан аспайтын мерзімге (яғни 16 жасқа дейін) төмендегідей дәлелді себептер болған кезде төмендетеді:

1. жүктілік;
2. ортақ баланың дүниеге келуі.

Неке жасын төмендету туралы өтініш берілуі мүмкін:

1. некеге тұрғысы келетіндер;
2. олардың ата-аналары немесе қамқоршылары.

Бұл ретте өтініште белгіленген неке жасын төмендету қажеттілігін туғызатын себеп көрсетіледі. 16 мен 18 жас аралығындағы некеге тұру эмансипацияға жатпайтынын ескеріңіз. Бұл 18 жасқа дейін толық қабілетті болудың тағы бір жолы.

Егер кәсіпкердің өз тәуекеліне қызмет ететінін ескеретін болсақ және АҚ-нің 22-бабының 3-тармағына сәйкес кәмелетке толмағандар өз әрекеттері үшін жауап береді, бірақ олардың кәсіпкерлік қызметке қатысуы жекелеген мәмілелер жасаудан өзгеше. Олардың ішінара қабілеттілігін ескере отырып, олардың жеке кәсіпкер ретінде бизнеске қатысуына рұқсат беру туралы сұрақтар туындайды.

Демек, кәмелетке толмағандарға кәсіпкерлікпен айналысуға рұқсат беру, тіпті ата-анасының келісімімен де, кейбір заңды мәселелер мен сұрақтар тудыруы мүмкін. Осы бап кәмелетке толмағанның кәсіпкерлік қызметпен айналысуына ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршысының келісімі кәмелетке толмағанды дара кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркеу үшін тіркеуші органға көрсетілген тұлғалардың нотариалды куәландырылған келісімін беру арқылы көрсетіледі [7].

Балаға кәсіпкерліктің жалпы режиміне жақындататын кәсіпкерлік қызметтің салыстырмалы түрде еркін режимін ұсынбай, мұндай қызмет эмансипацияның шарты бола алмайды, өйткені ол барлық қажетті белгілерге сәйкес келмейді және жәрдемдесуші тұлғалардың бақылауымен айтарлықтай шектеледі. Он сегіз жасқа толмаған кәсіпкердің әрекет қабілеттілігінің көлемі кәмелетке толған кәсіпкердің әрекет қабілеттілігінің көлемінен ерекшеленеді.

Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекетке қабілеттілігі толық емес, бірінші кезекте адамның қаржылық дербестігін шектейді. Мәселен, өз бизнесін тіркеу, кәсіпкерлік шарттар жасасу кәмелетке толмаған адамның заңды өкілдерінің келісімін талап етеді.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, заң шығарушы кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға құқық беретін кәмелетке толмағанның бірыңғай жасын белгілеуі керек, мұндай субъектіні салық жауапкершілігіне тарту тәртібі және контрагенттер алдындағы міндеттемелер бойынша жауапкершілік мөлшері туралы мәселені пысықтауы керек, кәмелетке толмаған кәсіпкер заңды өкілдерінің мақұлдауынсыз жасай алатын мәміленің ең төменгі сомасын белгілеуі керек.

Қазақстанда кәсіпкерлікті дамыту үшін негізгі кедергілердің бірі бизнес үшін жеткіліксіз дамыған инфрақұрылым, сондай-ақ жоғары әкімшілік кедергілер мен сыбайлас жемқорлық болып табылады. Несиелендірудің төмен деңгейі, салық жүйесінің жетілмегендігі, шектеулі нарық және бәсекелестіктің жеткіліксіз деңгейі де бизнесті құруды және дамытуды қиындатады.

Кәсіпкерлерді даярлаудың жеткіліксіз деңгейі және сапалы бизнес-білімнің болмауы да маңызды сәт болып табылады. Оқыту бағдарламаларын жүргізуді, консультация беруді, жеңілдіктер мен субсидиялар беруді қоса алғанда, кәсіпкерлерге мемлекеттік қолдауды күшейту қажет. Сондай-ақ, еліміздегі инвестициялық ахуалды жақсарту, шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдай жасау, сондай-ақ инновациялық қызмет пен технологиялық кәсіпкерлікті дамыту маңызды.

Жалпы, Қазақстанда кәсіпкерлікті дамыту мемлекеттің, бизнестің және қоғамдық ұйымдардың қиындықтарды еңсеру және кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін қолайлы орта құру үшін кешенді көзқарасы мен бірлескен күш-жігерін талап етеді. Осылайша, инновациялар, бәсекелестік және халықаралық ынтымақтастық негізінде экономикалық өсу елдің табысты дамуы мен халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың негізгі факторы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года О ратификации Конвенции о правах ребенка. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400_info (дата обращения: 30.03.2023)

2 Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV О браке (супружестве) и семье. Ведомости Парламента Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518> (дата обращения: 30.03.2023)

3 Бусыгин А.В. Предпринимательство: Основной курс. Учебник для вузов. — М. — 2018. — 18 с.

4 Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ Гражданский кодекс Республики Казахстан. Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994 г., №23-24. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000> (дата обращения: 30.03.2023)

5 Алибекова Э.Ф., Ахмедова З.А. Эмансипация и предпринимательская деятельность. Государственная служба и кадры. — №2. — 2020. — С. 70-73

6 Ситдикова Л.Б., Халудорова С.В. Правовой статус несовершеннолетнего предпринимателя в сфере оказания культурно-зрелищных услуг. Культура: управление, экономика, право. — № 1. — 2018. — С. 16–19

7 Лаптев В.В. Хозяйственное право предпринимательской деятельности. Государство и право. — № 1. — 2018. — 21 с.

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРИ ЗАНЯТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Аннотация.

В данной статье описаны актуальные проблемы правового положения несовершеннолетних в занятии предпринимательской деятельностью. Возникновение в гражданском законодательстве Республики Казахстан института «эмансипации» несовершеннолетних, характерного для правового порядка развитых государств, разрешение несовершеннолетним заниматься предпринимательской деятельностью по достижении ими шестнадцатилетнего возраста с согласия законных представителей является спорным с точки зрения трудового права. В теоретических подходах к пониманию правосубъектности несовершеннолетних предусмотрено раскрытие. В работе автор отмечает, что без предоставления ребенку относительно свободного режима предпринимательской деятельности, приближающего его к общему режиму предпринимательства, такая деятельность не может быть условием эмансипации, так как не соответствует всем необходимым признакам и существенно ограничивается контролем со стороны лиц, оказывающих влияние.

В статье освещены моменты поддержки и обучения предпринимателей, которые являются основным инструментом развития малого предпринимательства и среднего бизнеса в стране.

Также автор знакомит с правовыми аспектами, касающимися вопросов совершения сделок несовершеннолетними и занятия предпринимательством. В целом, содержатся вопросы защиты интересов несовершеннолетних и предотвращения их использования в сфере сделок и предпринимательства, рекомендации по предотвращению возможных негативных последствий при совершении сделок или занятии несовершеннолетними предпринимательской деятельностью.

Ключевые слова: несовершеннолетний, предпринимательство, эмансипация, правоспособность, дееспособность, сделка.

THE LEGAL STATUS OF MINORS IN BUSINESS ACTIVITIES

Abstract.

This article describes the current problems of the legal status of minors in entrepreneurial activity. The emergence in the civil legislation of the Republic of Kazakhstan of the institution of "emancipation" of minors, characteristic of the rule of law of developed countries, allowing minors to engage in entrepreneurial activity upon reaching the age of sixteen with the consent of legal representatives is controversial from the point of view of labor law. In theoretical approaches to understanding the legal personality of minors, disclosure is provided. In the work, the author notes that without providing the child with a relatively free regime of entrepreneurial activity, bringing him closer to the general regime of entrepreneurship, such activity cannot be a condition for emancipation, since it does not meet all the necessary criteria and is significantly limited by the control of persons exerting influence.

The article highlights the moments of support and training of entrepreneurs, which are the main tool for the development of small and medium-sized businesses in the country.

The author also introduces the legal aspects related to the issues of transactions by minors and entrepreneurship. In general, it contains issues of protecting the interests of minors and preventing their use in the field of transactions and entrepreneurship, recommendations for preventing possible negative consequences when making transactions or engaging in entrepreneurial activities by minors.

Key words: minor, entrepreneurship, emancipation, legal capacity, legal capacity, transaction.

REFERENCES

1 Postanovlenie Vepkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 8 iyunya 1994 goda O ratifikatsii Konventsii o pravax rebenka [*Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated June 8, 1994 On ratification*]

of the Convention on the Rights of the Child]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400/_info
Available at: — URL: [in Russian]. (accessed: 30.03.2023)

2 Kodeks Respubliki Kazaxstan ot 26 dekabrya 2011 goda № 518-IV O bpake (syppyzhectve) i cem'e [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 No. 518-IV On Marriage (Matrimony) and Family]. Vedomosti Paplamenta Respubliki Kazaxstan. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518> [in Russian]. (accessed: 30.03.2023)

3 Busygin A.V. Predppinimatel'stvo: Osnovnoi kurs. Uchebnik dlya vuzov [Entrepreneurship: Basic course. Textbook for universities]. M. 2018. 18 p. [in Russian]

4 Kodeks Respubliki Kazaxstan ot 27 dekabrya 1994 goda №268-XIII Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazaxstan. Vedomosti Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazaxstan, 1994 g., №23-24 [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994 No. 268-XIII Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan]. 1994. №23-24 (appendix). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000> [in Russian]. (accessed: 30.03.2023)

5 Alibekova E.F., Axmedova Z.A. Emancipaciya i ppedppinimatel'ckaya deyatel'noct' [Emancipation and entrepreneurial activity]. Gocydapctvennaya clyzhba i kadpy. №2. 2020. P. 70-73 [in Russian]

6 Sitdikova L.B., Khaludorova S.V. Pravovoi status nesovershennoletnego predprinimatel'ya v sfere okazaniya kul'turno-zrelishhnykh uslug. Kul'tura: upravlenie, ekonomika, pravo [Legal status of a minor entrepreneur in the provision of cultural and entertainment services. Culture: management, economics, law]. №1. 2018. 16 p. [in Russian]

7 Laptsev V.V. Khozyaistvennoe pravo predprinimatel'skoi deyatel'nosti. Gosudarstvo i pravo [Economic law of entrepreneurial activity. State and Law]. №1. 2018. 21 p. [in Russian]

Information about authors:

Ainagul Nurzanova – **corresponding author**, master of laws, senior lecturer, Department of “Legal Disciplines”, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: aina_ask@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9818-516X>

Информация об авторах:

Айнагуль Нуржанова – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Правовых дисциплин», Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aina_ask@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9818-516X>

Авторлар туралы ақпарат:

Айнагуль Нуржанова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aina_ask@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9818-516X>

В.К. Наурызова*

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МЕН САНА ШЕКАРАСЫНА ТІКЕЛЕЙ ӘСЕР ЕТЕТІН АҚПАРАТТЫҢ ЗИЯНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДАН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ

Андатпа.

Бұл зерттеу жұмысының негізгі нысаны – осы балалардың ақпарат қауіпсіздіктерін қамтамасыз ету. Балаға төнген қауіп – тұтас елге төнген қатер. Елде іріткі болмау үшін бала құқығын сақтап, қорғап қалу әр тұлғаның міндеті. Қазіргі таңда бала тақырыбында көтеріліп жүрген мәселелер жетерлік. Ғаламның соншалықты дамығанының салдарынан балаға жан-жақтан қауіп төнеді. Балаға берілетін ақпаратты бақылауда ұстайтын болса, барлық қауіптің алдын алған болар еді. Сондықтан ата-ана, мемлекет және үкіметтік емес ұйымдардың бала құқықтарын қорғаудағы жауапкершілігі жоғары болады. Халықтың сауаттылығын арттыру, ата-аналар мен балаларды ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын, қауіпті ақпаратты тану дағдыларын үйрету қажеттілігі баяндалды.

Сондай-ақ, балаларға қоғамның, ортаның қай саласынан қауіп төнеді және оларды шешу шаралары сараланған. Балаларды қорғау мемлекеттің барлық деңгейлерінде болатыны керемет, бірақ тек бір органның қызметі аз. Отбасында ғана емес, бала немесе кәмелетке толмаған оқу орындарында да берік азаматтық ұстаным қажет. Ақпараттық қауіпсіздіктің шетелдік және отандық тәжірибесін ескере отырып, ақпараттық қауіпсіздік субъектілері заң аясында баланың жеке ақпараттық ортасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі шараларды жүзеге асыруы сипатталады.

Негізгі сөздері: ақпарат, бала құқықтары, бұқаралық ақпарат құралдары, тәрбие, зиян келтіру.

Кіріспе.

Қазіргі уақытта қоғамның назары баланың өмірі мен денсаулығына теріс әсер ететін ақпараттан, насихаттан қорғауға бағытталған. Жасыратыны жоқ, белсенді мазмұнның теріс салдары және интернеттің технологиялық дамуы дүниежүзілік проблема болып табылады.

Бала аудиториясына бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) және интернеттің әсері орасан зор. Бала бос уақытын әлеуметтік желілерде, интернетте және теледидар қараумен өткізеді. Егер сол БАҚ пен интернеттен дұрыс ақпарат берілсе баланың дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына жақсы әсерін тигізеді. Ал кері әсер ететін ақпарат болса кісі өлімі, қаншама қатыгездік, қанша зорлық-зомбылық бойына сіңірген бала болатыны анық. Психолог ғалымдардың зерттеуінше, баланың алған теріс ақпараты әрқашан миында жүреді, ол өз ортасында оны ішкі жан дүниесімен сезініп, іске асыруы мүмкін. Балалар теледидар, интернет, компьютерлік ойындардағы ақпараттардың қайсысы жақсы, қайсысы жаман екенін ажырата алмайды. Егер жақсы мен жаманды ажыратып білсе, ата-ана, қоғам, мемлекет баланың саналы, тәрбиелі болып өсетініне сенімді болып, алаңдатушылық туғызбас еді.

Жақсы, сапалы, тәрбиелік маңызы бар ақпарат бала санасына әрдайым беріліп отырса, сабаққа барғылары келмей, сабақ оқымау, кітап оқуға қызықпау, суицид, қоғамнан оқшаулану, ата-анаға жақын болып сыр бөліспеу, өз-өзін жалғыссырату, теріс ағымдарға еліктеу және тағы басқа қауіптер орын алмас еді.

Интернет не десе, «Бүкіл әлемді үйіме сыйғызып, әлем жаңалықтарымен ақпараттандырған желі», - деп жауап берер едім. Бұрынғыдай әр елдің сырын сақтауы мүмкін емес. Қай елде болған оқиға күні ертең әлемге жария етілмек. Егер ол жағымсыз

оқиға болса, соның өзі еліміздің бала түгілі ересек адамының ой-өрісіне, сана-сезіміне, мінезіне, тұрмыстық жағдайына өзгерістер енгізеді.

Қазіргі таңда телеарнадан берілген бағдарламалардың көтерген тақырыптары өте ерсі. Тіпті ата-ана балаларымен бірге отырып қараудан ұялады. Бұған мысал: «Жетінше арнадан» тікелей эфирде көрсетілетін «Өз ойым» бағдарламасын айтуға болады. Ондағы қаралатын тақырыптар «Көңілдес болғым келеді», «Қыздық перде қызықтыра ма?», «Жынысымды ауыстырғым келеді», «Трансқа түскен өмір», «Нәзік жігіттер», «Жатырын жалға бергендер», «Зорланған қыздың зор қайғысы», «Жалаңаштану – жарнама ма?», «Қыздардың пәктігі маңызды ма?», «Жезөкшелік қашан заңдастырылады?», «Бала сатамын», «Балаға сексуалды тәрбие беру керек пе?», «Нашақордың күні», «Ар саудасы мен тән саудасы» және тағы басқалары. Жалпы бұндай бағдарламалар өте көп болды, көбі елін ойлаған азаматтардың жан-айқайымен жабылса да, әлі эфирден алынбағаны бар. Жастарға келтіретін зияны бағдарламадағы кейіпкерлердің істеріне, бейнелеріне еліктеулері мүмкін [1].

Жастар – ел болашағы. Олардың алған білімдері мен жан-жақтан алған ақпараттарына біртұтас ел болып жауап береміз. Сондықтан БАҚ пен әлеуметтік желілер арқылы берілетін ақпаратқа көп мән берілуі қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Баланың мүдделері мен құқықтары, баланың денсаулығы, бала тәрбиесі негізгі тақырыптар болып табылады. Мемлекет заңнама арқылы балалардың денсаулығына, адамгершілігіне, рухани дамуына теріс әсер ететін ақпараттан қорғау шараларын жүзеге асырады. 1989 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымында балалардың әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, азаматтық құқықтарын қарастыратын балалар құқықтары туралы конвенция қабылданды. Бұл конвенция жан-жақты халықаралық құжат болып табылады. Конвенция негізінде Бала құқықтары алғаш рет халықаралық құқықтық қорғауға ие болды, ал 2002 жылы бұл құжатты 191 ел ратификациялады. Әр бес жыл сайын Біріккен Ұлттар Ұйымына әр мемлекетке Бала құқықтары туралы есеп беру тапсырылды.

Барлық мемлекеттер балалар үшін мына жағдайларды қолдайды:

- балаларға сапалы ақпарат тарататын пайдалы әлеуметтік және мәдени ақпарат беретін БАҚ-ты қолдау;
- ұлттық, мәдени деректерді алу, ақпарат дайындау, оларды тарату кезінде халықаралық ынтымақтастықтың сақталуын қолдайды;
- балалармен байланысты әдеби шығармаларды жаңғыртуды қолдайды;
- балалардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттың алдын алу және осындай материалдардың таралуын болдырмау қағидаттарын қолдайды.

Конвенция нормаларына сәйкес БАҚ тарататын деректер балалардың әлеуметтік, рухани, адамгершілік қасиеттері мен әл-ауқатына, оларда ойлаудың психикалық жүйесін және баланың денсаулығын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Конвенция сонымен қатар балаларға тыныс алуға және бос уақыттарын тиімді өткізуге, түрлі ойын-сауық шараларына қатысуға мүмкіндік береді. Бірақ барлық әрекеттер, барлық шаралар баланың жасына сәйкес келуі керек деп айтылады.

Конвенция нормалары да таратылатын жарнамаға талаптар қояды. Жастар жарнамадан көргенін қайталап, жарнамада көрсетілген заттарды «не екен деп» қызығушылық танытуы мүмкін. «Балаларға арналған және балалардың көмегімен жасалған жарнама олардың мүдделеріне зиян тигізбеуі және олардың ерекше сезімталдығын ескермеуі керек», - делінген Конвенцияның 11-бабында. Адам өміріне зиянды тауарларды жарнамалауға көптеген елдер қатаң тыйым салады. Ол дұрыс. Өйткені, темекі өнімдерін, алкогольдік сусындарды және басқа да зиянды тауарларды ешқашан насихаттауға болмайды. Балалар туралы айтпағанда, олардан аулақ болу керек. Көптеген елдер бұған үлкен мән береді. 15-бап темекі өнімдерін жарнамалауға тыйым салады [2].

Бұл халықаралық деңгейдегі құжаттар. Ал Қазақстан Республикасының заңнамасы баланың құқықтары мен мүдделерін қорғауды, оларды зиянды ақпараттан қорғауды да жүзеге асырады. Бала құқықтарын қорғау саласындағы нормативтік құқықтық актілердің шығу тегі Қазақстан Республикасының Конституциясында жатыр. Онда Конституцияның 12-бабының 5-бөлігінде: «адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауы, конституциялық жүйе мен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуі тиіс» делінген. Бұл норма халықаралық деңгейдегі құқықтық құжаттарда айтылған.

Бұқаралық ақпарат құралдарының басты міндеттерінің бірі – порнографияға, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа қарсы заңнаманы басшылыққа ала отырып, қоғамдық моральды қорғау. «БАҚ туралы» заңда барлық мүдделер мен нормалар жазылған. 14-баптың 1-бөлімінде эротика ұғымы көрсетілген және мағынасы түсіндірілген. Яғни, эротикалық өнім – бұл адамгершілік ар-ождан арқылы өтетін, қазаққа тән емес, қызығушылық тудыратын және үнемі алаңдататын баспа басылымы немесе теле-радио бағдарламасы. Бұл туралы бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңда 14-баптың 2-бөлігі эротикалық сипаттағы материалдарды тарататын мерзімді басылымдарды стационарлық емес үй-жайларда және білім беру ұйымдарының, балалар мекемелерінің, дұға үйлерінің жанында және осы аумақтарда сатуға тыйым салады. Сонымен қатар, он сегіз жасқа дейінгі балаларға бөлшек саудаға тыйым салынады. Бұл эротикалық ақпаратты тарату жергілікті атқарушы органдар белгілеген арнайы стационарлық пункттерде жүзеге асырылуға тиіс [3].

Радиода, теледидарда порнографиялық және жыныстық-эротикалық бағдарламаларды шығаруға және осы сипаттағы фильмдер мен бейнелерді таратуға заңмен тыйым салынады. Сонымен қатар, қатыгездік пен зорлық-зомбылықты насихаттауға қатаң тыйым салынады. Мұның бәрі балалардың ақпараттық қауіпсіздігіне, олардың санасын, ойлауын ластанудан қорғауға бағытталған іс-шаралар.

2002 жылғы 8 тамызда баланың ақпараттық қауіпсіздігіне байланысты қабылданған «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңындағы баптарға сәйкес балаға сөз және ар-ождан бостандығын сақтауға, БАҚ, Интернет арқылы ақпарат алуға, сондай-ақ қоғамға араласуға құқығы бар екендігі атап өтіледі. Мұның бәрі заң шеңберінде жүзеге асырылады және егер зиянды ақпарат балаға әсер етсе, заңмен тыйым салынады.

«Бала құқықтары туралы» Заңның 34-бабында: «бұқаралық ақпарат құралдарын, әдебиетті, ойын-сауықты және порнографияны, қатыгездік пен зорлық-зомбылықты дәріптейтін, адамның қадір-қасиетін төмендететін, балаларға зиянды әсер ететін және құқық бұзушылықтарға ықпал ететін басқа да іс-шараларды пайдалану» делінген. Сонымен қатар, баланы алкоголь мен темекі өнімдерінің зиянынан қорғайтын заңның ережелері бекітілген [4].

Баланы жезөкшелікке итермелеу – бұл қылмыс. Бұл немқұрайлы мәселе емес. Баланы жезөкшелікпен айналысуға тартатын, балаға порнографиялық материалдарды немесе заттарды, баспа басылымдарын, кино немесе бейнематериалдарды, порнографиялық сипаттағы және эротикалық мазмұндағы өзге де заттарды тарататын, жарнамалайтын немесе сататын адамдар Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген тәртіппен жауапты болады.

Жоғарыда жастар денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпаратты БАҚ пен интернет арқылы алады деп келгенбіз. Қазіргі таңда компьютерлік клубтар да баланың сана-сезіміне әсер етуде. Жасөспірімдер уақыттарының көп уақытын сол жерлерде өткізеді. Ойынның қызығына түсіп кеткен жасөспірімдер қалай да бір-бірін жеңбейінше тапжылмай отырады. Кейде ұтыс тігіп, ойнаушы ұтысқа кенелетін кездер де болады. Ұтыс алған баланың бұл ойын орындарына тағы келіп, тағы ұтысқа кенелсем деген ой әрқашан жадында тұрады. Сабакқа деген ынтасы болмай, бар ойы сол ойын клубтары болады. Ұтыс тігу үшін ақша іздеп, ата-ана, туған-туыстарынан сұрап, бермеген жағдайда ашуланып,

оларға қарсы шығу, мінез көрсету орын алып жатады. Не болмаса сол ақшаны табу үшін ұрлыққа, тонауға баруы мүмкін. Бұл әрекеттер баланың адами қасиетіне кері әсерін тигізеді.

Сонымен қатар, ересек балалар зұлымдық пен қатыгездік сипатталатын, зорлық элементтері көрсетілетін ойындарға көбірек әуес. Қан төгіс пен атыс-шабыстан балалар қорықпай, оларға қызығушылық танытады. Сонымен қатар, олар өздерінің сүйікті кейіпкерлерін жеке дара қасиеттерін өз бойынан табуға тырысып, ойын өзгертетіні анық. Ал мұндай ойынға 14-18 жастағы балалардың көпшілігі әуес болып келеді.

Ал қазір балалар қаншалықты кітап оқиды? - деген сұрақ туындайды. Әдебиет оқитын балалар аз екені анық. Кітапты оқу қазіргі уақытта электронды тұрғыда оқу жеңілірек секілді саналады. Газет пен журналдардың балаларға жақсы, тиімді ақпарат беретін өз орындары бар. Жалпы балалардың қызығушылығы арттыратын газет-журналдар мыналар: «Ұлан» балалар мен жасөспірімдерге арналған республикалық газет, «Айгөлек», «Балдырған», «Ақжелкен» журналдары. Газет, журналға қызығушылықты баланың кішкентай кезінен бастап ояту қажет. Ал ол кішкентайынан теледидар, интернет арқылы видеороликтер қарайтын балалардың кітап, журнал оқуға ниеті болмайды.

Бала үшін, қазіргі уақытта ата-ана, аталар мен әжелер ұялы телефонның, компьютердің, планшеттің ішінде отыратын болды. Осы жерде ата-ананың бала алдындағы жауапкершілігін де айта кеткен жөн. Баланың дамуына, тәрбиеленуіне ата-ана, асыраушысы мен қамқоршысы жауапты болады. Олар баланың бос уақытында немен айналысып отыр, теледидар мен интернеттен не қарап отырғанын бақылауда ұстауы қажет. Емін-еркін отырып баламен әңгіме айтудан қалып барамыз. Ата мен әженің тәрбиесін телефон, яғни TikTok, Instagram, YouTube алмастырылып отыр. Көпке топырақ шаша алмаймыз, немересін бесік жырымен, ертегісімен, батасы мен өнеге сөздерімен тәрбиелеп отырған ата мен әже бар. Осындай ата-әже тәрбиесіндегі баланың дамуы мен ой өрісі өте жоғары деңгейде болатынын шетелдік мамандар да қолдап жатыр.

Бала ата-анаға жиі еліктеп, олардың іс-қимылына көп көңіл аударады. Ата-ана жаман ойға жақын болса, үнемі балағат сөздер, жаман әңгімелер айтатын болса, бұл балаға тікелей әсер етеді. Психолог мамандардың пікірі бойынша: «ата-ананың тәрбиесіне барлығы байланысты. Балаларының режимін қадағалап, бос уақыттарын да тиімді жұмсауы керек. Ал ата-ана тарапынан бақылау болмаса, ол балалар өз білгендерін істейді, тіпті күні бойы теледидар көріп отыра береді» [5].

Қазіргі уақытта орыс, ағылшын тілдік мультфильмдер де кішкентай балаларға айтарлықтай әсер етеді. Бір қызығы, губка Боб – Сэндиді, Мадагаскар – Леоны, Гарри Поттерді, Том мен Джерриді және басқа да көптеген мультфильм кейіпкерлерін жақсы көреді және олардың ерекше бейнелерін көретіні таң қалдырады. Бен Тен, Өрмекші адам, Бетман, Наруто, Аватар сияқты еліктеуге және қызықтыруға болатын бейнелер де бар. Мінсіз болып көрінетін бұл шетелдік батырлардың қазақ балаларына қарағанда құрметі тым жоғары. Оның дәлелдерінің бірі – бұл мереке немесе іс-шара болсын, бала барлығының осы «қолдан жасалған» кейіпкерлердің бейнесінде болғанын қалайды. Мұны ата-аналар да жақсы біледі. Ал біздің елімізде қызықтыратын, қуантатын, еліктейтін бейнелер, тұлғалар жеткілікті. Егер біз «Ер Төстік» бейнесін жоғары деңгейде көрсете алсақ, «мен өрмекші адам боламын» деген сөздер «мен Төстік боламын» дегенге өзгерер еді. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары насихаттайтын, көрсететін, жазатын, жариялайтын нәрсе жасөспірімдер мен ересек балалар үшін пайдалы болғаны дұрыс.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Балалардың жас айырмашылығы мен жынысы да маңызды. Жасөспірімдер ата-аналарына өскенде көп нәрсе айтпайды. Мамандардың зерттеуіне сәйкес, 6 мен 9 жас аралығындағы балалардың 76%-ы ата-аналарымен теледидардан көретін телешоуларды талқылайды. 16 мен 18 жас аралығындағы ересек балалардың тек 53%-ы ата-аналарымен

көрген хабарламаларымен бөліседі. Олардың арасында қыздар басым. Ұлдар аз көрсетеді. Яғни, ұлдар ата-аналарына көп ақпарат бермейді, олар талқылаудан аулақ болады [6].

Әрине, ата-ана баласына жамандық ойламайды. Алайда баласының бос уақытында немен айналысатынын, қандай істерге қызығушылық танытатынын, мектепте не бүлдіргеннің, қандай жетістікке жеткенін білмейтін, сұрамайтын, сырласпайтын, баласымен байланыс жасамайтын ата-аналар бала жағдайынан хабарсыз болады. Сондықтан баламен әрқашан сырласып, қандай да бір мәселе мазаламай ма? - сұрап біліп, отыру керек.

Сонымен қатар, егер Қазақстан өз елінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін әлемнің алып мемлекеттері пайдаланатын бағдарламаларды «сүзу» жүйесіне енгізілсе, ол балалардың психикалық, рухани, физикалық денсаулығына зиян келтіретін ақпараттық кеңістіктің теріс әсерінен теледидардан, әрбір үй компьютерінен қорғайтын еді.

Сатылымға шығатын теледидарлардың өзінде код енгізіліп, Жапония сияқты елдерде сүзу заңмен бақыланады. Арнайы сүзгісі жоқ теледидар бағдарламалары сатылмайды, оларға мүлдем қолжетімді емес. Қандай керемет! Бұл сонымен қатар күндіз-түні жұмысқа баратын ата-аналардың балалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде үлкен көмек болады. Шынында да, Жапонияда мұндай Теледидарлар автоматты түрде бұғатталады және эротикалық мазмұндағы бағдарламаларды, жыныстық бейнелерді және басқа зиянды деректерді көрсетпейді. Технологияның өзі бәрін реттейді. Арнайы цифрландыру кодтары бар. Егер бұл біздің елде де қолданылса, ата-ана бақылауы болмаса да, балалардың ақпараттық қауіпсіздігі қамтамасыз етілетін еді [7].

Нәтижелер және оларды талқылау. Балалардың ақпараттық қауіпсіздігі – бұл тек бір отбасында ғана емес, бір елде ғана емес, бүкіл әлемде талқыланатын және талқыланып жатқан тақырып. Сондықтан әлемнің демократиялық елдерінде арнайы заң қарастырылған:

- жасөспірімдердің адамгершілік қасиеттері мен әл-ауқатына қарсылық тудыратын ақпаратты таратуға және таратуға заңмен қатаң тыйым салынады.
- балалардың физикалық денсаулығы мен ойлау қабілетін дамытуға зиян келтіретін болса, ақпаратты талдайды және қарастырады.
- баланы теріс дағдыларға үйрететін ақпараттық өнімдердің арнайы тізімі жасалады.
- балаларды зиянды ақпараттан қорғау мақсатында бақылаушы, бақылаушы органдар құрылды.
- ал егер заң талаптарға сай келмейтін заңсыз берілетін ақпараттық өнімдер болса, оларға шаралар қабылданады және жауапқа тартылады.

Балаларға ақпараттан келетін қауіптен сақтау үшін халықаралық деңгейде жемісін берген әдіс-тәсілдерді елімізде қарастыру қажет. Көптеген елдерде балаға берілетін ақпараттарға шектеу көп қояды. Олар күндіз теледидардан көрсетілетін бағдарламалардың тақырыптары мен айтатын әңгімелерінің заңда көрсетілгендей балаларға сәйкес келмейтіндерін жаптырады немесе түнгі уақытта жіберілуін талап етеді. БАҚ балаларды қорғау үшін шектеулі болғанымен, бұл барлық шет мемлекеттерге ақпарат беруге кедергі келтірмейді. Бұл шет елдерде жасалған тәжірибеден алынған тұжырымдар болды [8].

Еуропа елдерінің тәжірибесінде жан-жақты қарастырылған. Мысалы, теле арналар арқылы таратылатын бағдарламалар, оларда бекітілген БАҚ заңын сақтай отырып, балалардың рухани ойына, физикалық және моральдық санасына теріс әсер ететін көріністер мен ақпаратты көрсетпейді. Зорлық-зомбылық насихаттайтын бағдарламаларды көруге тыйым салынады. Телеарнадан басқа, балалар үнемі қолданатын интернетте де заңды түрде бекітілген. Интернетте балаларға жақсы пайдалы ақпараттарды табуға болады, бірақ заңсыз материалдар жарияланбайды.

Сонымен қатар, балалар көре алмайтын бағдарламаны іске қосу кезінде ескерту ретінде дыбыстық сигналдар, сонымен қатар ескерту шаралары, белгілер көрсетілуі керек.

Бұл компьютерге де байланысты, өйткені бала компьютерді жиі пайдаланады. Мұндай сүзуді орнату үшін арнайы бағдарламалық жасақтамамен айналысатын БАҚ қызметкерлеріне хабарласуға болады.

2000 жылдан бастап Канада мен АҚШ-та қажетсіз шоуларды бұғаттайтын кодсыз теледидарларды сатуға тыйым салынды. Бұл ата-аналарға үлкен көмек. Мұндай кодтау бағдарламасының өзі балаларды олардың санасын уландыратын, адамгершілік қасиеттерін бұзатын теледидарлық бағдарламалардан қорғау мақсатында ойлап табылған. Елдің болашағы өсіп келе жатқан жасөспірімдер болғандықтан, қаржыға өкінудің қажеті жоқ. Мысалы, Америка Құрама Штаттары 2004 жылы барлық оқу орындарында мазмұн сүзгілері бар бағдарламаларды енгізуге 9 миллион доллар инвестициялады. Сонымен қатар, Мемлекет мектептерге техникалық қолдау мен көмекке кепілдік берді.

Америка Құрама Штаттары мен Канадада кодтау құрылғылары жоқ теледидарларды сатуға тыйым салу басқа мемлекеттерге де үлгі болды. Ол мемлекеттің юрисдикциясында болғандықтан, ол сатылымды үнемі тексеріп отырады. Олардың жаңалықтарында сіз қатыгездік пен қатыгездік туралы әңгімелер көрмейсіз. Қазақстандағы жеке телеарналар сияқты адамның қанын да экранға шығармайды. Былай қарасаң, АҚШ демократияның шырқау шегіне шыққан ел. Біздің елге қарағанда, онда ашық-шашық киіну, еркін ұстау, алкогольдік шараптарды ерте жастан пайдалану, т.б. әрекеттер көп кездеседі. Дегенмен ақпаратты таратуға ерекше назар аударылады, заң бойынша тыйым салынады. Мұның бәрі мемлекеттік реттеу және ол өз нәтижесін береді.

Франция да, Италия да бұл жағдайға бей-жай қарамайды. Кез-келген хабар тарататындардың нәсілдік, жыныстық, діни және ұлттық сипаттағы бағдарламаларды көрсетуге құқығы жоқ, олар баланың психикасына, адамгершілігіне, рухани дамуына зиян келтіруі мүмкін, оны қатыгездік пен ұятсыздыққа ұшыратады.

Еуропалық Одақ пен АҚШ арнайы әзірленген бағдарламаларды қаржыландырады. Олардың бірі – «Қауіпсіз интернет». Мұндай әлеуметтік бағдарланған бағдарламаны жасөспірімді қорғау үшін ұлттық орталықтар құра алады. Ұлттық орталықтар әдетте төрт бағыт бойынша қарастырылады.

Біріншіден, заңға сәйкес келмейтін материалдарды іздейтін және оның жақсы әрекет істеуін қамтамасыз ететін арнайы сенім телефонын жасаңыз.

Екіншіден, ата-аналар мен жасөспірімдер интернеттің оларға пайдасын тигізумен қатар, олар үшін қауіп-қатерлерді де түсіндіруі керек.

Үшіншіден, балаларға жеке кеңес беретін «сенім телефоны» деп аталатын құру.

Төртіншіден, интернеттегі мазмұнды реттейтін сүзгі жасау керек [9].

Дамыған мемлекеттердің өздері балаларға ақпараттың теріс әсерін болдырмау үшін түрлі шаралар қолданады. Егер біздің ел де олардың ұсыныстарын тыңдап, әрекетке кіріссе, бұл жарықтың үстіндегі жарық болар еді. Дегенмен біздің елде мүлдем балалар денсаулығы мен дамуына қарсы ақпараттардан қорғалмайды, ешқандай жұмыстар жүргізілмейді деп минус қоюға болмайды. Айта кету керек, елдегі балаларды ақпараттық қорғау үшін мемлекеттік органдар тарапынан бірқатар жүйелі іс-шаралар жүргізілуде. Осы мәселелерді құқықтық реттеу, сондай-ақ мониторинг және бақылау, кез-келген қауіптердің алдын алу, оларды анықтау және жауапкершілікке тарту бойынша түрлі іс-шаралар жүзеге асырылады.

Қазақстанда бірнеше жыл бұрын Парламент Мәжілісінде балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын әкелетін ақпараттан қорғау туралы Заңның жобасы әзірленіп, 2018 жылғы 2 шілдеде «Балаларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [10]. Бұл заңның қабылдануымен қатар баланы денсаулығы мен адамгершілігіне орны толмас зиян болып табылатын мағлұматтан қорғауға бағытталған нормаларды қамтитын сабақтас заңнамаға (телерадио хабарларын тарату туралы, бұқаралық ақпарат құралдары туралы, жарнама туралы

заңдарға) түзетулер енгізу көзделеді. Осыған байланысты келесі ұсыныстарды айтуға болады.

Балалардың жетілуіне және денсаулығына зиян келтіретін ақпаратты қорғау бірқатар заңнамалық нормаларда қарастырылған:

- баланың физикалық, психологиялық және моральдық дамуына зиян келтіретін телебағдарламаларды таратқаны үшін әкімшілік жауапкершілік «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексында (452-бап, 9-бөлім);

- баланың рухани және адамгершілік дамуына зиян келтіретін ақпаратты таратуға тыйым салу «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңында (39-бап, 1-тармақ);

- жергілікті уақыт бойынша 06.00-ден 22.00-ге дейінгі кезеңде Е 18 индексында фильмдер мен телебағдарламаларды көруге шектеу қою «Телерадиохабар тарату туралы», «Мәдениет туралы» ҚР Заңдарында;

- шетелдік телеарналарды ретрансляциялау кезіндегі операторлардың жауапкершілігі «Телерадиохабар тарату туралы» ҚР Заңында (29-бап, 2-тармақ);

- порнографияны, бұқаралық ақпарат құралдарын, әдебиетті, ойын-сауықты және зорлық-зомбылық пен зорлық-зомбылықты дәріштейтін, адамның қадір-қасиетін төмендететін, балаларға зиянды әсер ететін және құқық бұзушылықтарға ықпал ететін басқа да іс-шараларды қолдану «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңында (34-бап, 3-тармақ);

- интернетке қолжеткізу қызметтерін көрсету кезінде байланыс операторы заңды күшіне енген сот шешімімен немесе Қазақстан Республикасының заңдарымен тыйым салынған ақпаратқа қолжеткізуді шектеуге міндетті «Байланыс туралы» Заңында (36-бап, 1-3 тармақ);

- тыйым салынған ақпаратқа қолжеткізуді шектеу жөнінде дереу шаралар қабылдауға міндеттілік «Байланыс туралы» ҚР Заңында (41-1-бап, 1-1-тармақ) көрсетілген.

Білім беру ұйымдары алдын алу шаралары ретінде прокуратурамен және ата-аналар қауымдастығымен бірлесіп балалардың мінез-құлқы мен бос уақытын бақылауды күшейту бойынша тұрақты түсіндіру жұмыстарын жүргізеді.

Былтырғы статистика бойынша уәкілетті органмен жүргізілген алдын алу жұмыстарының негізінде интернет-ресурстар әкімшіліктері 110 мыңнан астам құқыққа қарсы материалдарды жойды. Сондай-ақ, 144 сот органының 1 148 заңсыз материалға қатысты шешімдері орындалды. Қатыгездікті, зорлық-зомбылықты және порнографияны насихаттайтын 26 081 материалға қолжеткізуді шектеу бойынша шаралар қабылданды [11]. Осы жылдың басынан бастап Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің талабы бойынша әлеуметтік желілерде жарияланған 237 суицидтік мінез-құлық қауымдастығы мен топтары жабылды.

Халықты жүйелі түрде хабардар ету үшін балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелері бойынша балалардың құқықтарын қорғау Комитетінің Web-сайты (www.bala-kkk.kz) жұмыс істейді.

Қорытынды.

Осы зерттеу барысында ақпараттық орта жасөспірімдердің дамуына кедергі келтіретін зиянды мәліметтерге бай екенін атап өтемін. Статистикалық деректер бойынша, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы, басқа елдерден айырмашылығы, ақпараттық қауіпсіздікті сақтау жөніндегі халықаралық стандарттарға әлі де сәйкес келмейтіні анықталды. Сондықтан біз дамыған елдер қолданатын ұсыныстарды да, балалардың ақпараттық қауіпсіздігін зиянды деректерден қорғауымыз маңызды.

Бүгінгі таңда балалар көптеген ақпараттық ресурстарды біледі және оларды белсенді пайдаланады. Үйде барлық балаларда дербес компьютер бар. Басым көпшілігі интернетті пайдаланады. Сонымен қатар, жеке DVD ойнатқышы, бейне ойнатқыш, бейне магнитофон

және жеке ұялы телефондар бар. Ата-аналар баласының басқадан кем болғанын қаламайды, ал оның кейде кемшіліктері өте көп.

Қалалық аймақтағы бала мен ауылдық жерлердегі баланың айырмашылығы – қала баласының миы ықтимал қауіпті ақпаратпен уланған. Бұл көпшіліктің назарын аударады. Қалада тұратын балалар көбінесе түнде де компьютерлік ойын клубтарында болса, ауылдағы балалар мұндай хоббиді көп көрмейді.

Қорытындылай келе, ата-ананың бақылауы болмай, жағымсыз ақпараттардан сақталмаған балаларда неше түрлі жағымсыз әдеттер мен дағдылар қалыптасады. Әрекетсіздіктің салдарынан, балалар теріс жолға түсіп кету қауіпі және балалардың денсаулығына едәуір кедергісін келтіретіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Адырнаулттық порталы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adyrna.kz/index.php/post/44190> (қаралу уақыты: 28.03.2023)
- 2 Біріккен Ұлттар Ұйымында Балалар құқықтары туралы Конвенциясы 1989. [Электрондық ресурс] — URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_ (қаралу уақыты: 20.09.2022)
- 3 Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 ж. 23 шілдедегі Заңы. [Электрондық ресурс] — URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100001242> (қаралу уақыты: 17.02.2023)
- 4 Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы 2002 ж. 8 тамыздағы Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] — URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345> (қаралу уақыты: 04.01.2023)
- 5 Жанузакова Л.Т. Балаларды зиянды ақпараттан құқықтық қорғау саласындағы заңнама. Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің Хабаршысы. Ақтөбе. — 2018. — Б. 31-33
- 6 Қонақбаева Г. Балалардың табиғи құқықтарын қорғау мәселесі. «Заңгер». — №2. — 2006. — Б. 39-41
- 7 Ақпараттық қоғамдағы балалар. Балаларды интернеттегі зиянды ақпараттардан қорғау бойынша ата-аналарға арналған әдістемелік құрал. — Астана. — 2019. — 19 б.
- 8 Безугленко О.С. Законодательство в области правовой защиты детей от вредной информации: сравнительно-правовой анализ. Информационное право. — №1(32). — 2018. — С. 38-40
- 9 Қазақстан Республикасында балалардың қатысуымен қылмыстық және азаматтық сот ісін жүргізу ерекшеліктері: халықаралық стандарттар және ұлттық тәжірибе. Тәжірибелік оқу құралы. — Астана. — 2018. — 168 б.
- 10 Балаларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000169> (қаралу уақыты: 08.06.2023)
- 11 Балаларды ақпараттық қорғау саласындағы өзекті мәселелер. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.inform.kz/kz/balalardy-akparattyk-korgau-salasyndagy-ozekti-maseleler_a3022867 (қаралу уақыты: 20.04.2023)

ВРЕД ИНФОРМАЦИИ И ГРАНИЦЫ ВОСПИТАНИЯ И СОЗНАНИЯ, НЕПОСРЕДСТВЕННО ВЛИЯЮЩИЕ НА ЗДОРОВЬЕ РЕБЕНКА ИХ ПРАВОВАЯ ЗАЩИТА

Аннотация.

Основная форма этой исследовательской работы-обеспечение информационной безопасности этих детей. Опасность для ребенка-угроза для всей страны. Каждый человек обязан сохранять и защищать права ребенка, чтобы в стране не было разрухи. В настоящее время проблем, поднимаемых на тему ребенка, достаточно. Из-за того, что Вселенная настолько развита, ребенку угрожают со всех сторон. Все риски были бы предотвращены, если бы информация, передаваемая ребенку, была под контролем. Поэтому ответственность родителей, государства и неправительственных организаций за защиту прав ребенка будет выше. Была озвучена необходимость повышения грамотности населения, обучения родителей и детей навыкам работы с информацией, навыкам распознавания опасной информации.

Также проанализированы, из какой сферы общества, среды дети подвергаются риску и меры по их решению. Замечательно, что защита детей происходит на всех уровнях государства, но функция только одного органа минимальна. Необходима прочная гражданская позиция не только в семье, но и в детских или несовершеннолетних учебных заведениях. С учетом зарубежного и отечественного опыта информационной

Бала денсаулығына және тәрбие мен сана шекарасына тікелей әсер ететін ақпараттың зияны және олардан құқықтық қорғау

безопасности субъектам информационной безопасности в рамках закона свойственна реализация мер по обеспечению безопасности личной информационной среды ребенка.

Ключевые слова: информация, права ребенка, средства массовой информации, воспитание, причинение вреда.

THE HARM OF INFORMATION AND THE BOUNDARIES OF EDUCATION AND CONSCIOUSNESS, DIRECTLY AFFECTING THE HEALTH OF THE CHILD OF THEIR LEGAL PROTECTION

Abstract.

The main object of this research is to ensure the safety of information for these children. The threat to the child is a threat to the country as a whole. It is the duty of every person to preserve and protect the rights of the child in order to avoid corruption in the country. Currently, there are enough issues on the topic of children. Due to the fact that the universe is so developed, the child is in danger from all sides. All dangers would have been prevented if the information transmitted to the child had been kept under control. Therefore, the responsibility of parents, the state and non-governmental organizations in protecting the rights of the child will be higher. The need to improve the literacy of the population, teach parents and children the skills of working with information, the skills of recognizing dangerous information was outlined.

Also, children are threatened from what areas of society, environment and measures to solve them are described. It is incredible that the protection of children occurs at all levels of the state, but the function of only one body is small. A strong civic position is needed not only in the family, but also in educational institutions where the child or minor is. Taking into account the foreign and domestic experience of information security, the subjects of information security within the framework of the law are characterized by the implementation of measures to ensure the security of the child's personal information environment.

Key words: information, rights of the child, media, education, harm.

REFERENCES

1 Adyrnaülttyqportaly [*Adirna national portal*]. Available at: — URL: <https://adyrna.kz/index.php/post/44190> [in Kazakh]. (accessed: 28.03.2023)

2 Біріккен Ұлттар Ұйымында Балалар құқықтары туралы Конвенсиясы 1989 [*1989 United Nations Convention on the Rights of the Child*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> [in Kazakh]. (accessed: 20.09.2022)

3 Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 ж. 23 шілддегі Заңы [*"On mass media" of the Republic of Kazakhstan in 1999. Law of July 23*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100001242> [in Kazakh]. (accessed: 17.02.2023)

4 Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы 2002 ж. 8 тамыздағы Қазақстан Республикасының Заңы [*"On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan" in 2002. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345> [in Kazakh]. (accessed: 04.01.2023)

5 Januzakova L.T. Balalardy ziandy aqparattan qūyqytyq qorǵau salasyndaǵy zańnama [*Legislation in the field of legal protection of children from harmful information*] Qazaq-Orys Halyqaralyq universitetiniń Habarshysy. Aqtōbe. 2018. P. 31-33 [in Kazakh]

6 Qonaqbaeva G. Balalardyń tabiǵi qūyqytaryn qorǵau máselesi [*The issue of protection of children's natural rights*]. "Zańger". №2. 2006. P. 39-41 [in Kazakh]

7 Aqparattyq qoǵamdaǵy balalar. Balalardy internetteǵy ziandy aqparattardan qorǵau boiynsha ata-analarǵa arnalǵan әdistemelik qūral [*"Children in the Information Society". Methodological tool for parents on protecting children from harmful information on the Internet*]. Nūr-Sūltan. 2019. 19 p. [in Kazakh]

8 Bezuglenko O.S. Zakonodatel'stvo v oblasti pravovoi zashchity detei ot vrednoi informatsii: sravnitel'no-pravovoi analiz [*Legislation in the field of legal protection of children from harmful information: comparative legal analysis*]. Informatsionnoe pravo. №1(32). 2013. P. 38-40 [in Russian]

9 Қазақстан Республикасында балалардың қатысуымен қылмыстық және азаматтық сот ісін жүргізу ерекшеліктері: халықаралық стандарттар және ұлттық тәжірибе [*Peculiarities of criminal and civil proceedings involving children in the Republic of Kazakhstan: international standards and national practice*]. Тәжірибелік оқу құралы. Астана. 2014. 168 p. [in Kazakh]

10 Balalardy densaulyǵy men damuyna zian keltiretin aqparattan qorǵau turaly 2018 j. 2 shilde Qazaqstan Respublikasynyń Zańy [*Law of the Republic of Kazakhstan "On protection of children from information harmful to their health and development" July 2, 2018*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000169> [in Kazakh]. (accessed: 08.06.2023)

11 Balalardy aqparattyq qorǵau salasındaǵy özekti мәseleler [*Current issues in the field of information protection of children*]. Available at: — URL: https://www.inform.kz/kz/balalardy-akparattyk-korgau-salasyndagy-ozekti-maseleler_a3022867 [in Kazakh]. (accessed: 20.04.2023)

Information about authors:

Venera Nauryzova – **corresponding author**, master of law, senior lecturer of the Department of “Civil law disciplines”, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5990-7032>

Информация об авторах:

Венера Наурызова – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско правовых дисциплин», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5990-7032>

Авторлар туралы ақпарат:

Наурызова Венера – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Азаматтық құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5990-7032>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.**

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания**

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батыргалиева

Подписано в печать
27.03.2024
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

9 772077 019131 01